

A VILÁG TÖRTÉNELME

A NAGYKÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

SZERKESZTI

ENDREI ZALÁN

A világ minden részében levő gyűjtemények híres műemlékeinek eredeti fényképeivel,
eredeti adatok, képek, romok után újjáalkotott szemléltető képekkel, hiteles
arczképekkel, okmányok utánzataival, korhű jelmez-képekkel,
többszínű szövegközti képekkel. Sokszínű mű-
mellékletekkel, térképekkel, szár-
mazási táblákkal

VI. KÖTET: 1) A FELFEDEZÉSEK ÉS REFORMÁCZIÓ KORA
2) AZ EMBERI JOGOK GYŐZEDELMEINEK KORA

KIADJA
«GLOBUS» MŰINTÉZET ÉS KIADÓVÁLLALAT R.-T. BUDAPESTEN
1908

A VILÁG TÖRTÉNELME

....

A FELFEDEZÉSEK ÉS REFORMÁCZIÓ KORA

ÍRTÁK

DURUY VIKTOR — Dr. HAEBEL KONRÁD — MIGNET F.
RAMBAUD ALFRÉD — Dr. ROTH K.

31 MŰVÉSZIES, SOKSZÍNŰ MŰMELLÉKLETTEL, 342 SZÖVEGKÖZTI FEKETE
ÉS 5 SZÍNES KÉPPEL, MŰEMLÉKEKKEL, JELENETEKKEK ÉS 5 TÉRKÉPPEL.

KIADJA

«GLOBUS» MŰINTÉZET ÉS KIADÓVÁLLALAT R.-T. BUDAPESTEN

Szedték és nyomták ezt a könyvet a «G l o b u s»
műintézet és kiadóvállalat részvénytársaságnak
nyomdájában, Budapest, VI. kerületében,
az Aradi-utca nyolczadik száma alatt,
ötszáztizzenöt évvel Ameri-
kának a felfedezése után,
kereszt jelének huszadik
századában, az egy-
ezerkilencszáz és
hetedik esz-
tendőjé-
ben.

Harcz svéd és orosz hadak közt.

HÁROM ÉVSZÁZAD OROSZORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL.

II. Iván halála után a nagyfejedelemi czim, melyet három előde oly nagy erőfeszítéssel tartott fönn a moszkvai uralkodóházban, a szuzdali családra megy át. Szuzdali Dimitri (1359—1362), akit a tatár khán jarlikkal (a tatárok fejedelmi okmányával) erősít meg méltóságában, ünnepélyesen vonult be Vladimírba. Ez alkalommal csak Sz. Elek mentette meg Moszkva felsőségét; miután ugyanis megáldotta a nagyfejedelemet Vladimírban, visszatért az egy időre fővárosi rangjától elesett Moszkvába, II Iván kiskorú gyermekei mellé. Az ő tanácsára történt, hogy a tizenkét éves Ivanovics Dimitri Szuzdali Dimitri vetélytársának merte magát nyilvánítani. Ezért őt a khán ítélőszéke elé idéztette.

Az arany-hordát ez időben polgárháború dúlta: a vad Mamaj harczolt Murut ellen. Mivel az utóbbi Szerájban székelt és mivel ő látszott Batu törvényes utódjának, hozzá fordultak a moszkovita és szuzdali bojárok. Murut a nagyfejedelemséget Kalita unokájának ítélte oda, ki aztán a moszkvai hadsereg élén Vladimírba ment s ott magát megkoronáztatta.

Ivanovics Dimitri (1363—1389) harczias szellemével és nyugatra emlékeztető lovagias jellemével kivált a szuzdali fejedelmek sorából. Dimitrinek előbb a harczok egész sorát kellett megvívnia a szomszéd fejedelmek, névszerint a szuzdali Dimitri, a tveri Mihály és a riazáni Oleg ellen. Amint a hordán változás állt be, szuzdali Dimitri Murut khántól az előbbivel egészen ellenkező határozatot nyert és bevonult Vladimírba. A moszkvai fejedelem, ki nem tartott többé a gyenge khántól, habozás nélkül fegyvert fogott, hogy kiüzze vetélytársát Vladimírból. Ekkor szerződés jött közöttük létre. A szuzdali Dimitri, miután Nizsni-Novgorod fejedelme lett: leánya, Eudokszia kezét a moszkvai fejedelemnek adta s mind-

végig barátja maradt. Ivanovics Dimitri megfosztotta birtokaiktól a lázadó sztarodubi és halicsi fejedelmeket; hűbéresévé tette a borovszki fejedelmet: Konstantint, úgyszintén a maga unokatestvérét, Vladimírt, kinek azonban meghagyta örökségét.

A tveri uralkodóházzal való küzdelem újra megkezdődött. Mihály, a hordánál megölt Sándor fia, el akarta ragadni a trónt egyik nagybátyjától. A nagyfejedelem és a moszkvai metropolita az utóbbi javára nyilatkozott. Mihály nem törődött ezzel a határozattal. Tvert litván segédhadakkal elfoglalta; Kasinban ostrom alá fogta nagybátyját s lemondásra kényszerítette. Ekkor fölvette a tveri nagyfejedelem címét. Főleg a litván Olgerddel, nővére, Julianna férjével való szövetsége tette őt félelmissé. Végre 1375-ben, sógora halála után, Mihályt Dimitri összes hűbéreseinek és szövetségeseinek egyesült erejével Tverben ostrom alá vette. Ekkor Mihály meghódolt Dimitrinak.

Más, nem kevésbé veszedelmes ellenség volt a riazáni Oleg, kit a moszkvaiak 1371-ben megvertek.

A kiptsáki tatárbirodalom napról-napra gyengült. Több trónkövetelő küzdött Szeráj trónjáért. A tatár főnökök saját tetszésük szerint jártak el és felsőbb parancs nélkül törtek be orosz területre. A keresztények és hitetlenek között folyvást szaporodtak az összeütközések. Moszkvai Dimitri 1378-ban, a Vozse partján, Riazán területén, személyesen aratott fényes győzeimet Mamaj helytartóján.

Mamaj két évig hagyta érni bosszúját, hogy annál teljesebbé tegye azt; ez alatt csöndben roppant sereget gyűjtött, mely tatárok, törökök, polovczok, cserkeszek, jászok és burtaniak vagyis kaukázusi zsidók tömegéből állott. Még a krími Kaffában, a khán földén letelepült génuaiak is elküldötték a maguk hadjuttalékát. Amikor pedig Oroszországnak helyzete ily válságos volt: a riazáni Oleg titkon Oroszország két legveszedelmesebb ellenségével, litvániai Jagellóval és Mamajjal igyekezett szövetséget kötni. Már-már úgy látszott, hogy a nagyfejedelemnek seregét e két óriás összezúzta, de Dimitri nem vesztette el bátorságát. Az oroszok szívében a bosszuvágygyal együtt fölébredt a vallásos lelkesedés is. A nagyfejedelem szavára sorra csatlakoztak hozzá az orosz fejedelmek és bojárok; csak a tveri fejedelem nem küldötte el a maga hadjuttalékát; ugyanekkor megtudták a riazáni fejedelem árulását is. A többi oroszoknak a szíve azonban repesett az örömtől és lelkesedéstől, amikor a megtorlásra gondoltak. Dimitri parancsnoksága alatt 150,000 ember állott.

Átvonultak Riazán területén, melynek fejedelme remegett közeledtökre, s a Don partjához érkeztek. Itt a fejedelmek a fölött kezdtek tanakodni, hogy átmenjenek-e rögtön a folyón? Sürgős volt azonban végezni a mongolokkal, mielőtt azok kezet nyújthatnának Jagellónak. Ekkor Dimitri Sz. Szergiusztól levelet kapott, a melyben ez ajánlotta, hogy „csak menjen

előre“; ez döntőleg hatott. Átmentek a Donon. A mongolok nemsokára föltűntek, a csata elkezdődött. Véres és kétes volt sokáig; az ellenség már áttörte a nagyfejedelem druzsináját, midőn Vladimir és volhiniai Dimitri, kik lesben állottak, hirtelen ráütöttek a mongolokra, akik megfutamodtak. Elfoglalták Mám aj táborát, szekereit, tevéit s egész a Mécsa folyóig üldözték a mongolokat, kik nagy számmal fulladtak bele a folyóba. Ha, mint beszélnek, a mongolok százezer embert vesztek, borzasztó volt az orosz vesztesége is. A doni csata (1380), melytől Dimitri „Donszkoj“, Vladimir „Bátor“ melléknevet kapott, megmutatta az oroszoknak, hogy le lehet győzni a győzhetetleneket; a mongol iga, habár még újra visszaesett rájuk, nem látszott többé lerázhatatlannak. Dimitri hősileg törte szét a rabszolgaság bilincseit s hirdette a végleges felszabadulást (1380).

Az oroszok szerencsétlenségére a mongolok élén ismét oly félelmes ember tűnt föl, mint amilyen Dsengisz khán volt: T i m u r l e n k, a két Bokara, Hindosztán, Irán és Kis-Ázsia meghódítója. Egyik tábornoka, Toktamis, parancsot küldött az orosz fejedelmekhez, hogy menjenek a hordára. Dimitri azonban megtagadta az odamenetelt. Toktamis egyenesen a fővárosnak tartott s három napig ostromolta a Kremlt. Azután cselhez folyamodott s színlelte, mintha alkudozni akarna. Végre meglepték a tatárok a kapukat és Moszkvát lángba vérbe borították. Dimitri halálakor a moszkvai fejedelemség már a legnagyobb volt az északkeleti államok között.

Dimitrievics Vaszili (1389—1425) minden ellenmondás nélkül követte atyját, mint Moszkva és Vladimir nagyfejedelem. Az előbbi város túlsúlya az utóbbi fölött mindjobban szembetűnővé lett.

Moszkva nagyfejedelem Novgorod uralkodójának kezdte magát tekinteni. A köztársaságiak Moszkva uralkodóját elismerték fejedelmöknek.

Dimitrievics Vaszili tehát hatalmának tetemes gyarapodásával jutott trónra. Ha megjelent a hordán 1392-ben, ez nem azért történt, hogy harmas koronáját megerősíthesse fején, hanem, hogy új területeket szerezzen. Toktamis khántól megvásárolta a megerősítő jarlikot, mely őt Murom, Nizsni-Novgorod és Suzdal birtokába helyezte.

Vaszili, bár jó egyetértésben élt a hordával, mégis két ízben volt kénytelen tűrni a tatárok pusztítását. Miután Timurlenk Angora mellett legyőzte az ozmán törököket, megtámadta régi kedvenczét, Toktamist és földulta az arany hordát. Azután nyugat felé folytatta útját s Oroszország mezőit vérbe, lángba borította. Kirabolta Azovot, hol egiptomi, velencei, génuai katalóniai, biszkájai kereskedők sok értékes árut halmoztak föl; lerombolta Szerájt és Asztrakánt is (1395).

Timurlenk betörése csak gyorsította az arany horda fölbomlását. Láttuk már, hogy Vitovt föl is használta ez alkalmat, hogy a vorszklai nagy keresztes háborút szervezze a mongolok ellen (1399). Dimitrievics Vaszili nem vett részt a háborúban, mely azután csak a tatár Kipesák és Litvánia

között folyt. Neki nyugati szomszédja még veszedelmesebbnek tetszett, mint a keleti. Emezzel meg lehetett férni, ha adót fizetett: de amaz magát Oroszországot követelte. Vaszili hasznot húzott az egyik fél vereségéből s a másik fél bomladozó állapotából, mert vigyázott, hogy egyiket se ingerlje maga ellen. Minthogy ekkor a horda több trónkövetelő között vita tárgya volt, fölmentette magát az adófizetés alól; ennek okául azt adta, hogy nem tudja, melyik a törvényes khán? Edige, Vitovt legyőzője, elhatározta, hogy orosz hűbéreseit engedelmességre szorítja. Titokban sereget gyűjtött; meglepte Moszkvát s azt körülzártá; sok várost fölégetett; de végre is, amikor megtudta, hogy ura, Bulat is fél attól, hogy keleti ellenségei őt a hordán megtámadják: visszavonult. Előbb még gőgös levelet intézett a nagyfejedelemhez, melyben megparancsolja neki az előbb megtagadott adófizetést; kapott is a moszkvai bojároktól háromezer rubelt hadiköltség fejében (1408).

Sokkal veszedelmesebb ellenség volt a litvániai Vitovt, kinek leányát, Zsófiát, Vaszili nőül vette. Ezzel az ellenféllel szemben óvatosan kellett eljárni. Vaszili mindenütt veszedelmes apósának kezét látta: úgy azokban a zavarokban, melyek Novgorod- s Pszkovban dúltak (melynek fejedelmi címét Vitovt felvette), mint Szmolenszkben, melyet ez Litvániával egyesített és Tverben, hol Mihályt támogatta a nagyfejedelem ellen. Mint Olgerd, Vitovt is három Ízben indult Moszkva ellen. De mind a két ellenfélnek sokkal több titkos ellensége volt, semhogy egyetlen csatára mertesse volna Moszkva vagy Litvánia sorsát bízni. Végre is, 1408-ban, oly szerződésre léptek, mely az Ugra folyót jelölte ki a két nagyfejedelem között határvonalul, Szmolenszket Vitovt kezében hagyta, míg Kozelszket visszacsatolta Oroszországhoz.

Vaszili, Muromon és Szuzdalon kívül, Csernigov területét is egyesítette saját birtokaival. Novgoroddal való viszálykodásaiban mindig nagy területet tulajdonított el a Dvina vidékén, egyebek közt Vologdát, majd Viatka köztársaságot is elfoglalja. Feodort, Riazán fejedelmét hűbéresévé teszi, bár elismerte nagyfejedelem címét. Egyik leányát Paleolog János görög császár vette nőül.

Vak Vaszili (1425—1462) uralkodása a nagy-fejedelemség fejlődésében szünetelés kora volt. Magában Donszkoj családjának keblében húsz éves polgárháború dúlt. Ennek egyik fia, György vagy Juri, kit Rusza és Zvenigorod fejedelmévé tett, a régi nemzeti jog visszaállítását követelte s unokaöcscse Vaszilievecs Vaszili ellen hivatkozott az idősebb jogára: míg Vaszili valamennyi többi nagybátyja az ifjú fejedelem mellett nyilatkozott. Pörüket 1431-ben a horda elé kellett vinni. Mind a két fél saját jogát bizonyítgatta Ulu-Makmet khán előtt, aki az uralmat a moszkvai nagyfejedelemnek ítélte oda. A khán megparancsolta Györgynek, hogy unokaöcscse lovát fékénél fogva vezesse. A khán megbízásából mongol baskák

volt jelen a nagyfejedelem megkoronázásán, mely most először nem Vladimirban, hanem Moszkva Mária-mennybemeneteléről nevezett templomában ment végbe. Ez időtől kezdve Vladimir elvesztette székvárosi jogát, bár a nagyfejedelmek czimeik fősorolásában Vladimírt még mindig Moszkva előtt említették.

György azért nem nyugodott, háborút indított Vaszili ellen s két Ízben elfoglalta Moszkvát.

György már azon a ponton állott, hogy elismertesse magát moszkvai nagyfejedelemnek, midőn hirtelen meghalt. Ekkor fiai békére léptek Vaszivil, de csaknem ugyanazon perczben ismét fegyverhez is nyúltak. Mindkettő a nagyfejedelem fogságába esett, ki Kancsal Vaszili szemét kiszúratta, Semiakát ellenben szabadon bocsátotta.

1441-ben újra kitört a háború a nagy fejedelem és Semiaka között. Ez utóbbi váratlanul megtámadta Moszkvát, majd békét kötött Vak Vaszival, de csakhamar cserben hagyta, a mikor ezt a tatárok támadták. Vaszili tizenöt sebből vérzett, a mikor a barbárok kezébe került, a kik Kazánba vitték fogságba.

Moszkva a pusztulás szélén állott; területét a tveri fejedelem dúlta; Semiaka a hordán fondorkodott, hogy magát nagyfejedelemmé kineveztesse. A kazáni tatár czár azonban egyszerre csak csekély váltságdíjért szabadon bocsátotta foglyait, s Vaszili alattvalóinak örömkialtása közölt vonulhatott be székvárosába. Semiaka elég okot szolgáltatott már arra, hogy a nagyfejedelem bosszújától félhessen; sietett tehát azt megelőzni, a moszkvai főtemplomban imádkozó nagyfejedelmet elfogta s hogy bátyját, Kancsal Vaszilit megboszulja, kiszúratta a nagyfejedelem szemét (1446).

Semiaka Moszkvában rövid uralkodása alatt meggyűlöltette magát a néppel és a bojárokkal, kik szivök mélyében hívek maradtak szerencsétlen örökhöz. Ez időtájban mindenfelé fegyveres csaltak nyugtalanították Oroszországot; a nagy tatár és litván Inrczok hadi népeinek töredékei, litván kalandorok, a hordától száműzött trónkövetelők, novgorodi „jó czimborák“ s mindenféle származású csavargók. Semiaka ezek ellen akart indulni; de alig tette ki lábát Moszkvából, a város azonnal föllázadt ellene és Vaszilit diadallal fogadta. Semiaka menekült és békére lépett áldozatával (1447). Három év múlva meghalt, mint mondják, mérgezés következtében. Összes birtoka a nagyfejedelemsséggel egyesített.

A mikor Vaszili ettől a veszélyes ellenségétől megszabadult, sietett elődeinek művét újra fölvenni. Novgorod folyvást ellene szegült. A moszkvai hadsereg meghódította a köztársasági várost. Pszkov Vaszili egyik fiát kapta fejedelmül. Viatka köztársaságot adófizetésre s katonai jutalék állítására kötelezte. Riazán és Borövskz fejedelmeit megfosztotta birtokuktól. A nagyfejedelem tekintélye egész szokatlan szigorral kezdett alattvalóira

nehezedni. Vaszili 1449-től kezdve uralkodótársul vette maga mellé legidősebb fiát, Ivánt.

Uralkodása alatt nevezetes események tartották izgalomban az ortodoxsz világot. 1439-ben IV. Jenő pápa egybehívta a firenzei zsinatot a végből, hogy a két egyházat egyesítse. Paleolog János görög császár, a keleti pátriárkák három helyettese, tizenhét metropolita érsek, köztük Izidor moszkvai metropolita és nagyszámú püspök aláírta az egyesülés oklevelét. A görög világ azonban visszautasította a Rómával kötött egyezséget. Az egyesülés meghiúsulta a görög-birodalom tönkremenetét. II. Mahomet 1453-ban bevonult Konstantinápolyba. Nem volt többé keresztény császár; Moszkva lett az ortodoxsz világ anyavárosa, Konstantinápoly örököse. A bizanci szerzetesek, művészek és tudósok nem sokára ide is, mint Európa többi részeibe, elhozzák a reneszánszt.

Vak Vaszili halálakor Oroszország be volt szorítva a nagy litván-birodalom és a mongolok óriási birtoka közé. Északon két nyughatatlan szomszédja volt, a livlandi lovagrend és Svédország. Riazán és Tver, bár meggyöngyítve, még főnáll. Novgorod és Pszkov még ingadozott a moszkvai és a litván nagyfejedelem között. A moszkvai állam, mely egy tengerrel sem érintkezett, csak időszakos összeköttetésben állott az európai műveltség tűzhelyeivel. Pedig éppen ez az időszak az, melyben a nyugati nemzetek szerveződni kezdtek, s arra törekcsenek, hogy a hűbéri fejtelenség romjain hatalmas államokat rendezzenek be. Európa a reneszánsz korát éli. Egyedül Oroszország nem törekedett volna befejezni egységét és részt venni a nagy európai mozgalomban?

III. vagy Nagy Iván (1462-1505), kinek negyvenhárom évi uralkodása lehetővé tette megvalósítania mind azt, mit Oroszország tőle várt, parancsoló, rideg, számító fejedelem volt, mintaképe a szuzdali és moszkvai fejedelmeknek. Győzelmes volt Litvániában, Livlandban, sőt egész Szibériáig, a nélkül, hogy kitette volna lábát a Kremlből. Iván kifárasztotta, kimerítette elleneit alkudozás, várokozttatás által, s csak az utolsó perczben nyúlt erőszakhoz. Kegyessége jókora képmutatással volt párosulva. Megsíratta rokonait, kiket ő öletett meg. Született kényúr volt. Bőkezűen alkalmazta a halálbüntetést és a kínzást a lázadók ellen, még ha a legmagasabb rangúak voltak is. Megcsónkította fiának tanácsosait, nyilvános téren megkorbácsoltatta a főpapokat is.

Első kísérletét Nagy-Novgorod ellen irányította. Az Ilmen melletti nagy köztársaság már haldoklóit a bojárok egyenetlenkedései miatt. Elég oktanul semmibe sem vették III. Ivánnak igen mérsékelt hangon tett panaszait s követelését. Novgorod a lengyel királynak adta át magát formális szerződés útján, melyben ugyanazon föltételeket biztosította magának, mint a régi fejedelmeivel kötött szerződésekben. III-ik Iván még egyszer megpróbálta a polgárokat engedelmességre téríteni s követet küldött

hozzájuk: de hasztalanul. Iván végre elhatározta, hogy háborút kezd. A tatár lovasságtól támogatott moszkvaiak kegyetlenül dúlták a hitszegő Novgorod területét. A Selon melletti csatában 5000 moszkvai 30,000 novgorodit vert meg. III. Iván folyvást előre ment; hol harczolt, hol megalkudozott. A novgorodiak végre is meghódították, hadi sarczot fizettek; megmaradtak ugyan köztársaságnak, mely azonban a fejedelem kényekedvétől függött (1471).

Iván Novgorodnak teljes beolvasztásán munkálkodott; pártja folyvást növekedett a városban. Novgorod követségi irodájának alkalmi tévedését fölhasználta Iván arra, hogy többé nem Novgorod urának (goszpodin), hanem uralkodójának (goszudar) nyilvánítsa magát. Erre zendülés tört ki. A várost körülzárták és kiéhezették. Meg kellett magát adnia. Iván csak vagyonukat, személyök biztonságát, az igazságszolgáltatás régi rendjét és a moszkvai szolgálat alól való mentességet engedélyezte új alattvalóinak; de nem volt többé önkormányzatuk; a novgorodi köztársaság megszűnt létezni (1478).

Mialatt Iván lerontotta Novgorod szabadságát, egyúttal elvette gyarmatait és saját magának foglalta el északi Oroszország hódítványait. Most már a moszkvai állam egész Finnlandig, a Fehér-tengerig, a Jeges-óceánig ért; sőt már Ázsiába is betette lábát. Iván 1472-ben meghódította Permet, akkép ura lett „a Kamán túli ezüstnek“, melyet a novgorodiak addig kereskedés után szereztek be. 1489-ben Viatka is Iváné lett. Hadai a Dvinától és Viatkától a Pecsoráig nyomultak elő, melynek partján erődöt építettek, átmentek az Ural szorosain, betörték a vogulok és ugrok területére, foglyul ejtettek ötven fejedelmet s visszatértek Moszkvába, miután megszerezték ezt az ismeretlen vidéket, melybe a régi földirók annyi csodát és szörnyeket helyeztek. Tehát Oroszország is, akár Nyugat tengeri államai, új világot fődözött föl.

A központi Oroszország műveit tartományai másféle fontosságai bírtak, mint Észak pusztái. Itt nem végtelen területek megszerzéséről volt szó, hanem a kis örökreszes fejedelmek birtokait kellett egyiket a másik után bekebelezni. Riazán s a Novgorod-Szieverszki fejedelemségek beolvasztása utódjának volt föntartva, Tvert elfoglalta Iván. Hasonlóképeri egyesítette Vereja és Bielozerszk örökresz-birtokokat s megfosztotta uralkodó joguktól Rosztov és Jarosláv fejedelmeit.

Atyja örökreszekkel látta el Iván testvéreit is, kik közül Nagy-Iván Andrást megölte, s úgy az ő, mint a természetes halállal kimúlt másik két öccse birtokát is elfoglalta. Ivánt az orosz földek egyesítőjének nevezik. Később ugyan maga is örökreszeket adott gyermekeinek, de oly föltétellel, hogy ezek alattvalói maradjanak bátyjoknak és hogy ne legyen joguk sem pénzt veretni, sem külön önálló diplomáciát folytatni.

A horda birodalma valahára föloszlott. Romjain a következő főbb

államok keletkeztek: a kazáni, a szeráji és az asztrakáni császárság, a nogaji horda és krími khánság. Kazánt és Krímet különösen lakóinak nagy kevertsége jellemezte. A kazáni czárságot a régi volgai Bulgária helyén, Vak Vaszili idejében, Makmet alapította. A mongolok elkeveredtek a régi bolgárokkal s fontos kereskedelmi és műveltségi központot alapítottak. E czárság kiterjesztette uralmát a mordvinok, cseremiszkok és csuvaszok finn törzseire, valamint a baskírokra és a mecserákokra. Csaknem ugyanazon időben alapította a krími khánságot Dsengisz-khán egyik utóda: Aszi-Ghirei. A mongolok, midőn a krími félszigetre érkeztek, ott találták a régi tauriai, gót, hellén, örmény, zsidó népeknek töredékeit. Végre ott találták még a Kaffában letelepedett génuaikat is. A zsidók és olaszok kivételével, a régi népek nagy részét magukba olvasztották az ázsiai hódítók. Ami a szeráji nagy-hordát illeti, ez csaknem kivétel nélkül nomádokból, mint pl. nogaji és más török-tatár népekből állott.

Ez államok mindegyikének keblében fejtelenség és trónviszály uralkodott. A khánokkal és czárokkal, különösen a szeráji nagy-hordával szemben Moszkva uralkodója védőleg viselte magát; visszaverte ugyan egy-egy kalandorcsapat támadását, de óvakodott ellenük egyenes támadást intézni; fölmentette magát az adófizetés alól, de némi ajándékot továbbra is küldött. Egyidejűleg azonban iparkodott a szeráji khán ellen szövetségeket kötni. Ilyen volt a Mengli-Ghireivel, Krim khánjával kötött szerződése, mely egész életökön át tartott. Mengli hasznára is volt neki Litvánia, valamint a nagy-horda ellenében.

Miután minden előkészületét megtette, 1478-ban kitörésre juttatta a dolgot. Akmet adót követelt, Iván megtagadta. Erre Akmet táborba szállott. Ivánnak 150,000 embere s hatalmas tüzérsége is volt. Mégis sokáig habozott, bár úgy a nép, mint a papság szorította a harcra.

De azért visszautasította a khán ajánlatát, aki kegyelmet ígért neki, ha hozzá jön, vagy legalább övéi közül odaküld valakit, aki megcsókolja a khán kengyelvasát. Erre Iván nem volt hajlandó. A háborúra kellett magát szánnia, de a papság újabb sürgetése daczára is még két hétig tétlenül maradt. A tizenötödik napon a folyó befagyott; ekkor a nagyfejedelem kiadta a parancsot, hogy vonuljanak vissza. E pillanatban kimagyarázhatatlan rémület vett erőt mind a két seregen: tatár és orosz futott egymás elől anélkül, hogy üldözték volna (1480). A khán a hordáig meg sem állott. így folyt le Kípcsak lovasainak utolsó nagy betörése; ilyen nem éppen hősiés módon tört meg a mongol iga, mely alatt Oroszország csaknem háromszáz évig nyögött. A horda, melyet a krími khánok is megtámadtak, csak kevéssel élte túl kudarcát. Akmetet magát egyik embere ölte meg.

Kazán és Moszkva között is mindinkább növekedett az ellenségeske-

dés. III. Iván 1467- és 1469-ben két hadjáratot indított Bulgária ellen; 1487-ben végre hét heti ostrom után bevette a fővárost s foglyul ejtette az urát, Alegámot. Iván címéhez csatolta Bulgária fejedelme címét, bár a koronát barátjának, a krími khán unokaöccsének adta.

A Lengyelországgal egyesült Litvánia mindig félelmes ellenség maradt. Többször csaknem megsemmisítette Oroszországot.

Iván uralkodása kezdetén IV. Kázmér volt a két egyesült állam királya, ki megragadott minden alkalmat, hogy a nagy-fejedelmet háborgassa. Viszont ez utóbbi tatár szövetségését, Menglit bujtogatta föl, hogy nyugtalanítsa a litván birtokokat. A tatárok ki is rabolták Kievet (1482). Tíz évvel később Kázmér meghalt (1492) és idősebb fiának, Albertnek hagyta Lengyelországot, míg ifjabb fia, Sándor Litvánia nagy-fejedelme lett. III. Iván hasznot akart huzni abból, hogy Litvánia magára volt hagyva. Kereste a török szultánnak, II. Bajazetnek és István moldvai vajda barátságát s a litván elégedetlenekkel is szövetkezett.

E háború népszerű volt Moszkvában; arról volt szó, hogy lerázzák azt az igát, melyet a katolikus lengyelek raktak az orosz népekre. Rövid háborúra azonban béke következett (1494). A moszkvai birodalom határát egész a Desznáig tolta ki és magában foglalta azon fejedelmek birtokait, kik Iván szolgálatába mentek át.

Úgy látszott, hogy a béke föntartása erősítést nyert Sándornak Iván leányával, Helénával történt házassága által; de a fejedelmi egyesülés csak új háború csiráját rejtette magában. A moszkvai fejedelem az akarta, hogy Litvániában az ortodoxsz vallás emelje föl megalázott fejét, s leányával együtt uralkodjék. Kevéssel később már panaszkodott, hogy leánya lelki szabadságát szorongatják, hogy katolikusokkal veszik körül, hogy a görög vallás üldözést szenvedett. A háború hírére Litvániát újabb elpártolások gyöngítették. A leghatalmasabb litván és orosz főurak mind a moszkvai nagy-fejedelem részére állottak. A dorogóbuszi csatában Sándor seregét összetörték, de mégis megmaradtak a litvánoknak az erődített helyeik, mint Vitepszk, Poloczk, Orkha és Szmolenszkek (1500).

A hosszú közdelem Sándor és Iván között lángba borította egész keleti Európát. Sándor szövetségre lépett a livlandi renddel és a nagy-hordával; a krími khán kímélet nélkül pusztította Galicziát és Volhiniát. Az oroszok még egyszer leverték a litvánokat Misztiszlavnál, de Szmolenszk ostrománál kudarcot vallottak. Plettenberg Hermann nagymester rettenetes tüzerességével negyvenezer emberből álló orosz sereget tett tönkre (1501). Ezek viszont a következő évben vettek bosszút a vasembereken Pszkov mellett. Sig-Akmetnek, a nagyhorda khánjának birodalmát a krími khán elpusztította.

Mikor Sándort Lengyelország királyának választották, véget akart vetni e romboló háborúnak. VI. Sándor pápa s a magyar király is közbevetet-

ték e végből magukat; de igényeiből egyik fél sem akart engedni, csak hat évi fegyvernyugvást kötöttek és Oroszországnak megmaradtak a hercegeknek és városoknak területei, mik önként csatlakoztak hozzá (1503).

Fontos esemény volt Iván házassága Zsófia bizanczi hercegnővel. Zsófia leánya volt az utolsó bizanczi császár egyik testvérének, Palaeolog Tamásnak, ki a római udvarhoz menekült, hol meg is halt. A pápa Zsófia számára férjet keresett. Besszarion keleti szertartású görög bíboros azt tanácsolta II. Pál pápának, hogy ajánlja föl a hercegnő kezét az orosz nagyfejedelemnek. Iván és a bojárok lelkesedéssel fogadták az ajánlatot. Zsófia diadallal vonult be Oroszországba, hozományt kapott a pápától, kinek mindig két főgondolata volt: a törökök elleni keresztes háború és a két egyház egyesítése. A császári nő rendkívüli befolyást gyakorolt Ivánra. Kétségen kívül ő avatta be a korlátban uralom titkaiba. O sokkal nehezebben tűrte, mint a szolgasághoz szokott oroszok, a mongol iga lealázó voltát és ösztönözte Ivánt, hogy rázza le. Zsófiával nagy sereg görög menekült jött Moszkvába. Ők hozták magukkal az ókori műveltség becses ereklyéit, a pátriárka könyvtárának első alapjait.

III. Iván mintegy örököse lett a bizanczi és a római császároknak, Oroszország új czimeréül a kétfejű sast vette föl. A görög vallás egyedüli fejévé lett, reá volt bízva az a küldetés, hogy egész keleten pártfogolja a görög keresztényeket és előkészítse a török ellen a bosszút 1453 miatt. A görögökkel olaszok is jöttek, építészek, katonai mérnökök, ércöntők és puskaművesek.

Iván, hogy szövetségeseket keressen Lengyelország ellen, részint hogy idegen mesterembereket és művészeket kapjon, több követséget váltott III. Frigyessel, Osztrák Miksával, Mátyás magyar királylyal és a római pápával. Mikor egy alkalommal Svédország megtámadta, szövetségre lépett Dánországgal. Turkesztánból és tatár Szibériából is jöttek küldöttek III. Ivánhoz.

Iván, ki kezdetben mint nomád nép hűbérese uralkodott, alapította meg Oroszország nagyságát. Elnyomta a kisebb orosz államokat. Sikertült neki megtörni Litvániát. Végét szakasztotta a mongol betöréseknek. Megerősítette s állandóvá tette a hadsereget, szervezte a tüzérséget. Hogy megegyeztesse a régi törvényeket a dolgok új rendjével, kiadta az ő Ulozseniét (1497). A testi büntetéseket rendszeresen alkalmaztatta, a kinpad bejutott a bírói eljárásba. A perdöntő párbaj is szerepelt még, de korlátozottan. Törvénykönyvének főleg az volt a célja, hogy eltörölje a kiváltságokat és a különböző tartományok törvényi és igazságszolgáltatási különbségeit.

Mikor III. Ivánnak legidősebb fia, János, meghalt, sokáig habozott, hogy unokáját, Dimitrit, János fiát, jelölje-e ki trónjának örököséül, vagy második fiát, Vaszilit nevezze örökösévé. A nyugati örökösödési jog Oroszországban csak nagy küzdelmek árán honosodhatott meg.

Ivanovics Vaszili uralkodása huszonnyolcz évig tartott (1505-1533).

Már csak három állam volt Oroszországban, melynek még bizonyos függetlensége volt: Pszkov köztársaság, Riazán és Novgorod-Szieverszki fejedelemség. Pszkovban folyvást tartottak a viszályok a nemesi rend s az alsóbb osztályok, a polgárság és a parasztság között; Pszkov összetűzött a namiesztnikkel, vagyis a fejedelem helytartójával. Vaszili ezt felhasználta arra, hogy végleg megfoszsa a köztársaságot eddig élvezett némi függetlenségétől.

Ivánt, Riazán fejedelmét 1521 körül bevádulták, hogy szövetségre lépett a krimi khánnal. Moszkvába hívták és bebörtönözték; sikerült azonban neki Litvániába menekülni, a hol meg is halt. Erre azt a termékeny vidéket bekebelezték a birodalomba. Novgorod-Szieverszkiben Vaszili Semiakin uralkodott, unokája annak a Semiakának, ki Vaszili nagyapjának szemeit kiszuratta. 1523 körül a lengyelekkel való egyetértéssel vádolták, börtönbe vetették, hol be is fejezte életét. Most már nem volt több, csak egy Oroszország. Vaszili, mint valamennyi elődje, nem igen viseltetett gyöngéd érzellemmel családjá iránt. Unoka-öccse, Dimitri, kit nagyatyja egy időben a trónra szánt és a kinek azt a nyugati törvények biztosították is volna, fogságban halt meg.

Nagy Ivánnak fia folytatta a Litvánia elleni harczot is. Sándor halálakor kísérletet tett, hogy Vilnában nagy-fejedelemmé választassák. Azonban I. Zsigmond egyesítette fején a vilnai és a lengyel koronát; köztük az első, egészen jelentéktelen háború 1509-ben örökös békével végződött, mikor is Vaszili lemondott Szmolenszkre s Kievre való minden igényéről. Az örök-béke azonban csak három évig tartott. Utána Vaszili megtámadta és elfoglalta Szmolenszket, melynek a lakosai közül sokan már előbb is a nagy-fejedelem pártján voltak.

A két állam küzdelme, mint III. Iván idejében, úgy most is föl kavarta Európát és élénk diplomaciai mozgalomra adott okot. Zsigmond részén voltak a krimi tatárok, Svédország, a dnyeperi kozákok. Vaszili megnyerte az asztrakáni czárt, a német rendet, továbbá Ausztriai Miksát, aztán az oláh hoszdopárt s végül Szelim szultánt is. Alkudozásra került a dolog és az 1526-iki fegyverszünettel végződött. Oroszország megtartotta Szmolenszket.

A tatár még mindig veszedelmes ellenség volt. Mengli-Ghirei, III. Iván szövetségese, Litvánia mellett nyilatkozott Vaszili ellen. Utóda Makmet-Ghirei alatt pedig Krim épen engesztelhetetlen ellensége lett Oroszországnak. A kazáni czár halála után e város állandó viszály tárgya lett a krimi khán és a nagy-fejedelem között.

A krimi tatárok 1521-ben nagy hadsereggel nyomultak be Orosz-

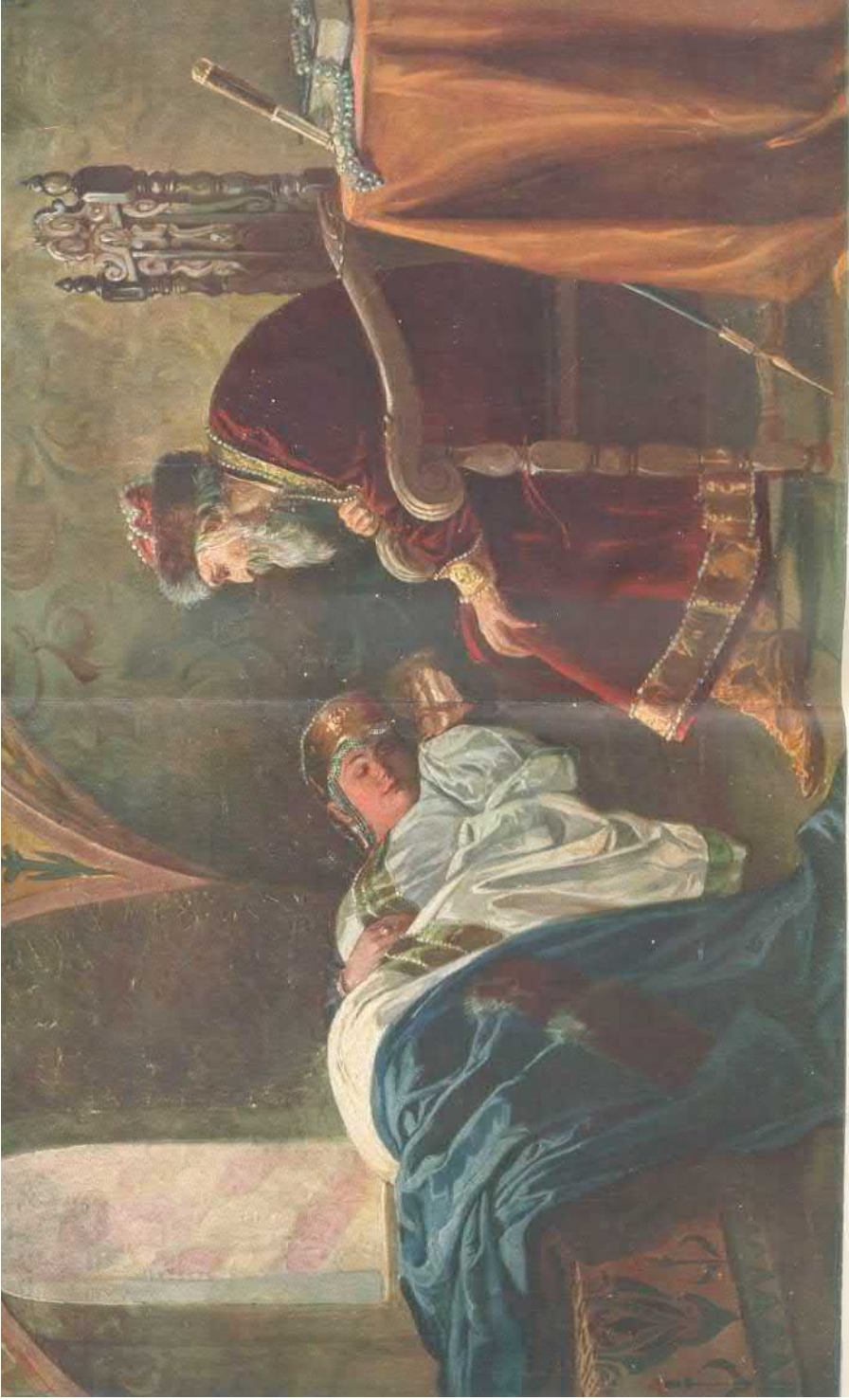
országba. Az Oka partján összehívták az orosz vajdák hadait, földúlták a nagy-fejedelemséget. A következő évben Vaszili roppant hadsereget, hatalmas tüzérséget gyűjtött össze az Okánál és elküldötte kihívását a krimi khánhoz, hogy nyílt mezőn fogadjon el tőle csatát. A tatár azt felelte, hogy ő jól ismeri az oroszországi utat, s nem kérdi soha ellenségétől, hogy mikor kell csatáznia. Makmet kevéssel utóbb elfoglalta az asztrakáni országot; de csakhamar megölte őt Mamaj, a nogajiak fejedelme.

A krimi tatárokat a déli puszták csaknem teljes biztosságba helyezték ugyan Oroszország minden támadása ellen, de annál könnyebben el lehetett érni Kazánt. Két sikertelen hadjárat után Kazánt azzal tette tönkre Vaszili, hogy országos vásárt rendszeresített Makarievben, a Volga mellett, s ekkép tönkre tette Kazán vásárait. E vásár, melyre Európából és Ázsiából több mint 10,000 idegen jött össze, később -Nizsni-Novgorodba tétetett át.

Oroszország napról-napra nagyobb jelentőséget nyert Európában. Vaszili követséget váltott, Francia- és Angolország kivételével, nyugat minden uralkodójával. Kelet-India nagymogulja, Babur, Timurlenk utóda is kereste barátságát. Az önkény-uralom napról-napra mindjobban megerősödött; Vaszili uralkodott anélkül, hogy bojárjai véleményét meghallgatta volna. „Hallgass paraszt!” mondá Vaszili egyik nagy urnák, ki ellenvetést mert neki tenni. Teljesen lenyűgözte a hatalmas bojárokat. E növekvő hatalom az udvar fényében külsőleg is mutatkozott, ami természetesen nem zárta ki a legrosszabb barbár Ízlést. A nagykövetek fogadásánál halhatlan fényt fejtett ki Vaszili. Vadászatra is több száz lovas kísérte. Trónját nemes ifjak, a ründák őrizték. Idegenek, bár még csekély számban, folyvást szállingóztak Moszkvába.

Középkori lándzsavégek, melyek a vas-pánczélt és a sisakrostélyt átütötték.

Retinerea. Foto: www.alexa.ro

Részlet orosz templom-lobogóról (Vladimir Kiev ura).

RETTENETES IVÁN.

IV. vagy Rettenetes Iván (1533—1584) szerepét és jellemét különféleképen méltatták és méltatják az orosz történetírók. Általában azonban oly fejedelmet láttak benne, ki gonosznak és kegyetlennek született, de csodálatos módon visszatért az erény útjára és akkor, két erényes minisztere támogatásával, néhány évi nyugalmat adott Oroszországnak; később azonban, amikor átengedte magát szenvedélyes dühének, borzalomba ejtette birodalmát és Európát azzal, amit a történetírás „a gyilkolás hét időszakának”⁴ nevez.

Abban az időben, midőn Iván trónra lépett, azok a régi orosz államok, melyek oly sokáig dacoltak a moszkvai új hatalommal, mint Tver, Riazán, Szuzdal, Novgorod-Sziewerszki fejedelemségek, Novgorod, Pszkov és Viatka köztársaságok elvesztették függetlenségüket, területeik most már Moszkva birtokát gyarapították. Tehát az egész északi és keleti Oroszország egy és ugyanazon fejedelem kormánypálczája alatt van már egyesítve. Következik a nagy külfáború, „a szent háború”, mely Litvánia, a tatárok, a svédek és a kardvitézkek ellen folyt.

De éppen azért, mert a nagy orosz egység műve be van fejezve, ezen-

túl mind élénkebbé lesz az ellenállás, melybe a fejedelmi tekintély ütközik. A pénz vagy a fegyver erejével birtokaitól megfosztott uralkodócsaládoknak utódai és e régi fejedelmi házaknak szolgálói mind Moszkva urának szolgálatába szegődnek. Oroszország területén csak egy udvarvan, a hol szolgálhatnak: a moszkvai udvar. Moszkván kívül csak idegen uralkodó van, aki Oroszországnak ellensége. A régi szokás szerint: urat cserélni annyi volt, mint átmenni az ellenséghez, azaz árulóvá lenni. Az orosz bojár nem mehet sem a némethez, sem a svédhez, sem a tatárokhoz: csak egyedül Litvánia urához mehetne, de éppen ez volna a legveszedelmesebb árulás. Litvánia nemcsak külső, hanem belső ellenség is, melynek keze magában a czári palotában is minden összeesküvésbe belenyúl. A Litvánia elleni külső harc és az orosz oligarkia elleni belső harc tulajdonképpen egy és ugyanazon küzdelemnek két különböző része. A birtokaiktól megfosztott fejedelmek, a régi független államok bojárjai lemondottak ugyan arról, hogy Moszkvának nagyfejedelme ellen nyílt harcot vívjanak, de folytatják a harcot tekintélye ellen saját udvarában. Ez nem államnak állam elleni háborúja többé, hanem belháboru, melyet az oligarkia visel az egyeduralom ellen. A XI. század uralkodó fejedelmeit fölváltják a XV. és XVI. század vérszerinti örökreszes fejedelmei. Ezeknek is megvannak a maguk uradalmi, bojárjai, bojár-gyermekei (fegyveres népök). A nagy-fejedelem ellen saját testvérei, nagybátyja, unokatestvérei lesznek a legyőzött oligarkia főnökeivé.

Ivanovics Vaszili két fiút hagyott maga után, Ivánt és Jurit, második feleségének, Glinszki Ilonának a gyámsága alatt. Ilona Podóliából Oroszországba szakadt nemesi családból származott. Kiváló asszony volt. Vaszili tehát fiainak gyámsága mellett bátran rábízhatta azt a feladatot is, hogy az ő és elődeinek művét megerősítse. Ez az erélyes kormányzó asszony meg tudott fékezni minden fejedelmi s oligarkai ellenszegülést, mely a nagy-fejedelem egyeduralmát veszélyeztette, de külső ellenségekkel szemben is meg tudta védeni országát.

Bizalmasa Telepnev főlovászmester volt. Uralkodása, mely mind a bel-, mind a küllellenségekkel szemben oly erélyesen járt el, nem tetszett az oligarkáknak. Ilonát és bizalmasát, Telepnevet megmérgezték 1538-ban.

Most a bojárok kerítették kezükbe az uralkodást. Főképen a Suiszki és Bielszki-család vetélkedett a hatalom birtoka fölött. Oroszország tehát a fejtelenség zsákmánya lett. Végre Suiszki András fegyveres kézzel hatolt a szent városba s magához ragadta a főhatalmat.

Míg a nemesek ekkép küzdöttek a főhatalomért, Vaszili két fia egészen magára maradt. Az ifjabbik, Juri, gyenge észtehetségű volt; Iván ellenben bámulatos tehetséggel volt megáldva. Iván, mint elhagyatott, hiányosan oktatott és semmi nevelésben sem részesült gyermek, magamagának volt a mestere. Sokat olvasott, ami éppen véletlenül kezébe akadt: a bibliát,

a szentek életét s a szlávra fordított bizanci krónikásokat. Olvasmányából merítette a királynak magas eszményképét s nagyon jól tudta, hogy ő a törvényes uralkodó. 1543-ban, karácsony ünnepe után, maga elé hívatta a bojárokat, fenyegető hangon beszélt velök, s erős szemrehányást tett nekik erőszakos uralkodásuk miatt. Sok vétkes van közöttük — folytatta — ezúttal azonban megelégszik egy példaadással. Testőreivel azonnal elfogatta Suiszki Andrást, a kormány fejét, és még az ülés alatt vadászkutyákkal tépette szét. A legzavargóbbakat és legvétkesebbeket távoli városokba száműzte.

E merész csapás intézője akkor tizenhárom éves gyermek volt.

A moszkvai uralkodók hagyományos szokása szerint Ivánt anyai rokonai vették körül, mert az atyai rokonok mindég gyanúsak voltak Ekkor alakult a vrémia (szó szerint a kegy idejét jelenti). A fejedelem rokonait, a Glinszkieket bízta meg a birodalom kormányzásával. Iván 1547-ben január hóban fölszólította Makaria metropolitát, hogy koronázza meg. A koronázáskor nemcsak a nagy-fejedelem, hanem a c z á r czimét is fölvette. Az orosz uralkodó méltóságát varázsos tekintélylyel fonta körül ez a fényes czim, mely a bibliai régiségből, a római császároktól, Bizancz uralkodóitól származott.

Kevéssel utóbb Iván nőül vette Anasztáziát a Romanov-családból.

Lehetetlennek látszott, hogy a legyőzött párt ne kísértse meg a bosszúállást. Kínálkozott is erre alkalom. 1547-ben iszonyú tűzvész ütött ki, mely Moszkva nagy részét elhamvasztotta és 1700 embernek életébe került. A czár kénytelen volt Vorobievbe menekülni s onnan nézte székhelye pusztulását. A bojárok a tűzvész okozását a Glinszkiekre fogták, azok egyikét, G y ö r g y ö t meg is ölték; majd Vorobievbe mentek a lázadók és követelték a czártól, hogy adja ki nagyatyját, az öreg Glinszkit. Még magának a czárnak az élete is veszélyben forgott: erőszakkal kellett a forrongó népet szétkergetni.

Iván nem feledhette el, hogy kik készítették elő a forrongást. Ideges, pillanatnyi benyomások iránt fogékony természetét erősen megragadta a szeme elé tárult kép. A rémület hatása alatt elhatározta, hogy megjavul. Lelkiatyjává választotta S z i l v e s z t e r atyát, reá bízta az egyházi ügyek igazgatását is. A d a s e v Elek köznemest bízta meg a kérvények elfogadásával, a belső ügyeknek és hadügynek az intézésével. Ameddig ez a két új kegyencz saját jogkörében meg tudott maradni, az udvar békében élt; ez volt IV. Iván uralkodásának legboldogabb korszaka. Ekkor hívták össze az első rendi gyűlést, melyben az állam különböző rendjei képviselve voltak (1549—1550); új törvénykönyvet, „szudebnik“-et készítettek elő; egyházi zsinatot hívtak össze, mely az egyházat reformálta. Ami a külügyet illeti, Oroszország ura lett azelőtti urainak.

A k a z á n i k i r á l y s á g még mindig vita tárgya volt a két ellenség-

ges hatalom: Oroszország és Krimia között. Egyelőre úgy látszott, hogy Krimia győzedelmeskedik és Szafa-Ghirei, a krimi trónjelölt lett Kazán czárja. Halála után rövid időre a moszkvai párt jutott fölényre Kazánban és a koronát Csig Alejnek adta. Ez azonban csakhamar megutáltatta magát az alattvalóival és azok Ivántól más fejedelmet kértek. Iván elküldte Mikulinszkit, akit azonban be sem bocsátottak a városba, mire a nogaji tatároktól kértek fejedelmet és ezt, Ediger Makmet-et Kazán czárjául kiáltották ki.

Iván erre elhatározta, hogy megbünteti a muzulmán várost. 1522 június havában 150.000 főnyi sereggel és 150 ágyúval Kazán ellen indult és szeptember elején Kazán alatt táborot ütött, körülvette sánczvonalakkal, hogy megszakítson minden közlekedést a város és Japancsa murza lovassága között, mely a vidéken táborozott. A czár többször tisztességes föltételek mellett szólította föl a várost, hogy adja fel a védelmet, de hasztalan. Az orosz hadseregnek pedig nemcsak az ellenséggel, hanem a féktelen elemekkel is kellett küzdenie.

Iván német mérnököt nyert meg szolgálatára; a mérnök a városnak falai alá aknákat ásott. A fa- és téglafalak adott jelre egyszerre több ponton nagy robajjal levegőbe repültek és az orosz sereg az így támadt réseken benyomult a városba. Elkeseredett harcz folyt az utczákon és a palota körül. A kazániak közül csak kevesen menekülhettek.

Iván mindent, ami a mongolokra emlékeztetett, megsemmisített. Épületeik helyére templomokat és kolostorokat emelt, melyek Isten iránti háláját és a keresztnek a török valláson vett győzelmét tanúsítsák.

Kazán elfoglalásnak következményei jelentékenyek voltak. Minden nép, mely addig Kazán városnak engedelmeskedett: a cseremiszek, mordvinok, csuvaszok, a votyákok, baskírok, bár több évig ellenállottak, végre kénytelenek voltak Moszkvának meghódolni. Iván egyszerre küldötte hozzájuk térítőit és vajdáit. Kazánt nemsokára követte az asztrakáni királyság bukása.

Most már a Volga, a keleti kereskedelemnek ez a nagy életere, forrásától torkolatáig a czárok uralma alá jutott.

A Kaspi-tó által a perzsa Ázsia megnyílt az orosz befolyás előtt, és már a Kaukázus kis fejedelmei is, kik folytonos küzdelemben voltak vagy önmaguk között, vagy a krimi tatárokkal, vetélkedve keresték a görög császárok utódainak szövetségét. Iván védelme alá fogadta a doni kozákokat, míg a dnyeperi kozákok továbbra is Lengyelországnak fenhatósága alatt maradtak.

Oroszországnak szüksége volt a Balti-tengerre, mert csak azon az utón érintkezhetett nyugati Európával, fogadhatta hajóit, iparosait és mérnökeit, A Balti-tengertől Moszkvát több ellenség választotta el: Svédország, a kard-vitézek, Litvánia és Lengyelország. Az 1554-ik évben háború ütött

ki Rettenetes Iván és a Nagy Váza Gusztáv között, határrendezés alkalmából. A háború kereskedelmi szerződéssel ért véget, mely megnyitotta a svéd kereskedők előtt Indiát és Kínát Oroszországon keresztül, az orosz kereskedőknek pedig Svédországon át Flandriát, Angol- és Franciaországot. Moszkva tehát csak féltékeny közvetítő útján közlekedhetett a nyugattal.

Iván ablakot akart nyitni Európa felé és mindenáron Narva, Révai és Riga kikötőket akarta megszerezni. Ezek azonban a livlandi rend birtokában voltak, ami komoly akadályul szolgált a cárnak. 1558-ban az orosz sereg betört Livlandba, elfoglalta Narvát, Neuhausent, Dorpatot és tizenhét más helyet. K e l l e r, a livlandi rend nagy-mestere szomszédaitól kért segítséget, de csak Lengyelország hajlott kérésére: II. Zsigmond a livlandi renddel támadó és védő szövetséget kötött.

Ugyanez időben nevezetes forradalom ütött ki a czári palotában. A czár viszonya tanácsosai, Szilveszter és Adasev irányában nagyot változott. Azok azt akarták, hogy Kazán és Asztrakán elfoglalása után forduljon előbb a harmadik muzulmán állam, a krími khánság ellen.

A czár és két minisztere között a meghasonlás régibb keletű. Mindkettő visszaélt hatalmával, sőt a czár súlyos betegsége idején annak elleneségeihez közeledett.

A felgyógyult Iván nem bízott többé kegyeltjeiben. Mind a kettőt eltávolította az udvarból. Párthívek nem szüntek meg folyvást izgatni és fondorkodni, hogy főnökeiknek a visszatérést biztosítsák. Iván ebben az időszakban aránylag elnéző volt, bár fondorkodásuk őt már akkor többször kegyetlenkedésre kényszerítette.

Kurbszki herczeg elpártolása azonban nagyobb szigornak útjára terelte a czárt. Kurbszki a lengyel király táborába ment át s kemény levélben támadta a czárt.

Kurbszki levele nagyban hozzájárult ahhoz, hogy növelje a czár gyanakodását, ki különben sem látott már sehol cselszövésnél egyebet. Iván, ki sokat tartott a maga szellemi képességére, s tényleg egyike is volt birodalma legtudósabb embereinek, kötelességének hitte, hogy Kurbszki levelére hosszú védőirattal feleljen, melyet a szent atyák és világi Írókból vett nagyszámú idézettel támogatott. Ily módon az uralkodó és lázadó alattvalója többször váltottak üzenetet. De Iván, ki ez időtől kezdve igazolni kezdte „Rettenetes“ nevét, más feleletet is adott Kurbszki nyilatkozatára: ennek valószínű czinkostársait kegyetlenül megfenyítette.

Iván meggyőződött arról, hogy nem kormányozhat tovább oly udvarral, oly államtanáccsal (duma), oly kormányzó testülettel, melyet Adasev és Kurbszki hívei alkotnak. Amikor Kurbszki lengyel hadsereggel visszatért, hogy Oroszországot pusztítsa, Iván 1564 decemberében minden

barátjával együtt elhagyta Moszkvát és szolgálival, kincseivel Alekszandrov-szkája Szlobodába vonult. Innen két levelet küldött Moszkvába: egyiket a pátriárkának, melyben panaszkodik a nagyok árulása és hűtlensége s a papság bűnrészessége miatt, mely visszaélt a közbenjárás jogával és megakadályozta az uralkodót, hogy a vétkeket megbüntesse. A másikban biztosította Moszkva népét és polgárságát, hogy őket továbbra is megtartja kegyében. A fővárosban nagy volt a rémület; a nép remegett annak a gondolatától is, hogy újra az oligarkák uralma alá kerül; a bojárok pedig attól tartottak, hogy a nép föllázad ellenök. Elhatározták, hogy kegyelemért könyörögnek. Ünnepies menetben vonultak Alekszandrov-szkájába és megkérlelték Ivánt, hogy vonja vissza lemondását. Iván beleegyezett, de föltételeket szabott. A birodalom nagyobb részét ezután is a bojárok dumája igazgatta és alkotta a „zemcsinát“, azaz az ország kormányát. Oroszországnak e része fölött Iván nem tartott meg egyéb hatalmat, mint a főfelügyeletet s az árulás megbüntetésének jogát; Oroszországnak másik részét azonban a csár személyes kormánya alá helyezte s e célra megalakította az „opricsninát“. Meghagyta tehát a régi dumát, a régi udvart, a régi igazgatást; de a maga részére, saját teremtményeiből új udvart, új tanácsot, új kormányt alkotott, melyre a fölosztás után neki jutott városokat és tartományokat bízta. Külön testőrséggel vette körül magát, melyet a csár ezredének vagy „opricsnik“-oknak neveztek. Jelvényüket kutyafej s a nyeregkápára akasztott seprő volt; e jelvények arra figyelmeztettek, hogy ők készek megmarni a csár ellenségeit és kisöpörni az árulást az orosz földről. Ez a sajátságos kormányrendszer hét esztendeig tartott (1565—1572).

Iván nagyon is élt azzal a jogával, hogy az árulókat, vagy akiket azoknak tartott, megfenyítse.

A beállott rémuralom nevezetesebb mozzanatai: Sz. nt Fülöp, Moszkva érsekének letétele s állítólagos megöletése, aki magái a vonta a csár haragját, mert közbenjárt az elítéltekért és gyűlölte az opricsnikokat. 2. Alekszandrának, Juri özvegyének, Iván sógornőjének, továbbá Vladimir hercegnek és anyjának, a nagyravágyó Eufrozinának kivégeztetése, kik vezetői voltak az Iván súlyos betegsége (1553) alatti fondorkodásoknak. Vladimir gyermekeit azonban Iván nem bántotta, sőt dúsan gondoskodott is rólok. 3. Novgorod megbüntetése, melyet arisztokrata-pártja a lengyel királynak készült kiszolgáltatni. Itt a csár — saját bevallása szerint — 1505 személyt végeztetett ki. 4. A nagy kivégzés a Vörös-téren 1571-ben, hol nagyobb számú novgorodiakat és moszkvaiakat végeztetett ki, ezek sorában több újabb kegyenczét is.

E rettenetes belső küzdelmek alatt is egyre folyt a háború Livónia és ennek szövetségese, a lengyel király ellen. Iván a kard-rendet — lengyel támogatása daczára — mindenütt megverte, érődéit pedig egymás után

foglalta el. Ennyi csapás alatt végre is föloszlott a híres rend; Lengyelország azonban, mely Livlanddal gyarapodott, annál nagyobb hévvel folytatta a harcot.

A háború ezután még négy évig tartott, s végre is fegyverszünettel végződött. A csár belátta, hogy Livland megszerzése elé mind több nehézség tornyosul, kiegészítő eszközöz folyamodott tehát. Megkínálta Magnusz dán herceget Livland királya címével, s a kivégeztetett Vladimir leányát hozzá adta nőül. Magnusz, Livónia névszerinti királya azonban csakhamar belátta, hogy ő csak eszköze a moszkvai politikának. Cselt szőtt a csár ellen, mire az trónjától megfosztotta Rettenetes Iván most személyesen foglalta el Vendent.

A Lengyelországgal folyó háború a krimi tatárok betöréseivel is bonyolódott. Ezek folyamán Devlet Ghirei khán Moszkvát felgyújtotta.

1572-ben halt meg a lengyel király, II. Zsigmond Ágost. Uralkodását főleg a lublini unió (1569) tette nevezetessé, melynek értelmében Lengyelország és Litvánia ezentúl egységes államot fog képezni, de választott uralkodó alatt. Ily módon Lengyelország az uralkodó hatalmát épen akkor gyöngítette meg magánál, mikor Oroszországban a fejedelem hatalmának legmagasabb fokára lépett Varsóban újabb párt alakult lengyel nagy urakból, mely Rettenetes Iván fiát akarta Lengyelország királyává választani. Iván azonban nem fiának, hanem önmagának akarta a koronát. Hízelt a lengyel követeknek, mentegetőzött a zsarnokság és kegyetlenség vádjá ellen, melyet a moszkvai száműzöttek mindenütt terjesztettek felőle.

Mégis Anzsu Henrik lett a lengyel király, de csak rövid időre. Utána Báthory Istvánt, Erdély erélyes uralkodóját választották meg lengyel királylyá. Báthory koronáztatásakor megesküdt, hogy visszazszerzi Lengyelországnak mindazokat a városokat, melyeket a moszkvai nagyfejedelmek valamikor elfoglaltak. Iván Livlandban várt ellenfelére: mikor Báthory egyszerre csak Poloczka fala alatt termett és ezt erélyes ellenállása daczára elfoglalta. Időközben a svédek elfoglalták Kekszholmot Karéliában és meghódították Esztlandot, majd Narvát, Ivángorodot is. Báthory folytatta hódításait, míg Pszovk ostrománál vereséget szenvedett.

Iván, mikor őt Báthory szorította, XIII. Gergely pápának kérte a közbenjárását, aki erre vállalkozott is, főleg abban a reményben, hogy sikerül a keleti egyházat a nyugatiba olvasztani. Ez a kísérlete azonban nem sikerült.

Az 1582-iki békekötéssel Ivánnak vissza kellett adnia Poloczkot és Livlandban tett minden hódítását.

Iván uralkodásának ez a szerencsétlen korszaka sem volt azért terméketlen Oroszország nagyságára és műveltségére. A németek elzárták előle a Balti-tengert, az angolok megnyitották előtte a Fehér-tengert. Az 1553-iki

évben az egyik britt hajó, mely fölfedező útra indult a sarkvidékek felé, miután két kísérő hajóját elvesztette, kikötött a Dvina torkolatánál; kapitánya Moszkvába ment VI. Edward levelével s a két állam közt az első kereskedelmi szerződést kötötte, melyet Iván a legnagyobb gonddal tartott meg és ápolt.

Péter cár 1558-ban S z t r o g a n o v Gergelynek nagyobb területet engedett át a Káma partján. A Sztroganovok ott nagyszámú helységet telepítettek és megkezdték az Ural ásványkincseinek kiaknázását. Gyarmatosaik átmentek az Uralon túl is, ahol a szibériai tatár királyságra bukkantak. A Sztroganovok engedelmet kértek a cártól, hogy megkezdhesék a támadást a tatárok ellen. A háborúhoz azonban hadseregre volt szükségük. Erre kínálkoztak a donvidéki „jó czimborák“, kiknek főnöke T i m o f e j e v J e r m á k kozák volt, aki kegyelmet nyert a cártól és Sztroganov szolgálatába állott. Timofejev 850 főnyi orosz, kozák, tatár, valamint német és lengyel hadi fogolyból álló csapat élén átkel az Uralon; lövő fegyverével — amilyeneket azok nem ismertek még — rémületbe ejti a bennszülötteket; áthatol a Tobol partján levő őserdőkön; Kucsum khánt több összecsapásban megveri és elfoglalja fővárosát, Szibirt; meghódítja az Irtisz és Ob parljait is. A cár végső éveit megörvendezteti azzal a hírrel, hogy új országot szerzett neki és koronáihoz Szibéria koronáját csatolta.

Iván reformálta az egyházat, megszorította a zárdák birtokszerzését.

Az udvari és tábori életet folyvást zavarban tartotta a nemességnek az elsőség fölött való veszekedése. Iván beszüntette ezt a vitatkozást a táborban.

Ugyancsak Iván alapította a nemzeti hadsereget: a streliczek szervezésével.

Iván jelleme sajátos vegyülete volt a lelki nagyságnak és a barbárságnak. Kegyetlen, kicsapongó, babonás; majd a legocsmányabb tobzódásba merült kegyeltjeivel, majd meg szerzetes csuhát ölt és nagybuzgón vezeti az egyházi körmeneteket és más ájtatossági gyakorlatokat. Több neje volt.

Durva szokása s hirtelen természete — akaratán kívül — szomorú esetet idézett elő a családjában. Idősebb fiát, Ivánt, vitájok közben, úgy ütötte meg botjával, hogy az ütés halálát okozta. Mérhetetlen és vad fájdalomnak adta magát emiatt. Megölte szeretett fiát s ezzel megölte saját művét! Nem maradt oly örököse, aki uralmát nyugodtan átvehette volna. Dimitri még csecsemő, Fedor pedig testben lélekben gyenge. Csak három évvel élte túl kedvencz fiát. 1584-ban halt meg.

A XVI. és XVII. században Oroszország keleti állam, mely alig érintkezett nyugati Európával. A livlandi lovagok, a lengyelek, svédek, dánok nagyon ügyeltek arra, hogy Oroszországba a nyugati emberek fegyerei és tudománya be ne hatolhassanak. így a moszkvai birodalom megmaradt ázsiai

szet Zsolt: A Világ Torzshalm. III.

Perzencsék Vah Balja

„Clodus” miniszter. Budapest.

birodalomnak. Az újabb viszonyok még jobban hozzájárultak ahhoz, hogy a kényuralkodást teljes erejében föntartsák.

A czár sokkal korlátlanabb atyja és ura volt alattvalóinak, mint a tárokok khánja, vagy a török szultán. Alattvalóinak személye és vagyona az ő tulajdona volt; a legnagyobb urak, a Ruriktól származott hercegek csak rabszolgái (kolopi) voltak. Reszketve közeledtek a czárhoz; földre borultak a nagy bot előtt, melylyel Iván mindig föl volt fegyverkezve. A birodalmat saját vagyonának tekintette: a maga számára igazgatta, saját embe-reivel, kik a régi nagy-fejedelmek druzsináját helyettesítették; maga kormányozta azt hozzátartozóival, azaz felesége rokonaival (vrémia). A leghatalmasabb urak gyermekei is dicsőségnek tartották, ha neki szolgálhattak. A bojári rangot ily szolgálai foglalkozások útján érték el s akkor „okolnicij“-ek (a fejedelem kísérői) lettek. A főbb bojárokból állott a дума, azaz a birodalmi tanács, mely a nagy-fejedelemtől az ő elnöklete alatt ült össze. Komolyabb esetekben összehívták a szobort, azaz közgyűlést, mely minden rendnek köldötteiből állott, tehát mintegy a régi Oroszország országos rendéinek gyűlése volt. A büszke orosz előkelőség, mely soká ellenkezett, végre is megtört, tehetetlenné vált. IV. Iván utódai, hogy ezzel is biztosítsák az ő kegyetlen politikájának sikerét, egyik-másik előkelő család tagjainak megtiltották a nősülést.

Midőn a czár meg akart házasodni, a városok és tartományok kormányzóihoz körrendeletét intézett, melyben meghagyta nekik, hogy küldjék hozzá Moszkvába a birodalom legszebb leányait, vagy legalább azokat, kik nemesi rendből származtak. Ily módon pl. Ivanovics Vaszili részére 1500 fiatal leányt gyűjtöttek össze, kik közül az első rostálás után 500-at küldtek föl Moszkvába; a nagy-fejedelem ebből ismét kiválasztott 300-at, majd újra 200-at; ismételt válogatás után maradt 100, majd ebből csak tíz; azonkívül orvosok és bábák is megvizsgálták a jelölteket. Közülök a legszebb és legegészségesebb lett a czárné, ki most új nevet vett föl, annak jeléül, hogy új életet kezd. Atyja, miután a czárnak apósa lett, hasonlókép megváltoztatta nevét; rokonai a fejedelem rokonaivá lettek, annak környezetét képezték, megszerezték maguknak minden tisztséget, és úgy kormányozták az államot, mint császári rokonuknak házáat. Ivanovics Vaszilinak utódát Mihalovics Aleksziig, így választottak feleséget (1. 749. old).

A druzsina, vagyis a fejedelmi környezet, nem foglalkozott más állami ügyekkel, mint a háborúval és az igazságszolgáltatással. A tollal való munkát a papok vagy kereskedők fiai végezték, a diákok. Az állam köz-igazgatását 30 vagy 40 „prikáz“-ra (hivatalra) bízták, melyeknek száma és hatásköre időnként változott.

Az állam jövedelmeit szolgáltatták: 1-ször az állami jószágok, melyek 36 várost és ezek területét foglalták magukban; ezeknek lakosai terményekben vagy készpénzben fizették adójukat; 2-szor a „tiaglo“, mely

minden gabnatermék hatvanadrészből állott; 3-szor a „podaty“, meghatározott összeg, mely minden „dvor“-ra (tűzhelyre) ki volt vetve; 4-szer az állami vámok jövedelme és a városi vámok fölöslege; 5-ször a nyilvános fürdőkre kivetett adó; 6-szor a korona korcsmáinak bérösszege; 7-szer a bírságok, az igazságszolgáltatásért fizetett díjak, a bíróilag ki-mondott vagyonekobjások. E bevételeket ebben a korban 1,223.000 rubelnyi összegre teszik. Ezenkívül a csár nagyértékű tárgyakat természetben kapott Szibériából s egyes kereskedelmi ágakat magának tartott fenn. A zsarolás sem volt utolsó eszköze.

A polgári igazságszolgáltatásban három fokozatú bíróság működött: első fokon a kerületi sztaroszta és a százados, azaz minden száz eke számára föllállított hatóság, törvényszéke; középső fokon a vajda törvényszéke minden tartomány fővárosában; felső fokon a moszkvai legfőbb ítélőszék. Ha a felek nem tudtak tanukat vagy Írott bizonyítékokat fölmutatni, a bíró egyik félnek odaítélhette az esküt. Gyakran az eskü érvényességét per-döntő párviadallal kellett megerősíteni. A felek gyakran bérelt bajvívókkal helyettesítették magukat.

Az adósokra vonatkozó törvények szigorúságban vetekedtek a régi rómaiak tizenkét táblás törvényével. A lopással, felségsértéssel, vagy gyilkolással vádolt egyént mindenféle kínzásnak vetették alá.

Mielőtt a patriárkaságot föllállították, az orosz egyház legfőbb méltósága a moszkvai metropolila volt; ezután következtek az érsekek, összesen hatan; utánuk szintén hatan, a püspökök, kiknek rendkívül nagy volt a megyéjük. Ez az egyház teljesen a czártól függött. A fehér papságnak, azaz a világi papoknak nemcsak, hogy meg volt engedve a házasság, de kötelességükben is állott; erkölcsük s műveltségük alig különböztette meg őket valamennyire a parasztoktól, s alkalmilag épp úgy, mint ezek, alá voltak vetve a leglealázóbb büntetéseknek. Zárdák nagy számmal s igen népesek és gazdagok voltak. Ezek lakóit nevezték fekete papságnak.

Az ortodoksz egyház meg volt fosztva a kutatás szabadságától és a tanulás ösztönző erejétől, így tisztán a gyakorlatra szorítkozott. Igen fontos szerepet játszottak az orosz vallásban a bucsujáró helyek.

A nemzeti katonaság, mint a tatároknál, különösen lovasságból állott. A sztolnikok, szpalnikok s más ifjú udvaronezok mintegy 5000-re menő császári testőrséget képeztek. A birodalom minden nemese, a dvorjanok vagy bojár-gyermekek, birtokaik fejében lovasszolgálatra voltak kötelezve. A pomiesztje (hübér) és a vocsina (szabad földbirtok) között levő régi különbség eltűnt. A nyugati hübérésségre emlékeztető szervezet lépett nyomába. A nemzeti lovasság mintegy 50.000 emberből állhatott, mely szabad parasztok fegyverre szólításával 300 ezerre emelkedett. Ehhez kell számítani a doni és terek-vidéki kozákokat, tatárokat: ezek mind lovasok voltak. A nemzeti gyalogságot alkották: 1-ször a monostorok, egyházak

és nemesi uradalmak parasztjai; 2-szor a streliczek, ijjászok vagy községi katonaság, melyet IV. Iván szervezett, amely magában Moszkvában 12.000 főre rúgott. Azután következett a tüzérség s az ostromló csapat. A XV. században kezdtek idegen zsoldosokat is fölfogadni, kik európai módon voltak fegyverkezve és fegyelmezve.

A nemzeti hadsereg fölszerelése egészen keleti volt: hosszú ruha, magas nyereg, rövid kengyel, gazdag lótararó, vaspikkelyekből készült pánczél. Maga a csár lándzsával, nyíllal és tegezzel vonult a háborúba. A hadseregnek csak egy része volt állandó.

Oroszország ez időtől kezdve a többi hatalmakkal állandó diplomaciai összeköttetést igyekezett föntartani; az orosz követek egyszersmind a csárnak kereskedelmi ügynökei is voltak.

Az Oroszországba érkező idegen követeket pompával, vendégszeretettel fogadták, de bizalmatlanok voltak irántuk. Mi lelyt átlépték a határt, ellátást, költséget és fuvar nyertek mind ők maguk, mind kíséretök; de a „prisztav,“ azaz személyök mellé rendelt kísérő örködött, hogy ne közlekedhessenek egy belföldivel sem és ne kaphassanak értesülést Oroszország belső állapotáról.

Oroszországban az alsó osztályok háromféle elemből állottak: 1-szor a tulajdonképeni rabszolgák (kolopok); 2-szor a nemesi uradalmakon élő parasztság, 3-szor a szabad földművelő, ki mint bérlő más birtokán él; joga van urat cserélni, a ki azonban rajta van, hogy őt az előbbi osztályba nyomja le.

A beírott parasztok képezték csaknem egészben a földművelő osztályt. E földművelő osztálynál a kezdetleges szláv szervezet egész erejében fönmaradt. A községé vagy miré volt a föld, nem pedig az egyéné; a község volt felelős a csárnak fizetendő adóért, az urnák tartozó robotért és egyéb tartozásokért. E felelősség a községet rendkívüli hatalommal ruházta fői tagjainak összessége irányában; ennek a hatalomnak a megtestesítője a „sztarosza“ volt, kit a vének vettek körül. A község kebelében a család épen oly szigorúan, sőt zsarnokilag volt szervezve, mint a mir. A családapának saját felesége, házas fiai, menyeci fölött majdnem korlátlan hatalma volt.

Az orosz városok középpontját az erőd vagy kreml képezte, hova szükség esetén a szolgáló emberekből őrséget tettek; falai leggyakrabban fából voltak; ezután következtek a külvárosok vagy poszadok, melyekben a polgárság (poszadszkije) lakott. A városokat és kerületeket vagy a fejedelemtől kinevezett vajdák kormányozták, vagy a sztarosza, kit a lakosok, nemesek, papok, polgárok gyülekezete választott, de aki mindig csak nemes ember lehetett. A polgárok a város rögéhez voltak kötve.

A polgári osztályba tartoztak a kereskedők, kiknek neve goszti (vendég) volt.

Oroszország ázsiai jellegét, mely a csár kényuralmában s a földbirtok közösségében nyilatkozik, még két más vonás egészítette ki: a házi rabszolgaság és a nők elzárása.

A többé-kevésbé röghöz kötött parasztkon kívül minden orosz birtokos tartott még falusi kastélyában, vagy moszkvai palotájában egész csomó rabszolgát, akik a legszigorúbb fegyelem alatt állottak s ingóság számba mentek.

A nők elzárása az oroszoknak ősrégi szokása, melyet tévesen vezetnek vissza a későbbi tatáruralomra. A nő örökös kiskorúságra volt kárhoyztatva. A családtya ép úgy megfenyíthette, mint gyermekeit, vagy rabszolgáit. Az orosz nő arcját „fáta“ takarta, olyasféle, mint az apácza-fátyol. Tilos volt bárkinek valamely nemes ember nejére nézni; ha pedig valaki a csár nejének arcába nézett volna, fejét vesztí. Az orosz nőt még a templomba járástól is fölmentették. Ami a férfiakat illeti: azok mindnyájan szakált és hosszú ruhát viseltek. A szakált beretválni bűn volt.

A bizanci szerzetes-élet befolyása fölthalálható még a legártatlanabb szórakozásokról való lemondásban is. Tiltva volt a kártya, sőt még a sakkjáték is; a szigorúbb egyházi felfogás a zenét és a régi orosz hősök-ről megemlékező dalokat is, mint „ördögi dalokat és melódiákat“ kárhoyztatta; a vadászat nemes sportja ép úgy el volt tiltva, mint a táncz.

Az általános tudatlanság következtében szellemi életről nem lehetett szó; a nők elzárása miatt pedig hiányzott a társadalmi élet is. A nemesek szeszélyeiknek hódoló rabszolgák között éltek, s mikor azokat elrontották, maguk is elromlottak; a tobzódás, tivornya, részegeskedés nemzeti bűnök lettek. Gazdag és szegény, ifjú és vén, nők és gyermekek akárhányszor heverték holtrészegen az utcza sarában.

Egyedüli szórakozásuk volt az egyházi Domosztroj tilalma daczára a bohócok elménczkedése, kik elválalhatatlan társai voltak a nagyoknak, továbbá a sólymokkal és kutyákkal való hajtóvadászat és a medveviadal. Bár az egyház ezt is rossz szemmel nézte, azért a zene egy ünnepélynél sem hiányozhatott; néha valami vak énekes is érkezett, hogy dicsóítse a régi Oroszország hőseit. Később — amikor már mindinkább utánozták Európát — behoyzták a színi előadásokat is.

Oroszország nyugat minden babonáját elfogadta s hozzá még megtoldotta a maga sajátjával. A legfölvilágosultabb czároknak is megvolt ez a gyöngeségük. Jobban bíztak a javasasszony irjában, a szentelt vízben, melybe ereklyét mártottak, mint az orvosokban, kiket különben is varázslóknak néztek. Azért is mi sem volt nehezebb és veszélyesebb, mint az orvosi hivatás betöltése. Ha az orvos nem gyógyította meg betegét, úgy büntették, mint rosszakarátú varázslót. III. Iván idejében valami zsidó orvost a piaczon végeztek ki, mert nem tudta meggyógyítani az egyik

czárfiut. Antal nevű német orvost pedig azzal vádolták, hogy egyik betegét, valami tatár herceget, aki kezelése alatt meghalt, megölte; erre átadták az orvost a megholt rokonaiknak megtorlás végett, kik aztán meg is ölték.

Az egyházi irodalom főképp a sz. atyáktól kölcsönzött tanítások gyűjteményeiből: „az év minden napjára való olvasmányokból“, melyeket arany száznak, smaragdoknak stb. neveztek, továbbá a görög-orosz egyház szentjeinek életrészeiből állott. Folytatták a krónikák kiadását, melyek között a „Sztepenhaja kniga“ az orosz fejedelmek történetét tartalmazza, Vladimirtől kezdve. A Kódeksz és Sztoglav című nagy törvényhozási emlékeken kívül megemlítendő IV. Iván udvari papjának, Szilveszternek „Domosztrója“. Utóbbi a háztartásra s a lelki üdvösség biztosítására vonatkozó szabályokat tartalmazott.

Koruk tudományos mozgalmában Rettenetes Iván és Kurbszki tiszteletreméltó helyet foglalnak el. Jártasságukról levélváltásuk is tanúskodik. Kurbszki továbbá megírta nyolcz könyvben Iván történetét, védelmezte az ortodoksz vallást a protestantizmus és a jezsuiták támadásai ellen; kiadta a firenzei zsinat történetét s latinból oroszra fordította az egyházatyákat.

Rettenetes Iván a könyvnyomdát is pártolta.

A népnek megvolt a maga lírai költészete: a lakodalmi és gyászdalok, idillek, karácsonyi és más ünnepi és alkalmi énekek. Voltak epikai dalaik is, melyek Oroszország régi nagyjainak hőstetteit s az ősi pogányság félisteneit dicsőítették. Ezek voltak a kievi és novgorodi mondakör hősei.

A moszkvai mondakörhöz már történelmi hősök tartoznak: Dimitri, a tatárok legyőzője, csernigovi Mihály, Nievszki Sándor, Rettenetes Iván stb.

A XI-ik századtól a XVII-ikig a Konstantinápolyból kiűzött görögök és azoknak olasz tanítványai, akik a nyugati országoknak mesterei voltak, ugyancsak Oroszországban is teremtettek bizonyos reneszanszkort. A változás Oroszországban azonban nem volt olyan teljes. A román-bizanci építészeti modort ott a vallási eszmék uralma és a szakadatlan hagyomány úgyszólván örökössé tette.

A festészet terén sem eszközölt újítást a reneszánsz, mely itt főleg az ortodoksz templomoknak nagy számában és külső díszében nyilatkozik, melyekkel ekkor az olasz mesterek a régi Oroszországot ékesítették, egyúttal pedig az építészeti szerkezet nagyobb tökéletességében.

Moszkva ez időben következő részekből állott: 1. a Kremlből, mely fállal körülvett erősség volt; 2. a Kitaj-gorodból, mely magában foglalta a bazárt és a főurak palotáit; 3. a Bielüi-gorodból, vagy fehér városból; 4. a Zemlianoj-gorodból, mely a fehér-várost vette körül s magában foglalta a külvárosokat, kerteket, ligeteket, tavakat és azokat a nagy üres tereket, hol ekkor a streliczek szlobodái (szállásai) terültek el; 5. Moszkva

külső területén találjuk a megerősített klastromokat, fehér falaikkal, melyek nem egyszer állották ki a tatárok és lengyelek ostromát.

E roppant ázsiai város a legnagyobb ellentéteket zárta magában; az épületek össze-vissza rendetlenül csoportosultak egymás mellett. A nemesek palotái oldalán emelkedtek a fenyőfa-izbák.

Moszkva Oroszországnak oly részén fekszik, hol a kő teljesen hiányzik, s ahol az erdők akkortáiban legsűrűbbek voltak. Egészben véve fa város volt, melyet egyetlenegy szikra lángba boríthatott.

A két Iván és utódai által eszközölt szépítések különösen a Kremlre terjedtek ki. A körfal, mely eredetileg fából volt, azután fehér koczka-kövekből épült föl, tizennyolcz torony védte és öt kapun lehetett belsejébe hatolni.

A Kreml körfala, mint a bizanczi régi császári palotáé, nagyszámú templomot, palotát és klastromot foglal magában. A templomok között leghíresebb Fioraventi olasz építész műve: Nagyboldogasszony székes-egyháza.

A császári lakásból, mely 1487-ben készült, ma már csak néhány épület maradt fenn.

Itália azonban nemcsak építészeket adott Oroszországnak. Fioraventi Arisztotelész pénzt is készített, ágyukat öntött, szervezte tüzéségét. Más olasz is mint érezöntő, puskaműves tűnt ki. Ekkor öntötték bronzból a harangok királyát (czár-kolokol), melyet a fokozatos újraöntések 288,000 fontnyi súlyra vittek fel.

I v a n o v i c s F e o d o r (1584—1594) IV. Iván és Romanov Anasztázia fia, semmi tulajdonságát sem örökölte atyjának, kit a trónon követett. Nem volt meg benne sem a kegyetlenség és tobzódásra való hajlam, sem pedig atyjának élénk esze és vasakarata. A Rettenetesnek trónjára szent szerzetes ült. Természetesen a hatalom a bojárok dumájára szállt át. Közülök vált ki a Godunov- és a Romanov-család.

Feodor czárnak volt egy Dimitri nevű testvére, ki Iván hetedik nejétől született. A bojárok dumája attól tartott, hogy a cselszövők e gyermeket eszközül használhatnák föl; azért Godunov miniszter tanácsára Uglicsba, örökségül kapott birtokára száműzték anyjával és anyai rokonaival, a Nagojokkal együtt. Midőn Feodor trónra lépte után fejére tette Oroszország, Kazán, Asztrakán és Szibéria koronáját: helyette anyai rokona, Romanov Miklós, vezette a kormányt. Ennek halála után Godunov Boris kezére került a hatalom, aki Kazán és Asztrakán alkirálya lett s oly roppant jövedelmet húzott, hogy — mint mondják — százezer embert állíthatott harcz-terre. Egyedül csak az ő útján lehetett valamit az uralkodótól kinyerni. Ő adott választ a követeknek; ő fogadta azok ajándékait. Ellenségeivel úgy bántak, mint a fejedelem ellenségeivel. Hogy király legyen, ahhoz mi sem hiányzott a czímen kívül.

A külügyek terén a Godunov-kormány növelte Oroszország tekintélyét. Báthory, ki folyvást fenyegette a birodalmat, meghalt 1586-ban. Más oldalról azonban újabb veszély támadt: Zsigmond, a svéd király fia, kérte a lengyel választók szavazatát. Félni lehetett, hogy ugyanazon kormánypálcza alatt egyesül a két nemzet, melytől leginkább kellett Oroszországnak Európában tartania. Boris előtérbe tolta Feodornak a lengyel trónra való jelöltetését. De a lengyelek nem akartak valami nem katolikus fejedelemnek engedelmeskedni; féltek az Oroszországtól való beolvasztástól is s az orosz uralkodótól várható uralomtól.

Végre pedig pénz nélkül semmire sem lehetett menni a lengyel országgyűlésen: Boris pedig, elég helytelenül, takarékoskodott. Alkudozásai ennél fogva kudarcot vallottak, s a svéd herceget választották meg.

A háború tehát újra kitört a svédekkel. Oroszország ez alkalommal mind visszavette azt, amit Rettenetes Ivántól elfoglaltak: Jamot, Ivánorodot és Koporiét. Svédország és Lengyelország egyesülése nem tartott sokáig. Váza Zsigmondot a katolicizmus iránt tanúsított buzgalma meggyűlöltette a svédekkel. Ezek Váza Károlyhoz fordultak s őt tették meg svéd királynak. Az egyesülés tehát teljes szakadással végződött; soha még addig nem voltak annyira egymásnak ellenségei a svédek és lengyelek, mint ekkor. Kedvező alkalmul szolgált ez Oroszországnak Livland visszaszerzésére. Godunov Boris elég helytelenül úgy a svédekkel, mint a lengyelekkel alkudott s végre is mind a kettőt elidegenítette magától.

Godunov tudta, hogy a hercegek és bojárok gyűlölik őt, a kis nemességre és a papságra igyekezett tehát támaszkodni. E politika következtében létesült Feodor uralkodásának két legfontosabb törvényhozási ténye: a parasztság röghöz kötöttsége és a patriárkátus fölállítás.

Minthogy a paraszt egyik ur szolgálatából a másikéba mehetett, a nagybirtokosok földjeikre csalhatták a kisbirtokosok parasztjait, miután mindenféle jogokat és mentességeket biztosítottak nekik. A kisbirtokosok földjei tehát ki voltak téve annak a veszélynek, hogy néptelenekké válnak a nagy birtokok javára: pedig úgyszólván csak ő reájuk esett az egész katonai teher.

Így azonos volt érdekek a birodalom érdekeivel. Feodor egyik ukáza megtiltotta a parasztnak, hogy ezután egyik birtokról a másikra költözzenek. A kozák-élet kifejlődése szoros kapcsolatban van a jobbágyi viszony szigorúbbá tételével. Minél nyomasztóbbá lett ez a földhöz kötöttség a parasztra nézve, annál inkább terjedt a forradalmi szellem, annál jobban megteltek a Don és Dnyeper vidékén a tábortanyák. Az orosz paraszt sohasem tudott megbarátkozni a rabszolgaságnak ez új

nemével. Godunov Boris később különben enyhítette az ukázt, megadta a földművesnek a jogot, hogy egyik kisbirtokostól átmehessen a másik kisbirtokoshoz.

A Feodor neve alatt végrehajtott másik újítás a pátriárkái méltóság föllállítása volt. Az orosz egyházi férfiak méltán zúgolódtak amiatt, hogy a konstantinápolyi patriarchának kell engedelmeskedniök, ki maga is rab-szolgája a hitetleneknek. Boris támogatta ez igényeket, mert érdekében állott, hogy a czár halála esetén maradjon fönn oly nagy egyházi tekintély, mely mindent neki köszönjön. E végből felhasználta Jeremiás konstantinápolyi pátriárka Moszkvába érkezését arra, hogy beleegyezését az orosz pátriárkátus alapítására megnyerje és hogy Jób érseket, Boris egyik teremtményét fölszentelje. E férfiúban most már hatalmas barátot nyert.

Jóllehet Boris nagy pártot teremtett magának, mégis sok tekintet Rettenetes Ivánnak második fia, Dimitri felé fordult. Egyszerre csak, 1591-ben, hire jött, hogy a fiatal Dimitrit megölték. A közvélemény rögtön Borist gyanúsította. Ez a gyanú elfojtása végett vizsgálatot rendelt. Megbízottjai elég vakmerőek voltak azt állítani, hogy a fiatal fejedelem örültségi rohamában vágta el a nyakát, s hogy a Nagojok és Uglics lakói ártatlan embereket öltek meg gyilkosok gyanánt. A pörnek az lett az eredménye, hogy Dimitri anyai rokonai, a Nagojok kiirtattak, Dimitri birtoka, Uglics pedig elpusztított. Hét évvel később meghalt a kegyes Feodor. Ez erényes árnyuralkodó személyében kihalt azoknak a zsákmányszomjas embereknek erőszakos és vérengző törzse, kik Oroszországot megteremtették. Bogoliubszki András dinasztíája befejezte küldetését: megalapította az orosz egységet.

G o d u n o v B o r i s (1598- 1605) elérte vágyainak célját.

Feodor halála után özvegye, Irén, a dievicsi kolostorba lépett és fölvette a fátyolt. Az országnagyok és a nép neki esküdtek hűséget, hogy ne álljon be szünet az uralkodásban. Asszony rendelkezett a korona fölött s e nő Godunov testvére volt. Minthogy ő vonakodott az országostól, a duma vezette az ügyeket, Jób pátriárka elnöklete alatt, aki mindent Godunovnak köszönhetett. Előbb a pátriárka ajánlotta föl Moszkva polgárai kíséretében Borisnak a koronát, de ez vonakodott s csak az országos rendektől fogadta el, kiknek többségét persze az ő hívei (az alsó nemesség és a papság) képezték. Nővére áldásával avatta őt föl a trónra, s így szentesítette a nemzet óhaját. Boris tehát uralkodóvá lett.

Uralkodása nem szűkölködött dicsőségben. Livlandnak János dán herceg személyében, akivel leányát Kszéniát elvételte, árnyékkirályt adott, aki azonban csakhamar hirtelen halállal kimúlt. Dániában halálával apó-sát, Borist vádolták.

Alekszejevics Fedor cászár. A szentpétervári Romanov-képtárban levő eredeti nyomán.

A krími khán szövetségét kérte. A Kaukázusban kevesebb szerencséje volt. Az ő hűbéresét megölték, annak fia az izlamra tért s a perzsa sah hűbérese lett. Dagesztánban a megszálló orosz sereget tönkre tették a törökök. Ellenben Szibériában döntő ütközetet nyertek, Kucsum khán fölött. Svéd- és Lengyelország nem tudott Borisnak ártani. Erélyes uralkodása bizalmat öntött az idegenekbe, kik hozzá sereglettek. Katonákkal, tudósokkal és művészekkel vette körül magát. Segítségökkel műemlékeket emelt, öntette a harangok királyát, a világhírű moszkvai nagy harangot. Ő küldött legelőször orosz ifjakat Lübekbe, Angol- és Franciaországba, Ausztriába, hogy megismerkedjenek a művelt Európával. Oroszországba kezdtek a nyugati szokások beszivárogni.

Az oligarka családok azonban nem tudtak abba belenyugodni, hogy egyszerű bojár lett az ő urok, csáruk.

Godunov Boris érezte, hogy árulás környezi, nem riadt vissza semmiféle kémlelő eszköztől; a rabszolgák följelentéseit is meghallgatta uraik ellen. Az 1601-ik évtől 1604-ig borzasztó éhség pusztította Oroszországot, utána dögvész következett. A kiéhezett parasztok a kegyvesztett nemesek szolgálóihoz szegődtek és rablóbandákká alakultak. Egész hadseregeket kellett ellenük küldeni. Egyszerre csak az a hír kap lábra, hogy a megölt Dimitri él és fegyveres kézzel készül trónját visszaszerezni.

A Csoda-monostorban élt valami ifjú szerzetes, Otrepjev Gergely. Jób pátriárka kitüntette őt eszességeért és titkárává tette.

Akkor született meg benne a gondolat, hogy magát Dimitri csárevicsnek kiadja. Zsigmond remélte, hogy fölhasználhatja Oroszország ellen, a jezsuiták pedig, hogy fölhasználhatják az ortodoxsz vallás ellen. Zsigmond azért nem merte nyíltan pártolni, nehogy a moszkovita bosszújának tegye ki magát. De fölhatalmazta nemeseit, hogy aki részvételt viseltek a szerencsétlen fiatal herceg iránt, segítse, amint éppen akarja. Sokan közülök kalandos vágyból vagy könnyelműségből, mely annyira jellemzi a lengyel nemességet, tényleg fegyvert fogtak a csárevics ügye mellett.

Oroszországban is akadt sok hive: zavargás támadt. Amíg a hatalom az ügyes és erélyes Godunov kezében volt, sikerült a rendet föntartani, megfékezni a zavargás előidézőit s elvenni bátorságát az ál-Dimitrinek. Jób pátriárka és Suiszki Vaszili, aki az uglicsi vizsgálatot vezette, kiáltványt bocsátottak a néphez, melyben bizonyították, hogy Dimitri valóban meghalt s a csaló nem más, mint Otrepjev. Ily nyilatkozatot küldöttek Lengyelország királyához és rendéihez is. Végre hadsapatokat szereltek és zárvonalat állítottak föl a nyugati határon. De azért a bojárok nyíltan ki merték mondani, hogy „nehéz dolog a törvényes uralkodó ellen fegyvert fogni. “ Misztiszlavszki herceg egy csatával megkísérelte útját állni, de katonáit megbénította az a gondolat, hogy az igazi Dimitri ellen harcolnak. Suiszki Vaszili, Misztiszlavszki utóda, minden lehető elkövetett,

hogy bátorságukat felköltse: ezúttal a csalót, minden vitézsége mellett, csakugyan meg is verték. Boris azt hitte, hogy a háború be van fejezve; pedig csak most kezdődött meg igazán. Szieveria után az ukrainaiak keltek föl és négyezer doni kozák csatlakozott a rablóhoz. A moszkovita vajdák tétlensége azt mutatta, hogy az árulás szelleme átjárta már a főnemességet is.

1605-ben meghalt Boris, miután ártatlan fiát Baszmanovnak, a bojárok és Moszkva lakóinak kegyébe ajánlotta. Mindenki hűséget esküdött Boriszovics Feodornak. Baszmanov azonban csakhamar Dimitrihez pártolt, aki Moszkvába indult.

Ami ekkor Oroszországban végbement, egyike a legrendkívülibb eseményeknek, melyekről a világ évkönyvei emlékeznek. A szökött barát diadallal vonul be Moszkvába és a Kremlbe. Az egész nép sirt örömeiben, mert azt hitte, hogy a régi fejedelmek sarjadékát látja maga előtt. Az egyetlen Suiszki, aki részt vett az uglicsi vizsgálatban s később legyőzte a trónkövetelőt, merete csupán azt állítani, hogy ő látta a megölt Dimitrit, és hogy az új császár csaió. Még IV. Iván özvegye is fiának ismerte el az ál-Dimitrit. Dimitri kegyeivel halmozta el a Nagojokat, mint anyai rokonait; a Romanovokat hasonlóképen visszahívta száműzetésükből. Romanov Filaretész, a későbbi uralkodóháznak ősapja, püspök lett.

A császár rendesen elnökölt a dumában; a bojárok bámulattal voltak eltelve szellemének finomságán és ismereteinek sokféleségén. Az egykori barát tanult ember volt; mint a zaporogok növendéke, tökéletes lovas, bátor, ügyes minden testgyakorlatban. A külföldiek iránt rokonszenvvel viseltetett, s kijelentette, hogy nemes ifjakat fog küldeni nyugatra tanulás végett. E vonzódása a külföldihez bizonyos megvetést árult el a nemzeti tudatlansággal és nyerseséggel szemben. Megsértette a bojárokat gúnyolódásaival; a népet és papságot elidegenítette magától az orosz szokások és vallási szertartások lenézésével. Nejének, a katolikus Máriának, Moszkvába érkezése, lengyel nemesekből álló kísérelével, kik az orosz urakkal lenézőleg bántak, végképen föl izgatta Moszkvát. Alig harmincz nap múlva a Kremlbe való bevonulása után a kedélyek teljesen megérték a forradalomra.

Suiszki Vaszili állott a fölkelés élén. Egyik éjjel a bojárok megtámadták a Kremlt, melyet senki sem őrzött. Otrepjevet kidobták az ablakon s megölték a palota udvarán. A „varázsló“ hulláját elégették, hamvait ágyúba töltötték s abból lötték szét a levegőbe (1606).

Most új császárt kellett választani; két jelölt, két fejedelmi család feje volt kéznél: Suiszki Vaszili és Galiczin Vaszili Suiszki kitüntette magát a bitorló elleni gyűlöletével, le is győzte a csatában és végre az első szerepet vitte az összeesküvésben. A bojárok azt követelték, hogy mint 1598-ban, hívják össze az országos rendeket. De Suiszki nem akarta

bevárni azok határozatát; megelégedett azzal, hogy a moszkvaiak czárnak kikiáltották.

A tartományok méltatlankodtak, hogy őket nem kérdezték meg az uralkodó választásában.

Szuiszki Vasziliban, ki már ötven éves volt, hiányzott az erélyesség és a dicsőség varázsa. A zavargó elemek, melyeket a két utóbbi forradalom alatt mozgásba hozott, még nem csillapodtak le. Ismét trónkövetelő lép fel, még pedig kettő; az egyik valami terekvidéki kozák Péter czárevicsnek, a gyermektelenül elhalt Feodor állítólagos fiának adta ki magát; másfelől azt hozták hírül, hogy Dimitri másodsor is megmenekült gyilkosai kezéből. Szieveria és a déli határon levő zavargó városok másodsor is föltámadtak. Délen Bolotnikov nevű szolgálai származású ember zászlaja alá hívott minden rablót, rabszolgát és szökött parasztot és megkezdő a szolgál-háborút. A bojárok is sereget szerveznek. A Volga partjain a tatár és finn törzsek, azon ürügy alatt, hogy Rettenetes Iván fiát támogatják, nemzeti függetlenségüket követelik vissza.

Egész Oroszországban elterjedt a hire az ál-Dimitri újra föltünésének, pedig valóságban ekkor még senki sem vállalkozott e szerepre. Időközben az urak ráuntak Bolotnikov söpredék-hadára, s tőle elpártoltak. A minden lázadótól óhajtott, várva-várt ember végre megjelent. Igazi neve ismeretlen, eredete bizonytalan; a történelem a második ál-Dimitri néven ismeri. Csupán csak azt lehet róla tudni, hogy értelmes, ügyes, eléggé tanult és rendkívül vad természetű ember volt. Arra azonban nagyon későn jelent meg, hogy Bolotnikovot megmentse. Időközben már Bolotnikovot vízbe fojtották s az ál Pétert fölakasztották.

Az ál-Dimitri segítségére nemsokára megjelenik két nagyhírű lengyel nemes: Liszovszki és Rozsinszki. A zaporogok és a doni kozákok Zaruczki vezetése alatt siettek a kínálkozó zsákmányolásban részt venni. A család egész erejével Moszkva felé nyomult, leverte a czári hadsereg elkülönített egyes csapatait s tizenkét versztnyire a fővárostól, Tusino falunál állapodott meg. Ez a táborhely híres maradt a zavargások történelmében; erről adták a második csalónak „a tusinói haramia“, orosz és lengyel párthiveinek a tusinisták elnevezését.

Mialatt Tusino fenyegette Moszkvát és daczolt vele, Zsigmond lengyel király álnok Ígéretei és bizonygatásai daczára a lengyel segédcsapatok folytonosan özönlöttek az ál-Dimitri táborába. Köztük volt Szapieha János, a híres vajda is. Szuzdal, Vladimír, Perejaszláv, Rosztov s más tizenhatszáz északi város megnyitotta kapuit a tusinistáknak. A fővárost megmentette az ellenség táborában uralkodó fegyelmetlenség; a lázadó ellen minduntalan új forrongások törtek ki; a trónkövetelő kénytelen volt erejének egy részét a garázdálkodás elnyomására fordítani.

Ekkor Suiszki czár elhatározta, hogy Svédországtól kér segítséget; IX.

Károlynak átengedte Karélia városát, vele véd- és dacszövetséget kötött Lengyelország ellen s ötezer svédből álló csapatot kapott tőle La Gardi vezérlete alatt. Ez erősítéssel Szkopin-Suiszki kiűzte a tusinistákat az északi városokból, előnyomult Moszkva felé s kényszerítette a csalót, hogy Tusinót kiűrtse.

Zsigmond fegyvert fogott; arra törekedett, hogy fiának biztosítsa Oroszország trónját s Lengyelországnak visszaszerezze azokat a városokat, melyeket a XV. században elvesztett. Zsigmond levelet irt azoknak a lengyel főnököknek, kik a csaló alatt szolgáltak, hogy hagyják őt oda. A lengyel tusinisták sajnálkozva engedelmeskedtek. Erre orosz tusinisták is követték szövetségeseiket és ajánlkoztak, hogy elismerik a lengyel király fiát, Ulászlót, Oroszország czárjának.

Suiszkinak most két egyaránt félelmes ellensége támadt: a lengyel király és az ál-Dimitri, kit magát is fenyegette királyi vetélytársának nagyravágyása s azért kénytelen volt délfelé visszahúzódni. Unokaöcscse, Szkopin, hadi sikerei között halt meg. A másik Suiszkit, a nagyravágyó Dimitrit cserben hagyták az idegen csapatai: e vereség bevégezte a czár romlását. Moszkva lakossága föllázadt; bojárokból és polgárokból álló népes gyűlést tartottak a szerpukovi sikon, s egy alázatos kérvényben fölszólították a czárt, hogy mondjon le a trónról. Suiszki tényleg lemondott és szerzetes lett.

Mindenkinek le kellett tenni a hűségesküt a bojárok dumája előtt, mely természetszerűen kezébe vette a hatalmat. Azután új czár választásról gondolkodtak. Két jelölt ajánlkozott, hogy megválasszák: Ulászló, a lengyel király fia s az ál-Dimitri.

Zsolkievszki hetman vezetése alatt lengyel hadsereg közeledett Moszkva felé, ezzel tárgyaltak a bojárok, sőt fölszólították Zsolkievszkit, hogy vonuljon be a városba és a Kremlbe. Zsolkievszki biztosítani akarta magát a nemzet főembereivel szemben; Gaiczin és Filaretész, mint követ, már Szmolenszk alatt a király kezében volt; ő túsokul letartóztatta a bukott czárt és két testvérét.

Zsigmond újabb árulást tervezett Oroszország ellen: nem fia, hanem a maga számára akarta azt megszerezni.

Ez időtáiban a második csalót meggyilkolta egyik személyes ellensége. Miután a csaló meghalt, Zsigmondnak nem volt többé ürügye, hogy sereget vezessen Oroszországba. A nemeseknek nem volt többé okuk félni a néptől, egyesülhettek az idegenek ellen. Moszkva utczáin azt kezdték beszélni, hogy össze kell tartani a litvánok ellen. A polgárság is megemberelte magát; a bojárgyermekek harczra készültek; Liapunov Riazánban sereget gyűjtött össze. Ennek közeledtére Moszkva utcái megteltek emberekkel; a lengyelek fölszerelték a Kreml falait. A megindult városi harczban a lengyelek felgyújtották Moszkvát.

Zsigmond, mihelyt hírül vette Liapunov fegyverkezését s a moszkvai

fölkelést, rögtön letartóztatta a moszkvai követeket, és foglyokként Marienburgba, porosz földre küldte őket. Kevéssel utóbb Szmolenszk is meghódolt. Zsigmond diadallal tért vissza Varsóba, s magával vitte, mint foglyot, Oroszország czárját, a szerencsétlen Suiszki Vaszilit.

Liapunovhoz csatlakozott Trubeczkoj herczeg és Zaruczki Iván, a doni kozákok élén. 100,000 ember ostromolta a Kremlbe zárkózott lengyeleket; de a három főnök kölcsönösen féltékeny volt egymásra. A táborban lázadás ütött ki és Liapunovot meggyilkolták. Hozzátartozói közül is sokat lemészároltak, és a nagy sereg nyomorúságosán föloszlott.

Időközben a svédek, akiket bántott az, hogy Ulászlót orosz czárnak választották, elfoglalták a Balti-tenger vidékén levő erősített helyeket; Nagy-Novgorod bojárjai, Moszkva példájára, átadták városukat az idegeneknek.

Oroszország borzasztó helyzetben volt: a czár és a pátriárka fogságban, Nagy-Novgorodban a svédek, a Kremlben a lengyelek, a főnemesség eladta magát az idegeneknek. Mindenfelé kínozták a parasztokat, megfertőztették a templomokat. Az éhínség annyira dühöngött, hogy némely helyen emberhúst ettek. Ebből a borzasztó helyzetéből hazáját maga a nép szabadította föl, melyhez a becsületes nemesség és a hazafias papság is tartozott. Trojicza szerzetesei levelet levél után küldöttek minden orosz városnak. Mikor a trojiczai levelek Nizsnibe érkeztek, Kuzma Minin marhakereskedő fölemelkedett és azt mondta: „Ha meg akarjuk szabadítani a moszkvai birodalmat, nem kell kímélnünk sem földjeinket, sem vagyónunkat; adjuk el házainkat, adjuk zálogba nőinket s gyermekeinket; válaszszunk egy embert, aki élünkre áll és harezolni akar az ortodoksz hitért!” Mindent odaadunk, magunk magunkat fegyverezzük föl, ez volt a jelszó, mely mindenféle hangzott. Az összegyűlt pénzzel talpra állították a streliczeket és fölszerelték a bojár-gyermekeket.

A hadsereggel együtt mentek a püspökök és szerzetesek, kik szent képeket vittek a csapatok előtt. Miután a seregek teljesen egybegyűltek Jaroszlávban, egyenesen Moszkva ellen indultak. Zaruczki és Trubeczkoj kozákjai már a főváros falai alatt állottak. Bár most is egyenetlenség ütötte fel a fejét a két sereg között, a döntő pillanatban mégis egyesültek s megadásra kényszerítették a Kreml kiéhezett lengyel őrségét.

Zsigmond későn jött a lengyel őrség segítségére, kénytelen volt visszafordulni. Az orosz nép áldozatkészsége megszabadította a hazát (1612).

Oroszország ekkép visszanyerte szabad rendelkezési jogát s akadály nélkül foghatott a czár választásához. Nagy nemzetgyűlés jött össze Moszkvában: a főrangú egyháziakból, a nemesek, a közbojárok, a kereskedők, a városok és kerületek küldötteiből. Abban mindnyájan megegyeztek, hogy nem választanak idegent. Mikor azonban az oroszok közül kellett választani, elkezdődtek a versengések és korteskedések; végre is

megállapodtak közös jelöltben: ez Romanov Mihály volt, Filaretész metropolitának, a lengyelek foglyának a fia (1613).

Oroszországnak tehát most már volt uralkodója; a nagy polgári és külháboru befejeztetett: de rend még nem volt az országban. A doni kozákok főnöke, Zaruczki, mint uralkodó élt Asztrakánban Marinával s ennek a tusinói haramiától született fiával; a lengyelpárti Liszovszki a délnyugati vidéket dúlta; a zaporog kozákok a Dvina vidékét háborgatták, több erődített hely még a lengyelek kezében volt. Svédország kezében volt Karéba és Nagy-Novgorod. A belföldön a városok és falvak romokban heverték; a népesség megritkult s elszegényedett; a rablás és utonállás esetei roppantul megszorodtak.

Romanov Mihály (1615—1645) még csaknem gyermek volt; a bojárok ki is használták ezt ellene. Udvarában ugyanazok a titkos és véres fondorlatok kezdenek uralkodni, melyeket IV. Iván csak halálbüntetéssel volt képes megfékezni; vad romlottságuk szégyenére vált Oroszországnak. A békés szellemű emberek és az idegenek visszakivánták a Rettenetet. Szerencsére a nemzet jóakarata mindent helyre pótol. A koronázás napján a czár és a papság levelet küldöttek az orosz városokhoz, melyben kérték, hogy segítsék az államot emberrel és pénzzel a belső és külső ellenségek ellen. Legelőször Zaruczkit fogták el s karóba húzták; a tusinói haramia fiát felakasztották; a Dvina-vidék lakói maguk elbánták a zaporogokkal.

Liszovszkival azonban csak akkor tudtak célhoz jutni, mikor Lengyelországgal létrejött a béke.

1615-ben kongresszus gyűlt össze Szmolenszk falai alatt, Handéliusz Erásmusz, a német császár küldöttének a közvetítésére. De lehetetlen volt eredményre jutni; a lengyelek nem akarták Romanov Mihály megválasztását elismerni s azt követelték, hogy először is Ulászlót ismerjék el Oroszország czárjának. „Ez annyit tesz — mondta Handéliusz - mintha a tüzet ki akarnák békíteni a vízzel“. Az alkudozás megszakadt. Svédországgal többre lehetett menni; itt különben is a közvetítők több buzgalmat és erélyt tanúsítottak, mint az osztrák ház tette. A tengeri hatalmak, Hollandia és Angolország, vetették itt közbe magukat a béke érdekében. Az orosz birodalom zavara és elszegényedése nagy veszteségeket okozott az ő kereskedelmőknek; midőn tehát északon a békét helyre akarták állítani, tulajdonképen Oroszországot igyekeztek újra megnyitni kereskedőik előtt és ezeknek nevezetesebb előnyöket szándékoztak biztosítani. Merrik Dsón ügynök, mint I. Jakab teljhatalmú megbízottja jött Moszkvába és fölajánlotta közbenjárását. Gusztáv Adolf svéd király, bár némi előnyt vívott ki az orosz vajdák fölött, de fölingerelte maga ellen a novgorodiakat és nem sikerült elfoglalnia Pszkovot. E mellett a dán és lengyel király is ellensége volt; talán előre érezte is azt a nagyszerű sze-

repet, mely reá Németországban várt. Beleegyezett tehát a kongresszus megtartásába. A svédekkel — az angolok és hollandok közbejöttével^ akiknek kereskedelmét a hosszú háború megkárosította — létrejött a béke. Gusztáv Adolf 1617-ben a sztolbovói békében visszaadta Novgorod, Rusza, Ladoga stb. városokat, de megtartotta Ivángorod, Jam, Koporie, Oriések (Slüsszelburg) városokat és kárpótlásul 20,000 rubelt kapott.

Most Oroszország összes erejét legveszedelmesebb ellenségei, a lengyelek ellen fordíthatta, kik Ulászló és Kodkievics hetman vezérlete alatt támadólag léptek föl. Ulászló egyenest Moszkva ellen indult. Kis-Oroszország hetmanja hozzácsatlakozott kozákjaival. A lengyelek, miután a Moszkva ellen intézett támadásuk nem sikerült, alkudozásba bocsátkoztak. Deulinóban tizennégy évi és hat hónapi békére léptek; Lengyelország megtartotta Szmolenszket és Szieveriát (1618). Kicserélték a foglyokat; visszatért Filaretész, Mihály csár atyja is és Moszkva pátriárkája lett.

Atyja visszatértével az ifjú csár végre megtalálta tanácsadóját, ki eddig hiányzott az ő tapasztalatlansága mellől. De többje volt, mint tanácsadója: uralkodótársa, sőt majdnem ura lett. Filaretész érezte a bojárokkal a csár kezét és száműzte a legvétkesebbeket.

Oroszország kezdett európai állammá lenni. Mindenfelől igyekeztek vele politikai vagy kereskedelmi szerződéseket kötni. Gusztáv Adolf Oroszországgal akarta magát a lengyelek ellen biztosítani. Az orosz csár Svédországgal tényleg barátságot és kereskedelmi szerződést kötött.

Anglia már többször tett szolgálatokat Oroszországnak; I. Jakab egyszer nyomasztó szükségben 20,000 rubelt kölcsönzött neki; az angol követ azonban most oly követelésekkel lépett fel, melyek teljesítése tönkretette volna az orosz kereskedelmet, így az alkudozás megszakadt. A francziák is hasonló követeléssel léptek fel, de szintén eredménytelenül.

A török szultán ajánlkozott szövetségesnek a lengyelek ellen, midőn hire érkezett, hogy a törököket, akik időközben a lengyelekre ütöttek, megverték. így az oroszok vártak a lengyelek elleni háborúval; idegenek bevonásával reformálták seregüket. 11 esztendő múlva 1632 ben meghalt III. Zsigmond s királyválasztó országgyűlés ült össze Varsóban. Ezt az alkalmat használták fel az oroszok. Megkezdődött a második lengyel háború; de nem ütött ki oly jól, mint várták. A régi szervezet és intézmények hiányai újra napfényre kerültek. A két vajda, kire először bízták a sereg vezetését, megkezdte ismét az elsőség fölötti káros vitatkozást. Ezeket tehát letették és Seint s Izmailovot állították helyükbe. Az új vezérek harminczkétezer emberrel és százölvennyolcz ágyúval lépték át a határt. Huszonhárom város meghódolt a moszkvaiaknak, de Szmolenszk nyolcz hónapig tartóztatta föl őket, s mikor végre rászánta magát a megadásra, a lengyel hadsereg, melyet az időközben lengyel királylyá választott Ulászló vezetett, megjelent falai alatt. A tatárok betörésének

hirere azok az orosz nemesek, kiknek délen birtokaik voltak, ezek védelmére hazasiettek. A meggyöngült Seint ekkor megtámadta a lengyel király, összekötéseit elvágta, mire az éhség arra kényszerítette az orosz vezért, hogy nyílt téren megadja magát. Ő maga seregével együtt szabadon elvonulhatott, de podgyászát és egész ágyukészletét hátra kellett hagynia. Seint ellenségei árulással vádolták, hadi törvényszék elé állították s úgy neki, mint tiszti társának fejét vették. Filaretész 1633-ban halt meg s most már nem volt senki, aki kényszeríteni tudta volna a bojárokat, hogy békében éljenek egymás közt. Ulászló, ki győzelmet aratott Szmolenszknél, kudarcot vallott azután Bielaja alatt. Ekkor megerősítették a deulinói fegyverszünet föltételeit a polánkai békében: az oroszok 20,000 rubelt fizettek, Ulászló lemondott a moszkvai trónról és elismerte a nagyfejedelem czári czímét is.

Nem sokkal utóbb újabb alkalom kínálkozott a háborúra. Daczára mindazon békekötéseknek, melyeket Orosz- vagy Lengyelország Törökországgal kötött, a dnyepervidéki kozákok, kik Lengyelországtól s a doniak, kik Oroszországtól függőitek, nem hagytak föl az izlam ellen való harczczal. Rájok nézve ez szent háború jellegével bírt; azonkívül ebből zsákmányoltak. Szárazon, vizen, folyvást háborgatták a krimi khánt és Törökországot, pusztították a Boszporusz és Anatólia partjait. E kozákok voltak a kereszténység kalózzai és martalóczai, mint az izlaméi a krimi tatárok.

1627-ben négyezernégyszáz doni kozák és ezer dnyeper-vidéki zaporog ráütött Azovra, elfoglalta azt és felajánlotta a moszkvai czárnak. Ily fontos helynek megszerzése, mely Oroszországnak a Don torkolatát s a Fekete-tengerhez jutást biztosította, nagyon kísértő volt. Romanov Mihály újra összehívta a rendeket. Ezek ellenezték Azov megtartását, mire a czár elrendelte, hogy azt elhagyják.

Mihály uralkodása alatt a nyugati befolyás jelentékeny előmenetelt tett. Mihály idejében sokkal több idegen volt Moszkvában, mint előbb bármikor. Ágyúöntők, fémmunkások, más iparosok, ügynökök.

Még tudósokat is kértek Európától. Ekkor került Oleáriusz Ádám csillagász és földmérő Holsteinből Moszkvába. Filaretész pátriárka Moszkvában akadémiát állított fel, melyben az európai reneszánsz két nyelvét, a görögöt és latint tanították. Az orosz történetírók folytatták krónikáik kiadását.

A Iublíni unió (1569) kimondotta, hogy Lengyelország és Litvánia koronája egy és ugyanazon fön egyesüljön, egyenlő joggal; csak egy országgyűlés és ko-mánytanács legyen, hogy mindezek Varsó mazóviai városban székeljenek, mely ekkép az új állam fővárosa lett; Litvánia és Lengyelország tartsa meg mindegyik a saját főméltóságait, külön hadseregét és törvényeit. A tulajdonképeni orosz tartományokat új fölosztásnak vették alá; Kis-Oroszországot Lengyelországgal egyesítették.

A Iublíni uniónak természetes következése volt, hogy a lengyel befolyás

Mihailovits Alekszejev cászár

nagyobb lett az orosz vidékekre; a lengyel nemesek földbirtokot szereztek és tisztségeket viseltek Litvániában; másrésről az orosz nemesség mindinkább összevegyült a szomszéd ország nemességével, elfogadta annak eszméit, életmódját, viseletét, sőt nyelvét is. El kezdett lengyelesedni s még nagyobbá tette az űrt, mely őt a nyelvökhöz és nemzetiségökhöz szívósan ragaszkodó néptömegektől elválasztotta. Még inkább tágult az űr az arisztokracia és a nép között, midőn a katolikus terjeszkedés kezdett behatolni az orosz vidék nemessége közé.

A lublini unió egyik cikkje biztosította az ortodoks vallás szabadságát.

Közben kezdett fellépni a protestantizmus, melyet azonban csak a főuraknak egy része vette át.

Nagyobb hatása volt a jezsuiták felléptével a katolicizmus előnyomulásának. Hogy ezt könnyebben keresztül vigyék, átmeneti állapotot akartak teremteni a vallási unióval. Ennek alapja az volt, hogy az ortodoksok ismerjék el a pápai Szentszék főhatóságát s ez esetben az ortodoks papság megtarthatná a szláv egyházi hivatalait, jövedelmeit s megtarthatná a szláv egyházi nyelvet s a keleti egyház különleges szokásait.

A lengyel királyok nyomása alatt az ortodoks főpapságnak egy része hajlott is erre, a pápa pedig (VIII. Kelemen) 1595-ben megerősítette.

Az unió azonban csak részben sikerült. A keleti egyház zöme nagy ellenállást fejtett ki. Sok-sok panasz hangzott föl az országgyűléseken. Számos helyen lázongás tört ki. Az egyesültek erőszakoskodásaira hasonló erőszakoskodással válaszoltak a keletiek.

Amíg Fehér-Oroszország népe panaszkodott, de túrt: Ukrajna kemény ellentállást fejtett ki. Az ukrainaiak mintegy katonai határőrséget képeztek a déli pusztákon s Lengyelországnak igazi bástyául szolgáltak a tatárok és törökök ellen.

E harcos nép húsz polkba volt osztva, minden polknak meg volt a maga polkovníkja vagy ezredese s valamennyi egy közös főnöknek, Kis-Oroszország hetmanjának, engedelmeskedett, kit a király nevezett ki s ki a sztarsinával vagy öregek tanácsával kormányzott. Idővel a kozákok magára Lengyelországra nézve félelmesekké lettek; minduntalan összevesztették hatalmas szomszédjával, a török birodalommal. Félelmes erőt képeztek, mely a vallási harczban egészen az ortodoxsiának volt megnyerve s rettegésben tartotta a királyságot s az egyesült püspökséget és oligarkiát.

A letelepült népesség kozákjain, vagy a városlakó kozákokon kívül voltak még a Dnyeperen túl a zaporogok. Ezek úgyszólván semmiféle felsőbbiséget sem ismertek el. Ők nem laktak állandó szállásokban s nem is csináltak olyanokat; csak a hitetlenektől elvett zsákmányból éltek: keresték a veszélyt, nőket nem bocsátottak táborukba. Olyan harczoló szerzetes-félék voltak. Mindnyájan egyenlők, mindnyájan testvérek voltak; az

atamánok, számszerint tizen, választás útján nyerték rangjukat. Valóságos ostorai voltak az izlamnak.

A rossz viszony Lengyelország arisztokratikus kormánya és Kis-Oroszország népe között folyvást fokozódott. Midőn a lengyel urak e szabad gyarmatosokat jobbágyokká akarták tenni, tömegestül szöktek el az Ukrajna mezőiről; a legbátrabbak beállottak a dnyeperi kozákok táborába, vagy a zaporogok sorába.

Az ortodoksz vallás üldöztetése az egyesültek által, a fenyegető szolgaság, az urak féltelensége, a zsidó árendások kapzsisága a tizenhatodik és tizenhetedik században több ízben lázadást keltett. Az elnyomottak és legyőzöttek tekintete az ortodoksz czár, az orosz czár felé fordult.

Mihailovics Alekszi (1645—1676) uralkodását a következő három eseményben lehet egybefoglalni: a Lengyelországon vett boszu és Kis-Oroszország visszafoglalása — a birodalom és a kozákok között való küzdelem, — a vallási reform első kísérlete és az európai befolyás növekedése.

Az új czár, Mihály fia, oly jó és engedékeny jellemű volt, mint atyja. A fejedelem túlságos ragaszkodása rokonaihoz azonban súlyos bajokat vont maga után. Alekszi egész bizodalját egy Morozov nevű bojárnak ajándékozta, ki az ő nevelését vezette volt és őt harmincz éven át el nem hagyta. Morozov büszke, nagyravágyó, lelkiismereti aggályokkal nem sokat törődő, de értelmes, kiválóan ügyes ember volt. Mikor Alekszi házasodni készült, Morozov nőül vette az új czárné, Ilinicsna Mária nővérét: így saját uralkodójának sógora lett és ekkép megerősítette hatalmát.

Alekszi uralkodásának kezdete azonban bent sokkal több nehézségekkel volt összekötve, semhogy kifelé erélyesen működhetett volna. Az orosz nép a zavargások idejében elszokott az odaadó engedelmességtől, mely előbb jellemezte. Oroszország különben is a polgárháborúból kimerülve került ki; földmivelése és kereskedelme tönkre ment; népességét megritkították a kivándorlások s a parasztnak a kozákok földjére való szökése. Az állam, mely lassanként meg kezdte ismerni a modern állam minden terhét, melynek hadsereget, idegen csapatokat, új hadi anyagokat és szerkeket, diplomacziát, közigazgatást kellett fõntartani: kénytelen volt szünet nélkül emelni az adókat, melyek annál súlyosabbaknak tűnhettek fel mindenki előtt, mivel az adózók száma csökkent. Az orosz közigazgatásnak, a modern követelmények mellett, megvoltak a régi hibái is. A tisztviselők romlottsága, a kegyeltek és teremtményeik büntetlen volta, az igazságszolgáltatás hiányossága a hajdaninál kevésbbé béketűrő népet utoljára is a végletekre kényszerítette.

Moszkvában 1648-ban szörnyű lázadás tört ki. A czár tehetetlenségében kénytelen volt a város bíróját s más előkelőségeket a nép dühének kiszolgáltatni, mely végre Morozov ellen is fordult, amire a czár meg-

szöktette sógorát. Pszkovban és Novgorodban is lázongás tört ki, melyet csak nehezen lehetett elfojtani.

Láttuk már előbb, hogy Kis-Oroszország annyi apróbb fölkelés után csak ügyes főnökre várt, hogy általános zendülésben kitörjön. E főnök Kmelniczki Bogdán lett: bátor, ügyes, erélyes, sőt tanult kozák. Ulászló elismerte Bogdánt a zaporogok atamánjául Koneczpolszki és Potoczki zászlós urak megkísérlették Bogdánt eltenni láb alól; de ez a zaporogokhoz futott, onnan átment a krimi khánhoz s muzulmán sereggel tért vissza a Dnyeper vidéki hősökhöz. A tatárok- és zaporogokhoz csatlakozott nem-sokára Kis-Oroszország minden elégedetlen eleme. Bogdán először a Sárga-vizeknél verte rneg a lengyel hadvezéreket, Potoczkit és Kalinovszkit, azután Korsunnál, hol a lengyelek 8000 embert és 41 ágyút vesztettek. A két tábornok Bogdán kezébe került, ki átadta őket a krimi khánnak. Ez a kettős győzelem jelül szolgált az általános fölkelésre; az ortodosz papság mindenfelé szent háborút hirdetett a jezsuiták és az egyesültek ellen; a parasztok mindenütt föltámadtak a lengyel vagy ellengyelesedett pánok ellen, lerombolták a kastélyokat, legyilkolták a kastély urait. Különösen borzasztó sors várt a zsidókra (1648).

E válságos pillanatban halt meg Ulászló király s Varsóban összeült, minden megszokott zavarjaival, a választógyűlés. E hírre még inkább növekedett a kis-oroszországi lázadás. Kmelniczki folytatta diadalmas harczeit; benyomult Lembergig s e gazdag város, melynek lakói fele részben zsidók voltak, hadi sarczot tartozott fizetni. Ostrom alá fogta Podmosztjét, midőn meghallotta, hogy J á n o s K á z m é r t választották testvére utódává. Az új király azonnal követeket küldött hozzá, hogy alkudozzanak vele meghódolása iránt. Az alkudozás azonban nem vezetett sikerre. A háború tehát tovább folyt; Bogdán segítségül hitta a krimi khánt s a lengyel sereg ellen indult, melyet a király személyesen vezetett. János Kázmér ekkor megnyerte a krimi khánt nagy összeg pénzzel és évi adó ígéretével. Ez azonnal visszavonult, miután szövetségesét a király kegyelmébe ajánlotta. Kmelniczki kénytelen volt alkudozni; de a szerződést nem lehetett végrehajtani, a kozákok nem nyugodtak bele. Újabb háború ütött ki. A kozákokat újra megverték, amikor a másodszer segítségül hívott krimi khán másodszer is megcsalta őket. Az újabb béke tulajdonképen csak fegyverszünet volt; a kozákok csak arra vártak, hogy szövetségést nyerjenek. Bogdán tehát követei által kérte a czárt, hogy fogadja Kis-Oroszországot védelme alá. Alekszi kormányának már régen meg volt az ürügye a Lengyelországgal való szakításra: a lengyel kancellária ugyanis, amikor a czárnak irt, ismételen címekisebbitést követett el. Kmelniczki kérelmére tehát összehívták a rendeket s eléjük terjesztették a czári fölség ellen ismételve elkövetett sértéseket, az üldöztetést, melyet az óhitű vallás Kis-Oroszországban szenved. Hozzá tették, hogy ha a czár visszautasítja a kis-

oroszkokat, ezek kénytelenek lesznek a szultán védelme alá állni. Ezúttal a rendek a háború mellett nyilatkoztak.

Időközben Bogdán harmadszor is nagy vereséget szenvedett a Dnyeszter mellett, Ivanecznél, a lengyelektől. Most összehívta Perejaszlávba a közgyűlést, hogy tudassa az új hirt. Ott letették a csárnak szóló hűségesküt Buturlin előtt; azután követséget küldöttek Moszkvába, hogy Ukraina szabadságának föntartását kérik. A csár örömmel egyezett bele kérésökbe, hogy a hadseregük mindig 60,000 emberből álljon; egyúttal nekik bizonyos önrendelkezési jogot biztosított.

1654 májusában Alekszi ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy személyesen indul a lengyel király ellen. A lengyel vajdák ezúttal azt tapasztalták, hogy Moszkva egész új módszerrel viseli a háborút, és hogy a csár kegyelme-sége és szelídsége megnyeri a lakosokat. Poloczk, Mohilev, Fehér-Oroszország minden városa egyik a másik után megnyitotta kapuját az oroszok előtt. Szmolenszk csak 5 hétig állott ellen (1654). A következő évben Cserkaszki herceg megverte Radzivil hetmant s hozzáfogott a tulajdonképeni Litvánia elfoglalásához. Vilna, e nagyhercegség fővárosa, Grodno, Kovno egymásután esett el. Ez alatt Kmelniczki és a moszkvaiak betörték déli Lengyelországba s elfoglalták Lublint. Egész kelet visszhangzott az orosz győzelmek hírértől. Moldva és Oláhország hoszpodárai kérték Aleksz t, hogy vegye őket pártfogásába.

Ezalatt Károly svéd király elfoglalta Pózent, Varsót, Krakkót, a három lengyel fővárost. De épen a nagyravágyó érdekek összeütközése mentette meg ezúttal a lengyeleket; a hódító svéd fenyegette az orosz hódításokat és maga részére követelte Litvániát. Érintkezésbe lépett Kmelniczkivel, ki elfeledte hűség esküjét.

Alekszi csár attól tartott, hogy Lengyelország megrendítésével csak Svédországot erősíti, s nem akarta kockáztatni e két félelmes monarchiának egy s ugyanazon kormánypálcza alatt leendő egyesülését. Sietett tehát kiegyezni -a lengyelekkel, kik megígérték, hogy mostani királyuk családjának trónöröklési joga mellett megmaradnak. Azután Svédország ellen fordította fegyvereit. Ez a Balti-tenger mellett örökös volt a livlandi rendnek Alekszi eleinte sikerrel küzdött, később azonban több kudarcot vallott s a kardisi békében (1671) lemondott minden livónai hódításáról.

Kmelniczki hetman többször szolgáltatott alkalmat új urának az elégedetlenségre. Esküje daczára alkudozott Svéd- és Lengyelországgal; félt, hogy Moszkva uralkodója nagyon is erős lesi.

Azért Bogdán legalább föntartotta az alárendeltség látszatát: de halála jeladás volt a zavargásokra. Végre Kmelniczki Györgyöt, a szabadsághős fiát választották hetmannak.

A kis-oroszországi zavarok bátorságot öntöttek a lengyelekbe: sikerült kiűzni a svédeket, s vonakodtak végrehajtani a Moszkvával kötött béke

föltételeit. A háború tehát újra kitört, de az oroszok nem voltak többé szerencsések.

A két birodalom már nagyon ki volt merülve a tiz éves háborútól: Lengyelországot egészen földúlták a svédek és kozákok; Oroszországnak nem volt több pénze seregeit fizetni; kényszer-árfolyamot adtak a bronzból vert pénznek, melyet ezüst értékben kellett elfogadni. Mindenféle panaszkodtak az éhség miatt: Moszkvában lázadás tört ki, végre is lövetni kellett a lázadókra, kik közül 7000-et megöltek és foglyul ejtettek. Alekszi lemondott Litvániáról, de megtartotta Szmolenszket és Kievet a Dnyeper jobb partján, a balparti kis-orosz földet pedig egészen (1667). E béke nem adta vissza a nyugalmat Kis-Oroszországnak. Sem a Dnyeper-vidéki, sem a doni kozákok nem tudtak szokni az engedelmességhez.

Kisoroszország két pártra szakadt: a függetlenségi vagyis lengyel-török pártra s a moszkvai pártra. A Dnyeper bal partján utóbbi lett az uralkodó. E parton a tatárokkal való küzdelmeken kívül elég békésen élhetett a nép.

A jobb part ellenben rettenetes harcz színhelye lett a törökök és lengyelek között. IV. Mahomet kegyetlenül rabolta, majd Szobieszki János lengyel király visszahódította.

Ez időszakban a doni kozákok köréből kivált Ráz in Sztenko, aki fölgatta keleti Oroszországot. A Dnyeper-vidéki népek beköltözése, kiket a háború űzött el hazájokból, a doni szegény vidékeken valóságos éhínséget idézett elő. Sztenko összeszedett egy csomó kiéhezett kalandort, ezekkel keletre, a Volga és Ural felé fordult.

Hírve messze elterjedt; átkelt a Kaspi-tengeren s kirabolta a perzsa partokat. Az orosz kormány egészen tehetetlen volt vele szemben: kegyelmet ígért neki, ha visszaadja a koronától elvett ágyukat és bárkákat. Ő el is fogadta a kegyelmet; de hőstettei, a gazdag zsákmány, melyet rablásai közben ejtett, s fejedelmi bőkezősége roppant pártot szerzett neki az alsó néposztályokban, a kozákoknál, sőt a városi streliczek között is.

1670-ben Sztenko, miután rablott pénze elfogyott, fölment a Donon csavargókból szervezett csapatjával s onnan átkelt a Volga vidékére. Mindenütt fölkeltek a híres rablófőnök közeledtének hírére. Hajórajt küldöttek ellene, de a tengerészek és a streliczek kiszolgáltatták neki parancsnokaikat. Asztrakán meghódolt előtte; majd elfoglalta Szaratovot, Szamarát; föllá-
zította Nizsni-Novgorod, Tambov és Penza vidékét. Az egész Volga-vidéki Oroszországban föltámadtak a szolgák uraik, a tatárok, mordvinok, csere-
miszek az orosz uralom ellen. Borzasztó fölfordulás volt ez. Szimbirszk közelében azonban Baratinszki megverte Sztenkót, akit elfogtak és Moszkvában kivégeztek (1671).

Halála nem szüntette meg tüstént a lázadást, de végre is Razin minden cimboráját vagy elfogták, vagy megölték: a Volga fölszabadult, a Don

vidéke épúgy lecsöndesedett, mint a Dnyepernek partjai. Ha Alekszi[^] Nagy Péter atyja, nem is vitte keresztül az egyházi reformot, legalább előkészítette azt. Alekszinek érdemes munkatársa Nikon volt, aki egyszerű parasztfiúnak született Nizsni-Novgorod kormányzóságban. Az egyház emelte őt ki semmiségéből s adott neki rangot a hatalmasok között. Előbb moszkvai pap, később remete volt a Fehér-tónál, s mint Moszkva egyik klostromának főnöke, a császárnak asztaltársa lett. Nemsokára ezután Novgorod metropolitájává nevezték ki, hol élete veszélyeztetésével csillapította le a forradalmat. A csár szerette és csodálta, pátriárkává nevezte és megengedte neki, hogy oldala mellett a „nagy ur és uralkodó” címet viselje, melyet Filaretész viselt. Mint alacsony sorsból nagyra emelkedett ember nem igen volt képes nagyravágyását fékezni: büszke és parancsoló volt, a miért a nemesség és papság között sok ellenséget szerzett magának, kiket azonban számba sem vett.

Nikon hozzáfogott a szent könyvek kijavításához. Az ó-szláv kéziratokba igen sok durva hiba, sőt betoldás is csúszott be, melyek mind átmentek a nyomtatott könyvekbe is. Nikon mindenfelől összegyűjtelte a kéziratokat és az egyházi tudósokat, s munkához fogott. E kísérlet egyházszakadás keletkezésére szolgált alkalmuk. A nép, a papság és a szerzetesek egy része előtt minden szent volt, amit szent könyveiben talált, még a másolók hibái is. Nehezen tértek el a bevett szokásoktól is. Nikon reformja tehát életre keltette az orosz egyházban a szekták végtelen sok árnyalatát (raszkolnikok).

A csár erélyesen támogatta a pátriárkát. A kitört vallási küzdelem legérdekesebb mozzanata a fehér-tengeri szent monostor fellázadása: egész hadsereget kellett ellene küldeni (1666); a klostrom csak nyolcz évi ellenállás után hódolt meg; rohammal vették be s az izgatókat fölakasztották.

Ugyanakkor, mikor Alekszi Nikont egyházi ellenségeivel szemben támogatta, kiszolgáltatta őt politikai ellenfeleinek. Gőgös, fölfuvalkodott jellege végre is elviselhetetlen lett a csárra. Az udvari emberek igyekeztek az egyenlenséget még élesebbé tenni. Ellenségei egyszer valami nyilvános szertartás alkalmával előre kieszelt sérelemmel illették, ami őt teljesen kihozta sodrából. Azonnal letette egész ünnepélyesen főpapi jelvényeit az oltárra s a nép könyhullatása között visszavonult abba a zárdába, melyet ő alapított Moszkván kívül. Ő azt várta, hogy a csár kérni fogja őt a pátriárkái méltóság újból való elvállalására; de a csár nem sokat törődött régi kegyeltjével. Ez önkéntes száműzetés nyolcz évig tartott (1658—1666). Ez alatt az antiókiái és alekszandriai pátriárkáknak Moszkvába jöttét zsinat összehívására használták föl: e zsinat helyben hagyta Nikon reformját és a könyvek javítását; őt magát azonban a Fehér-tó egyik klostromába való elzárásra ítélték.

Nikon mellett, a vallási reformok előmozdítói között meg kell említenünk még Poloczki Simont, Alekszi fiainak tanítóját, ki jeles író volt.

Különösen két író érdemel még említést. Egyik Kotosikhin Gergely, főműve: „Oroszország Alekszi Mihailovics uralkodása alatt.“

A második Krizsanics György, szerb eredetű katolikus pap. Ő adta ki az első orosz nyelvtant és szótárt. Főműve: „Az orosz birodalom a XVIII-ik század közepén.“

Ordin-Nascoskin, egyik pszkovi kis nemes fia, mint diplomata tüntette ki magát az angruszovói béke tárgyalásainál, de tevékenysége kiterjedt a kormányzás minden ágára: a hadseregre, a kereskedelemre, a diplomáciára.

Nascoskin utóda Artemi Matviejev volt, kivel Alekszi Mihailovics bizalmas barátságban állott. Egykor, midőn a csár hozzá jött ebédre, fiatal leányt látott ott, ki az asztalnál szolgált s kinek értelmes és szerény lénye nagyon megtetszett neki. A leány Narüskin Natália, Matviejev unokahuga volt, kit ez mint saját leányát tartotta magánál. „Találtam számára férjet“, mondá Alekszi néhány nap múlva. A férj maga a csár volt. E házasság még szorosabbra fűzte a kapcsolatot, mely őt Matviejevhez kötötte. Matviejev, mint előde, teljesen hódolt a nyugati eszméknek. Háza nyugati módra volt bútorozva és földiszítve. Matviejev neje skót hölgy volt, a Hamilton családból: ez a helyett, hogy mint más orosz nők, elzárkózott volna, belevegült a férfiak társaságába. Az ő nevelésének köszönhető, hogy Natália volt az első orosz hercegasszony, ki félre huzattá gyaloghintaja függőnyeit és megmutatta arcát alattvalóinak. Matviejev pártolta az idegen művészeket, Moszkva német szlobodájában drámai képzőt szervezett, melyben kereskedők fiai, számszerint huszonötén, tanulták a színészetet. A csár megkedvelte a színházat. Alekszi majdnem miuden nyugati udvarral tartott fenn diplomaciai összeköttetést.

Alekszi halála után idősb fia, Feodor (1676—1682) következett az uralkodásban. Anyai rokonai, a Miloszlavszkiak arra használták fel trónralépését, hogy megbuktassák ellenségöket, Matviejevet. Feodor alatt megoldották a kis-oroszországi kérdést, megverték és letették Dorosenko atamánt* Azonkívül háború folyt a törökök és tatárok ellen, kik kétszer támadták meg Ukrainát és földülték az országot. Végre a szultán Bakcsi-Szerájban húsz évi fegyverszünetet kötött s átengedte Oroszországnak Ukrainát és a zaporogok földét.

Feodor uralkodása alatt a főpapságot és bojárokat gyűlésre hívták össze, hogy a rangelsőség fölötti viták ügyében döntsének, melyek föl-följuló sebét képezték Oroszországnak. A gyűlés elrendelte, hogy ezekről többet szó se legyen; ugyancsak e gyűlésben a csár színe előtt elégették a

* A t a m á n, a kozák főnök czíme, aki élet és halál ura volt.

„rangok könyvét“ s kimondták, hogy aki ezután még czivódni merne, fosztassék meg nemességétől és javaitól.

Hogy az ortodoks egyházat a nyugati eretnekség ellen megvédje s hogy erősebben összefűzze az orosz egyházat a keletivel, Feodor Moszkvában „görög-latin akadémiát“ alapított. Tanították ott a görög és latin nyelvet, a keresztény bölcséletet és a teológiát.

Lovagló páncél a XVI-ik századból, melynek vaslemezei bőrruhára voltak felvarrva. A sisak-rostély hiányzik.

Festette A. de Gelder.

I. Nagy
Péter
orosz czár.

Az eredeti Amszterdamban.

Orosz családi kép Nagy Péter korából.

NAGY PÉTER URALKODÁSÁNAK ELSŐ ÉVEI (1682-1700).

Mihailovics Alekszinek első nejétől, Miloszlavszki Máriától két fia volt: Feodor s Iván, továbbá hat leánya; második nejétől, Narüskin Natáliától egy fia, a későbbi I. Péter és két leánya. Minthogy két neje volt, két párt uralkodott az udvarban. Feodor halála szembe állította őket egymással. A Miloszlavszkiak mellett az elsőbbség joga szólt. A Narüskinek mellett szólt Péter korán fejlett értelmessége. A Narüskinek győztek: Natália csári gyám lett, visszahívta száműzetéséből nevelőatyját, Matviejevet; testvéreivel és rokonaival vette magát körül.

A Miloszlavszkiak csak lázadásban kereshettek volna orvoslást, de nem volt vezetőjük. E szerepr. Iván nem volt alkalmas. Hat nőtestvére közül legerélyesebb volt a huszonöt éves Zsófia. A hercegnők az orosz czárevnák szomorú sorsára látták magukat kárhozthatva; nem várt reájok egyéb a kolostornál; bármennyire tettrevágyók voltak, az udvari hagyo-

mányok tiltották, hogy nyilvánosan föllépjenek. Zsófia: czardievicza, leánycsászár akart lenni. Nagy erélyre és ravaszságra volt szüksége, minden hirtelen erőszakolástól tartózkodnia kellett. Zsófia először is meg merészelt jelenni Feodor temetésén, holott eddig ily alkalommal csak az özvegy és a trónutód szokott megjelenni. Gyaloghintaja találkozott Narüskin Natáliával s jelenléte a csári gyámot visszavonulásra kényszerítette. Azután tudósok udvarával vette körül magát, kik őt kifelé magasztalták, egyúttal bátorították és tette ösztönözték. Poloczki Simon és Medviedev Szilveszter verseket írtak tiszteletére, melyekben a bizanci udvar nagy uralkodónőire emlékeztették, összehasonlították Erzsébettel, Angolország szűz királynéjával, sőt még Szemiramiszszal is. Fontos szerepe jutott a női teremnek. Megfordultak itt irók, államférfiak, papok, szerzetesek, apácák, javasszonyok és jámbor szegények, kiknek nyüzsgő tömegében sok alkalmas cselszövő akadt. A jámbor szegények mellett, hogy olvasóikat morzsolták, közvetítőkul szolgáltak a palota és a város között, izgatták az alsó néposztályt, üzeneteket és ajándékokat hordtak a zavargó streliczeknek. Ügyesen szórták el a baljóslatú híreket s aggodalmat keltettek Alekszi idősebb gyermekeinek sorsa iránt. Végre nyíltan hirdették, hogy Narüskin egyik testvére föltette a koronát, elfoglalta a trónt, és hogy Ivánt megfojtották. Moszkva népe föllázadt. A szent város 400 templomában megszólaltak a vészharangok, a streliczek, szám szerint húszezerén, fegyvert fogtak s tömérdek sokasággal a Kremlbe rontottak. Amikor azonban Natália magát a Vörös-lépcsőn, fia, Péter és a halottnak hirdetett Iván kíséretében mutatta: ezzel megczáfolta a rágalmat. A lázadás már csaknem egészen lecsillapodott, amikor Dolgoruki Mihály herceg a legsértőbb kifejezésekkel támadta meg a zavargókat. Erre a streliczek újra fölbőszültek, Dolgorukira rohannak, őt és Matiejevet is a czárnő szemeláttára fölkoncolják s a palotákban leölnék mindenkit, aki kezök ügyébe esik. Natália egyik testvérét, Narüskin Atanázt, az ablakon dobják ki, a lándzsák hegyére. Másnap újra kezdődik a lázadás; a czárné karjai közül kiragadják atyját, Czirillt és testvérét, Ivánt; ez utóbbit kőpadra vonják és darabokra vágják; amazt is kegyetlenül bántalmazzák és klastromba küldik. Zsófia és a lázadók között minden bizonynyal összeköttetés volt; a streliczek nyilván parancsszóra cselekedtek. A lázadás hetedik napján kijelentik, hogy nekik két czár kell, Iván mint első és Péter mint második. Ha kívánságukat nem teljesítik, újabb zavargás lesz. A nemesség legnagyobb része persze ellene volt ennek, de Zsófia diadalmaskodott: két testvére, Iván és Péter neve alatt ő lett az uralkodó. Ezentúl nyilvánosan megjelent a körmeneteknél, a miséken, szent képek körülhordásánál, templomok felszentelésénél. A régi hit védőinek (raszkolnikovok) vallásvitáján is ott volt, igaz, hogy látatlanul, két testvére széke mögött. Moszkva múzeumában még most is látható az a kétülésű trón, melyet ez alkalommal használtak; a trón hátán

nyílás van, melyet selyemfátyol takart el: a függöny mögött ült Zsófia. E különös bútor jelképe az akkori orosz kormánynak, mely két látható czárból és egy láthatatlan uralkodóból állott.

De a streliczekben fölébredt a szokásos előítélet a női kormány ellen, amellett bántotta őket a megvetés, melylyel a czárevna a régi szokások iránt viseltetett. A meghasonlásnak további oka abban állott, hogy Zsófia nagyon pártolta a Nikontól reformált új egyházat, míg a streliczek s a nép nagy része a régi hithez ragaszkodott. Az udvar már nem érezhette magát Moszkvában biztosságban. Zsófia az anyaczárnéval és a két ifjú fejedelemmel a megerősített Trojicza-kolostorba menekült.

Erre nagy levertség nehezedett a népre. Ennek hatása alatt a streliczek Trojiczába mentek, kötéllel a nyakukon, hóhértökével és bárdal és könnyörögtek, hogy a büntetést rajtuk végrehajtsák. A pátriárka közbevetette magát és Zsófia megelégedett a kolomposok kivégeztetésével.

Zsófia így megszabadult büntársaitól s folytatta tovább az uralkodást. Kegyencze Galiczin Vaszili herceg volt. Zsófia és Galiczin azon működött, hogy a törökök és tatárok ellen szent ligába egyesítsék Orosz- és Lengyelországot, Velenczét és Ausztriát. Megkísérelte, hogy XIV. Lajost is megnyerje, de sikertelenül.

Lengyelország a törökök elleni szövetség fejében beleegyezett az andruszovói alku föltételeinek alapján kötött örök békébe (1686).

100,000 muszka, Galiczin parancsnoksága alatt és 50,000 kis-orosz kozák, Szamojlovits hetman vezetése alatt, indult Krim ellen (1687). Á hadsereg sokat szenvedett a déli pusztákon, melynek fűvét a tatárok fölégették. Galiczinnek tehát vissza kellett térnie anélkül, hogy találkozott volna az ellenséggel. Szamojlovicsot árulással vádolták és Szibériába száműzték. Utóda M a z e p p a lett, ki neki köszönhette eddigi állását s mégis kibukatta jóakaróját. Az 1689-iki kísérlet is kudarczczal végződött, ami azonban nem akadályozta meg Zsófiát abban, hogy kegyenczének diadalmas fogadtatást ne rendezzen Moszkvában. Péter tilalma daczára eléje ment a krimi hadseregnek, kézcsokra bocsátotta a tábornokokat és osztogatta a pálinkát a tiszteknek. , Péter elhagyta Moszkvát és Preobrazsenszkoje faluba vonult.

Péter szellemi fejlődésére nagy befolyással volt tanítója: Zotov, aki a jövendőbeli czárt elődjének fényes példájával buzdította. Egészben véve azonban Péter tanulásában önmagára volt utalva. Megtanult latinul, németül és hollandul is. Sokat olvasott válogatás nélkül és sokat tanult rendszer nélkül. Nevelése el volt hanyagolva, de legalább nem szorították bele abba a mintába, mely az uralkodóház annyi tagját elbutította. „Széliére vette s összebarangolta az utcákat czimboráival“. Sok új benyomást szerzett Péter, amit más gondosan őrzött és nevelt herceg nem szerezhethet. Francia, angol, német kalandorok: mint Leför, Gordon, Timmermanu

beavatták az európai műveltség titkaiba. Narüskin Leó, Galiczin Boris, Matviejev Endre, Dolgoruki voltak ifjúkori hű barátai. Katonásdit játszott ifjú barátaival és lovászaival; európai mintára hadi gyakorlatokat tartott. Tanulta a mértan s az erődítéstan elemeit; kis erődöket emelt, melyeket elkeseredett küzdelemben védett meg ifjú harczosaival, miközben néha sebesülések és halálesetek is fordultak elő, s magát Oroszország czárját sem kímélték. A Jausza partján zátonyra jutott valami angol naszád; ez alkalmul szolgált neki, hogy Timmermann Ferenczet Oroszországba hozassa, kitől megtanulta, hogy kell vitorlás hajóval bánni. Így lett belőle — ki eddig, mint a moszvai bojárok igaz fia, irtózott a víztől s hídon sem mert átmenni — elszánt tengerész.

A gyermek multságai Zsófiát nyugtalanították. Mire Péter felserdült, mindinkább gyöngült Zsófia hatalma. Zsófia a streliczek segítségével magának akarta biztosítani a czári koronát: azért Pétert, anyját és híveit ártalmatlanokká akarta tenni.

Két strelicz tudósította Pétert nővére terveiről, mire Zsófia ismét Trojicza falai közé menekült. Ekkor mindenki Péter oldalára állt, maga a pátriárka is támogatta őt a maga nagy lelki hatalmával. Zsófia benső híveit megölték vagy száműzték. Zsófia maga szigorú fogságba került. Iván névleg uralkodótársa maradt Péternek, tulajdonképen azonban a 17 éves Péter volt az ur (1689).

Jellemző az akkori fölfogásra, hogy botrányosnak tartották azt, hogy Péter úgy kezelte a fejszét, mint valami ács, úgy evezett, mint akármelyik kozák, idegen kalandorokkal társalgott, lovászokkal birkózott. Péter arra törekedett, hogy egészen európai lehessen.

Diszes vésésti
ünnepi sisak.

HADJARAT AZOV ELLEN (1695-1696). PETER ELSŐ UTAZÁSA NYUGATON (1697).

Péter szabadságát arra használta föl, hogy Arkhangelba menjen. Itt kereskedőknél s az idegen tengerész-tisztek társaságában étkezik, ács-műhelyt állít föl, bárkákat készít, daczói az ismeretlen óceán haragos hullámaival. Egy alkalommal csaknem elpusztult a viharban, de ez nem akadályozta meg, hogy ismét tengerre szálljon. A Lengyelország és Ausztriával kötött szerződések, a politika, a vallás, mind a törökök ellen ösztönzik a czárt. Konstantinápoly mindig vonzotta az igazhitű Oroszországot. Vágya nyugati utazásra ösztönzi, de ezzel addig vár, míg valami nagy győzelem dicsfényében jelenhetik majd meg a nyugati népek előtt.

Péter rászánja magát, hogy Azovot ostromolja. A hadsereget Golovin, Gordon és Lefór tábornokok vezették, kiknek azonban folyton egyetértőleg kellett eljárniok a czárral. A hadjárat nem sikerült, mert a czárnak nem volt hajóhada, melylyel Azovot a tenger felől elzárhatta volna és mert új hadserege és új hadvezérei egyaránt tapasztalatlanok voltak. Így Péter kudarczot vallott: feladta Azov ostromát.

Erre alkalmas tiszteket kért külföldről. Ausztria és Hollandia tüzer-tiszteket küldött, Poroszország mérnököket, Velence pedig Lima tengernagyot. Péter türelmetlenséggel sürgette a hajóhad megalkotását; nyers fából készített huszonkét gályát, száz tutajt, ezerhatszáz bárkát és naszádot. A Donnak minden kis kikötője ácsmihelylyé alakult, huszonhatezer munkás gyűlt azokban össze a birodalom minden pontjáról; szakadatlanul folyt a munka, melyből Péter derekasan vette ki a részét. Végre a „tengeri karaván“ levezett a Donon. Azovot a szárazföld és víz felől egyaránt lövette; már éppen rohamra készült, midőn az erősség megadta magát. Nagy volt az öröm egész Oroszországban, de külföldön is mindenféle nagy hatást idézett elő ez a győzelem. Jellemző Péterre, hogy míg Leför tengernagy és Stein főhadvezér pompás szánokon vonult be Moszkvába, Péter — aki katonai szolgálatát császár létére közlegénységen kezdte, s ekkor csak a kapitányi rangot fogadta el — gyalog kísérte őket a diadalmenetben.

Az izlam fölötti fényes diadal hatása alatt elhatározták, hogy megalapítják Oroszországnak tengeri hatalmát. A pátriárka, a főpapok és klastromok magukra vállalták, hogy minden nyolczezer jobbágy után egy-egy hajót építtetnek. A főurak, tisztviselők, kereskedők, mind önként adakoztak a tengerészet céljaira. Tervbe vették a Donnak és Volgártak csatornával való összekapcsolását. Nyugatról újból mesterembereket és tengerészeket hívtak be az országba, ötven nemes ifjút pedig kiküldtek Velencebe, Angolországba és Németalföldre, hogy megtanulják a hajóépítést és a tengerészetet. Péter maga Szárdámban ácsnak állt be, hogy saját példájával leküzdje az oroszok előítéletét és közönyét.

Péter nyugatra indult, de nem csári pompával, hanem mint az orosz követségnek, melynek feje Leför tengernagy, Golovin és Vozniczün tábornok volt, szerény kísérője: Mihajlov Péter neve alatt (1697). A nagyköveteket és kíséretüket szívesen fogadták a kurlandi, brandenburgi és hannoveri udvaroknál. Hannoveri Zsófia Sarolta, a későbbi porosz királyné emlékirataiban Péterről megírta, hogy szellemének élénksége, gyors és találó feleletei ép úgy meglepték, mint durva szokásai, az asztalnál való ügyetlen magaviseleté, rosszul nevelt gyermekekre emlékeztető félénk vadsága, arcfintorgatásai és az az ideges rángatózás, mely arcát gyakran eltorzította. „Ha jobb nevelést kapott volna — folytatja a hercegnő — kifogástalan ember lenne“. Nem kevésbé különös volt a császár kísérete, mint maga az ur.

Útközben Péter elhagyta a követséget s előre ment Szárdámba. Ott az egyik ácsához szállt, beszerezte magának a hollandi mesterlegényeknél szokásos öltözetet és hozzálátott az ácsmunkához. Felkereste a gyárakat, műhelyeket, s mindenütt maga is részt vett a munkában. Szárdámban csak rövid ideig maradt, Amszterdamba ment. Onnan átrándult Angliába is Mindent akart látni, mindent maga kipróbálni. Sokat vásárolt, sok kül-

földit szolgálatába fogadott. Mindenhol közvetlenül érintkezett a leg-egyszerűbb néppel is.

Azért a fejedelmeket sem kerülte. Értekezett III. Vilmossal, majd Bécsbe ment. Már éppen Velenczébe készült, mikor hazulról kedvezőtlen híreket kapott.

Nagy Péter orosz czár.

Művészi értékű paizs, melyen Manliusz Torkvátot látjuk az Anió partján, a hol a galiokat legyőzte.

Óriás teknős-béka teknőjéből készült paizs, melyet toszkánai festő látott ti festménynyel.

A STRELICZEK LÁZADÁSA ÉS ELTÖRÖLTETÉSÜK.

Péternek újításai odahaza sok ellenséget szereztek neki. A maradiak mindenféle ellene keltek: a streliczek, a kozákok, a papság, sőt saját családja is. Amellett az adóterhek is mind súlyosabban nehezedtek a nép vállára. Az alsó néposztály méltatlankodott a hosszú szakáll és a hosszú nemzeti öltöny száműzetése miatt; az óhitűek elrémültek „a dohányzás szentségtörő ragályának“ megengedésétől. Azzal már sehogysem tudtak megbékülni, hogy a cár elhagyja „szent Oroszországot“ és nyugatra megy. A legkalandosabb híreket terjesztették felőle, sőt azt is állították, hogy az Oroszországba visszatért nem az igazi Péter, mert azt külföldön fogva tartják. A katonaság is nyugtalankodott. Azok a streliczek, kiket Azovba küldöttek helyőrségül, sajnálták Moszkvában hátrahagyott nejeiket, gyermekeiket és kereskedésöket. A mikor pedig Azovból, a cár távollétében, a lengyel határra szállították őket, zúgolódni kezdettek. Kétszázan megszöktek és Moszkvába futottak; a dumát aggasztatta megjelenésük és erővel űzette ki őket az úgyis izgatott városból. Az ezredeikhez visszatérő kozákok maguk-

Alexejevna Zsófia czárné.

kai vitték Zsófia levelét, melyben felhívta őket, hogy vonuljanak be Moszkvába; egyúttal tudatta velük, hogy a czár eltűnt. Mindenfelé rebeggették az ezredekben, hogy a czár elveszett a tengerentúli országokban és a bojárok el akarják veszíteni fiát, Alekszit. Egyenest Moszkvának kell tehát menni s ki kell irtani a nemeseket. Kitört a katonai zendülés, melybe belezajtszott a régi hit védőinek vakbuzgósága is. De néhány ágyulövés elég volt, hogy szétszórja a lázadókat. Nagy részök fogságba került, százötvenet fölakasztottak, a többieket különböző börtönökbe szétszórták.

Mikor Péter Bécsből megérkezett, tulenyhének nyilvánította tábornokainak és dumájának eljárását. A streliczek ellen különben is már rég bosszút forralt, minthogy a czár haderejével szemben ezek képezték Zsófia seregét. Visszaemlékezett a streliczek régi bűneire is. Elhatározta tehát, hogy megragadja ezt az alkalmat, hogy ellenségeit tömegesen kiirtsa, a maradi Oroszországot pedig rémületbe ejtse. A moszkvai Vörös-tért ellepték az akasztófák. Adrián pátriárka engesztelő kísérlete meddő maradt. Október 30-án érkezett az első fogoly szállítmány (210-en) a Vörös-térre. ítéletük fölolvassása után fölakasztották őket vagy kerékbe törték, fejüket vélték. Péter maga is közreműködött a hóhér munkájában és bojárjait is kényszerítette erre. Még hét napig folyt a kivégzés s mintegy ezer áldozat veszett el. Tilos volt a kivégzettek hulláját elvinni; öt hónapig gyönyörködhetett Moszkva a Kreml párkányzatára és más falakra fölakasztott vagy nyilvános terekre kitett holttestek látványában; Zsófia börtönének rácsára is akasztottak streliczeket, egyúttal azt a kérvényt is, melyben ezek őt az uralkodásra ösztönözték.

A streliczeken kívül még főleg a kozákság képviselte a maradi elemet a hadseregben.

1706-ban a doni kozákok föllázadtak a czári kormány ellen, mivel ez megtiltotta nekik, hogy befogadják az uraiktól megszökött parasztokat és azokat, kik táborukban az adófizetés ellen menedéket kerestek. Dolgoruki György herceget megölték és az oroszokat a Liszkovata folyó mellett megverték; elfoglalták Cserkaszkot s már Azovot fenyegették. E mellett fönnen hirdették a czár iránt való hűségüket, s a vajdákat azzal vádolták, hogy „parancs nélkül“ cselekedtek. Végre is a megölt herceg testvére, Dolgoruki Vaszili leverte őket. Bulavin atamánt saját katonái konczoiták föl; hadnagyja, Nekraszov pedig csupán kétezer emberrel menekülhetett a Kubán vidékére.

Ukrainában M a z e p p a lett a kis-orosz kozákok hetmanja. Hányatott múltja volt János Kázmér lengyel király ezen egykori apródjának, míg fokonyként mind magasabbra emelkedett a katonai tisztségeiben. Jóllehet Galiczinnak és Zsófiának köszönhette hetmani botját, mégis azok között volt, kik legelőször állottak Péter pártjára. A czár bámulta tehetségeit s föltetlenül bízott hűségében.

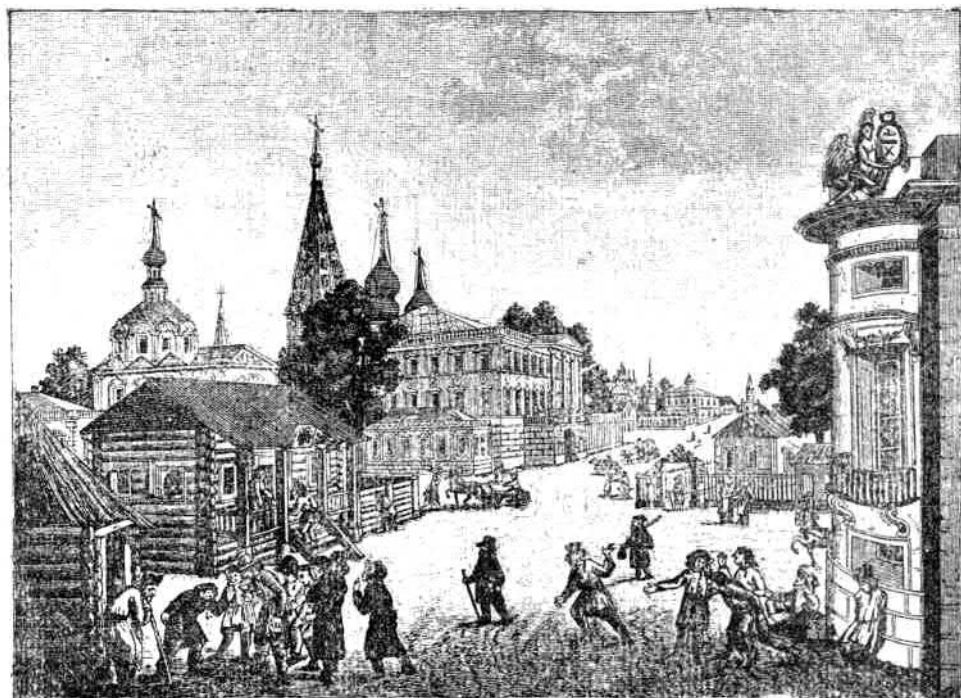
Ukrainát azalatt mélyen aláásták a pártoskodások. A kozák hadseregben mindig volt orosz párt; volt olyan, mely a lengyelekkel kaczerkodott és olyan is, mely a török kezébe akarta játszani az országot. A kozák hadsereg és Ukraina megtelepült lakói között is nagy egyenetlenség uralkodott; a katonák az ország költségén akartak élni munka és adófizetés nélkül; maguknak követelték a régi pánok hagyományait. A földműveseknek és városi polgároknak békés és munkás osztálya szabadulni óhajtott ettől a zavargó katonai elemtől, a moszkvai czártól várta szabadulását.

Mazeppi volt Ukrainában a katonai-elem képviselője. A czár elhalmozta őt bizalmának minden jelével; de ő irtózott mégis az orosz állam megszilárdulásától. A terhek is, melyeket a birodalom Kis-Oroszországra, mint hűbér-államra rótt, napról-napra súlyosbodtak; a XII. Károly elleni háború pedig csak növelte azokat. A svédeknek fenyegető betörése siettette a válságot. Mazeppa összeköttetésbe lépett a svédpárti lengyel királylyal, L e s c s i n s z k i Szaniszlóval, bár szinleg hive maradt a czárnak.

Mazeppát bevádolták a czárnál: Péter nem hitt nekik, sőt Mazeppa ellenségeit pusztította. Mikor XII. Károly közeledett és a czár Mazeppát fölszólította, hogy csatlakozzék seregével hozzá, betegnek tette magát, sőt az utolsó kenetet is fölvette. Azalatt M e n c s i k o v is, Károly is, közelebb nyomult. Szint kellett vallania Mazeppának: kikelt tehát az ágyából, maga köré gyűjtötte legmegbízhatóbb kozákjait és összeköttetésbe lépett a svéd hadsereggel. Ekkor Péter kiáltványt bocsátott ki, melyben gyalázza Mazeppa árulását, az eretnekekkel való szövetkezését és cselszövényét, melylyel Ukrainát ismét Lengyelországnak akarja kiszolgáltatni s isten egyházait és a szent kolostorokat az egyesültek szolgaságába akarja hajtani. Átkot szórtak ellene Oroszország minden egyházában. Székhelyét elfoglalták és földulták, czinkostársait kerékbetöréssel és akasztófán vesztették el; -Mazeppa maga a pultavai csata után török földre menekült és Benderben nyomorultan veszett el. Helyébe Szkoropadskit választották új hetmannak. A nép és a kozák hadsereg zöme egész határozottan a czár mellé állott. Mind amellet is Kis-Oroszország függetlenségének vége lett; nem vették többé számba a kozákok kiváltságait; a hetman mellé orosz ellenőrző tisztviselőt állítottak. A muszka alattvalóknak megengedték, hogy Ukrainában ugyanazon joggal lehessen földjük, mint a kis-oroszoknak. 1722-ben Kis-Oroszország számára Moszkvában külön hivatalt állítottak föl. Kis-Oroszország megszűnt önálló állam lenni. Végre Szkoropadski halála után Péter nem nevezett ki többé kozák hetmant.

A zaporogok kiköltöztek Krimbe; egyizben visszatérhettek ugyan, de 1775-ben újra s akkor végleg kiűzték őket.

1709-en túl nem volt több kiváltságos katonai szervezet Oroszországban.

Varsó képe a XVII. században.

NAGY PÉTER KÜZDELME XII. KÁROLY ELLEN

Péternek csak a Balti-tenger biztosíthatott gyors és rendes összeköttetést a nyugati nemzetekkel. A Balti tengeren akkor Svédország uralkodott, övé volt Finnország, Karélia, Ingria, Fosztland, Livland és Pomeránia. Oroszországnak tehát rést kellett törnie a svéd birtokon, ha a Balti-tengerhez akart jutni. A körülmények erre nagyon kedvezőknek látszottak. Svédországban még folyt a központi hatalomnak és a főnemességnek küzdelme. XI. Károly 1680-ban meghagyta a nemességnek, hogy adja vissza mindazokat a javakat a kormánynak, melyeket 1609 óta a királyi kincstártó elidegenített. Ez intézkedése — bár kártalanítást ígért — tönkre juttatta az arisztokracziát. A livlandi német nemesség, a kardvitézek utóda, erélyesen tiltakozott ez ellen. Vezére P a t k u 1 Reinhold János volt, aki több társával küldöttségileg fölkereste Károly királyt és heves szemrehányást tett neki. Erre valamennyiüket letartóztatták, hadi törvényszék elé állították és halálra ítélték. Patkulnak sikerült megszöknie. Bosszút forralt, Svédország elleni szövetségen fáradozott. Lengyelországgé lett volna Livónia és Esztland? Oroszországgá Ingria és Karélia, Dániáé meg Holstein, mely az időközben

trónra jutott XII. Károly sógoraé volt. A csár hozzájárult a szövetséghez. A szövetséget mindjárt kezdetben két váratlan csapás érte. A dán királyt a svédek Kopenhágában fenyegették, így kénytelen volt a traventáli békére lépni; más részről a lengyel királynak sietve kellett visszavonulnia az ostromlott Riga alól. XII. Károly most az oroszok ellen fordult, a kik Narva előtt állottak.

Károlynak nem volt több mint 8430 embere, míg az oroszoknak 63,500 emberök volt, kik közül azonban csak 40.000 vett részt a csatában. Az orosz hadseregben a rendes ezredekén kívül streliczek, kozákok, nemesi csapatok (bojárfiak) is voltak, meg hamarjában összeszedett más elemek. Az orosz hadsereg a város felé fordult, háttal a Narva folyónak állt s óriási szélességben bontotta ki csatavonalát. Péter ekkor távol volt, hogy az erősítések megérkezését sűrűsse, helyettese a német K r u i herczeg volt. 1700 november 30-án a csata már korán reggel ágyúzással vette kezdetét s ez tartott délután két óráig. E pillanatban a svédek a sűrűn hulló hó leple alatt csaknem észrevétlenül a sánczokhoz értek. A másik pillanatban már túl voltak az árkokon és a mellvédekén is, mire az orosz seregen vak rémület vett erőt. „A németek elárultak bennünket* kiabálták a katonák; idegen tisztjeiket öldösni kezdték, Krui herczeg és tábornoka a svédekhez menekült. A lovasság parancsnoka, S e r e m e t e v , a Narva folyón át menekült, emberei közül ezernél többen veszték el a hullámokban. Csak Péter kedvelt két ezrede: a Preobraszenszki és Szemenovszki, melyet ő európai módon szervezett, fejtett ki további ellenállást; ágyúszekerekből rögtönzött erődítés mögül visszaverték a svédeknek minden támadását, kiket pedig maga a királyuk vezetett. Károlynak végre sikerült a nagy központi ágyúüteget elfoglalnia, ezzel ketté vágta az orosz hadsereget. A beálló éj a zavart teljessé tette. Alkudozni kezdtek. A jobb szárny, melyet Dolgoruki herczeg, Golovin, Buturlin és Sándor merécziai czárevics vezetett, szabad fegyveres elvonulást nyert. Tüzérségét azonban — hat darab ágyú kivételével — hátra kellett hagynia. E szárnyhoz tartozott a Preobraszenszki és Szemenovszki ezred. A súlyosabb helyzetben levő balszárnynak is megengedte Károly a visszavonulást, de fegyvereit le kellett raknia. Sok szemrehányás érte Károlyt ez engedékenységeért, melyet azonban az eszélyessége sugalt neki: serege ki volt éheztetve, ki volt merülve s újabb rohamot nem birt volna ki. Az oroszok hatezer embert vesztettek, a svédek majdnem kétezret.

Károlyt e sikere túlzásokra ragadta. Valamennyi ellenségét meg akarta fosztani a trónjuktól. Lengyelországon kezdte. Péter belátta, hogy ellenfelét Lengyelországban kell foglalkoztatnia; sereggel és pénzzel segítette Ágostot, hogy neki szabad keze legyen a balti tartományokban.

Péter seregének legnagyobb része a narvai kudarcza után sértetlenül maradt meg. Hozzáfogott a határszéeli helyek erősítéséhez; mindenkinek

hozzá kellett látni a földmunkálatokhoz. A templomok harangjaiból háromszáz ágyút öntetett. Tíz új vértés ezredet alkotott, melyek mindegyike ezer emberből állott. Kétszázötven ifjút küldött katonai iskolákba.

Mindjárt a narvai csatát követő évben Seremetev megtámadta Livlandban Slippenbak svéd tábornokot. Az oroszok túlereje legyőzte a svédeket (1707). Slippenbak 7000 emberéből 3500-at vesztett el; s ami leginkább mutatja, hogy mily elkeseredett volt a harcuk: az a jelenség, hogy csak 350 ember esett foglyul. Péter ügyesen használta ki e győzelmének erkölcsi hatását. Diadalmenetet rendezett. Seremetevet tábornagygyá nevezte ki. Ugyanez évben hét svéd hajót vert vissza a czár hajórajja. Seremetev 1702-ben még egyszer legyőzte Slippenbakot, elvette összes ágyúit s 8000 emberéből 6000-et megölt.

Péter törekvéseinek legfőbb tárgya a Néva birtoka volt, mely már a régi orosz fejedelmeké volt s a hol Nyevszki Sándor ugyanazon ellenség ellen dicsőséges melléknevét szerezte. Elfoglalta Notburgot, mely a Névának a Ladoga-tóból való kifolyásának s egyúttal az egész széles folyam birtokának kulcsa. Péter azért Slüsszelburgnak nevezte. Péter elfoglalta a Néva torkolatát is, fölépítette Kronstadtot. Azután Koporie, Jam, Dorpát, melyek régebben Novgorod birtokában voltak, kerültek hatalmába. 1704-ben elfoglalta Narvát, melynek polgárait azonban vérszomjas katonáinak dühe ellen védelmébe veszi. Ezalatt Seremetev XII. Károly örökös tartományát, Livlandot, pusztította. Mindent feldúltak az oroszok, csak Rigát, Pernaut és Révait kímélték. A lett-finn vidék pusztasággá vált: a kozákok, kalmükök, statárok, baskírok kegyetlenül garázdálkodtak. XII. Károly pedig még mindig a lengyel trónnal bajlódott. Esztíand és Livónia már az oroszoké volt. 1785-ben átkeltek a Dünán, elfoglalták Kurlandot, Vilnát, majd Grodnónál megerősített táborba vonultak. Ekkor azonban lázadás tört ki Asztrakánban, mely Pétert arra kényszerítette hogy erejének egy részét s egyik legjobb tábornokát, Seremetevet, az alsó Volgához küldje. Időközben a litvániai, orosz hadsereget Sulenberg parancsnoksága alatt megverték Frauenstadtnál (1706), mire az Kiev felé visszavonult. Az 1706-ik év végén Mencsikov Mardefelt svéd tábornokot legyőzte Kalisnál.

XII. Károly ezalatt egészen Szászországig üldözte a lengyel király seregét. Ágost elfogadta a kemény és lealázó altranstadti békét; kiadta Patkult, kit — daczára annak, hogy mint a czár követe tartózkodott a lengyel udvarnál — XII. Károly kerékbe töretett. A német császár Károly szavára engedményeket tett a protestánsoknak, egyúttal visszahívott 400 német tisztet, kik a czár szolgálatába szegődtek. A brandenburgi választó örökös békét irt alá. XII. Károly most Oroszország ellen fordult.

A két ellenfél végre találkozásra készült. Károly 10,000 emberét Lescsinszki Szaniszlónak hagyta, hogy ez a lengyel trónon föntarthassa magát, majd a megmaradt 33,000-el a Nyemen felé indult. A czár meghagyta

seregeinek: vonuljanak vissza Oroszország belsejébe és pusztítsák el maguk után Litvániát. Levenhaupt svéd tábornoknak még 18,000 embert kellett Károly után hoznia. Úgy látszott, hogy semmiféle orosz haderő nem lesz képes Európa legharcedzettebb hadseregének ellenállni.

Oroszországban megint belzavarok voltak, melyek a cárt komolyan nyugtalanították. Azért Péter alkudozást kísérelt Károlylyal, ajánlatot tett neki, hogy megelégszik a Balti-tenger egyetlen kikötőjével. „Moszkvában fogok egyezkedni a cárral“ volt XII. Károly válasza. Nagy nehézséggel (a minszki erdőn át fejszével kellett maguknak utat törniök) jutottak a svédek a Berezináig. Amikor ezen átkeltek, 3000 emberük veszett a habokba. Hollovcsinál Károly 20,000 oroszszal találkozott, kik szívós ellenállást fejtettek ki s csak a királynak hetedik, személyesen vezetett támadásának engedtek. Mohilevnél érte el a Dnyepert s fölfelé ment mellette egész Misztiszlávig. Szmolenszktől délre, Dobrojenál 10,000 orosz és 6000 kalmükből álló hadtestet támadott meg Károly, mely alkalommal csak nehezen tudott megmenekülni. Most már a Moszkvába vezető úton állott, csak száz mérföldre az orosz fővárostól. Szeptember vége felé járt az idő; a tél közeledett és keménynek ígérkezett; az élelmi szerek fogytán voltak. Azért azt tanácsolták neki, hogy vonuljon vissza Mohilevig és ott várja be Levenhauptot, ki 18,000 embert és élelmi szállítmányt hozott magával; de ő Mazeppa szavára hallgatott, ki 30,000 kozákból álló hadsereggel és azzal biztatta, hogy a déli termékeny vidékeken bőségben fog úszni. Ukrajna felé fordult tehát. Ekkor a cár és tábornokai oldalba támadták Levenhauptot, ki magára hagyva állott a Dnyeper vidékén; a Szózs partján, Lesznánál, három napig tartó elkeseredett csatát vívtak vele; a svéd tábornok majdnem 12,000 embert vesztett, hatezer társzekere az oroszok kezébe került.

Ezalatt beállott az 1709-iki szörnyű kemény tél. Az erőltetett menetelés, a téli ruha és az eleség hiánya embert, állatot tönkre tett. Vontató erő hiányában a folyókba kellett dobni az ágyukat. Károly rendületlenül tovább ment.

A tavasz sem vetett végett serege szenvedésének. XII. Károly Pultava falai alá érkezett és ott várt a törökre és Lescsinski lengyeléire, de hiába. Közben elhatározta, hogy megtámadja Pultavát. E szándékától sem saját emberei, sem Péter békés előterjesztései nem tudták eltéríteni. E közben megérkezett Mencsikov, színlelt támadást intézett a svéd tábor ellen, az alatt segédcsapatokat vezetett Pultavába.

A cár is megérkezett 60.000 emberrel (1709 június 15) s egész éjjel folytatott munka után elsáncolta magát; Károlynak csak 29.000 kiéhezett, elrongyosodott embere volt, kik most épen annyit szenvedtek a melegtől, mint korábban a hidegtől, és csak öt táborig ágyúja a cár 62 ágyújával szemben. Egy éjjeli kémszemle alkalmával a király megsebesült, úgy hogy

a nagy csata napján is (1709 július 8) kénytelen volt hintóbán vitetni magát, a honnan ellenkező rendelkezéseivel zavarta a fővezérré nevezett Rénszkold intézkedéseit.

A svédek kezdték meg a támadást. Vak dühvei vetették magukat a jobb szárnyon fölállított lovasságra, megsebesítették Renn tábornokot és két erődöt elfoglaltak. Péter lövést kapott kalapjába; Mencsikov alatt három lovat öltek meg.

Az oroszok túlnyomó számú tüzérsége megállította az ellenség rohamát; Mencsikov megkerülte a svédeket, elvágta hadseregük zömét a tábornótól, s azt elfoglalta. Az orosz ágyuk tüze oly heves volt, hogy Károly hintájának minden lovát megölte; helyöket testőrök foglalták el, de huszonnégy közül huszonegyen a csatatéren maradtak. A svéd csapatok rendje, kiket szemben Péter, hátban Mencsikov támadott, teljesen fölbomlott. Általános futás következett be. A kétségbeesett Károlyt erőszakkal kellett elvinni. Kis hijja volt, hogy el nem fogták.

Mazeppával együtt kis bárkán átkelt a Dnyeperen és folytatta útját Ocsakov felé. Az utolsó varég és az utolsó szabad kozák, mint menekült érkezett a szultán birodalmába.

A svédek közel 10,000 embert vesztettek; 3000 esett foglyul a csatatéren; a hadsereg zömét, melyet Levenhaupt a Dnyeper felé vezetett, ennek partjain utolérte Mencsikov: 16,000 svéd volt kénytelen fegyverét letenni.

A pultavai nap estéjén a czár sátrában, asztalánál fogadta a foglyul esett, kiváló svéd tábornokokat. Udvariasan bánt velük, poharat ürített egészségökre, mint akik a hadi tudományokban mesterei voltak. Péter ekkor fogadta csak el a tábornoki és altengernagyi rangot. Oroszország diadalmámborban úszott. Európaszerte ünnepelték a diadalmas czárt.

Svédország pultavai kudarcza után megszűnt nagyhatalom lenni: harmadrangú állammá süllyedt alá. Helyébe lépett az immár európai nagyhatalommá lett Oroszország.

XII. Károly a narvai ütközetben.

NAGY PÉTER REFORMJAI ÉS UTOLSÓ ÉVEI.

Az orosz nép természetének alapvonása a maradiság. „Újítás—szerencsétlenség!“ tartja közmondásuk.

Ez általános akadály mellett különlegesekkel is meg kellett Péter csárnak küzdenie, mikor reformjaival fellépett. A vallás reformja terén nemcsak az óhitűek, a raszkolnikok, állottak vele szemben, de a mérsékelték is elleneztek, akik a Nikon-féle reformon nem akartak túlmenni. A nemesség pedig ösztönszerűleg ellene volt minden reformnak, mely a központi hatalmat az ő rovására erősítette. Péter rábeszélésével, példájával iparkodott a reformjainak híveket szerezni, de nem riadt vissza a legkeményebb erőszaktól sem, hogy azokat keresztül vigye. A patriárkális államból modern, de azért kényúri államot alkotott. A czár époly kényur maradt, mint előde, de hatalmát sokkal tökéletesebb eszközökkel, fegyelmezettebb tisztviselők útján s nyugati rendszabályok szerint gyakorolta.

Nagy Péter reformjainak jellemző vonása az, hogy az európai műveltséget mindenestül, úgyszólván megrostálás nélkül vették át nyugatról. Péter hollandokkal, angolokkal, skótokkal, svájczakkal és németekkel vette ma-

Nariskin Krillowna Natália czárné, Nagy Péter anyja.

gát körül; tömegesen hozta be a mesterembereket; lefordította a nyugati könyveket; a közigazgatásnak minden ágában a német és svéd elnevezéseket alkalmazta, kemény büntetéssel sújtotta az Ázsiára emlékeztető hosszú öltönyöket, s Európától mindent átvett a ruházatában is, melyet népére is rákényszerített.

De az utánzás azért mégsem volt szolgálai. Ő azt akarta, hogy az oroszok tanítványai és ne alattvalói legyenek a németeknek; s valamint ő maga a német ruha alatt orosz hazafi maradt, úgy a legelső katonai és politikai állások betöltésénél sem feledkezett meg az oroszairól. Külföldi jeles munkatársai között szerepel: a genfi Lefór tengernagya; a skót Gordon tábornok; a vesztfáliai születésű, de skót eredetű Brúsz, ki a tüzérséget szervezte, a diplomáciát vezette és akit a nép boszorkánymesternek és bűbájosnak tartott; Osztermann, a Mark-grófsági pásztor fia, az ügyes diplomata; az Oldenburg grófságból származó Münik mérnök, ki a Ladoga-csatornát készítette s később tábornagy lett. De oroszokat is találunk, ilyenek: Mencsikov, új ember, ki semmiségből hercegi, tábornagi és tengernagi méltóságra emelkedik; Seremetev Boris, tábornagy, aki még Péter előtt járt nyugaton; Mihajlovics Dimitri, a Galiczin hercegi család feje; testvére, Galiczin Mihály tábornagy; Dolgoruki Jakab, ki képes volt Péter haragjával dacolni, s megmondogatta neki az igazat; Golovin tő-tengernagy és diplomata; Aprakszin tengernagy, a svédek legyőzője a tengeren. Továbbá Golovkin főkancellár; Safirov, birodalmi alkancellár Dolgoruki Gergely és Vaszili; Matviejev András; a Kurakinok, apa és fia, kik a nyugati udvaroknál nagyköveti méltóságot viseltek, — mindannyian diplomaták; az eszes és hirtelen haragú Jaguzsinszki, az államtanács főügyésze; Tolsztoj, Zsófia hive, ki lángeszére való tekintetből kegyelmet nyert, kiváló ügyvivő és félelmes bíró; Romodanovszki, az állami inkvizíció kegyetlen ügyésze; Kurbatov, az új kormány pénzügyére; végre három kis-orosz származású egyházi férfiú, a kievi akadémia három jeles növendéke: rosztovi Sz. Dimitri, Javorszki István, Prokopovics Teofán, kik mellett még meg kell említeni Lopatinszki Teofilaktosz püspököt. Ezek voltak Nagy Péter vrémiájában az orosz emberek.

A földmivesek sorában Péter idejében három osztályt különböztettek meg: az odnodvorczik, a szabad, sőt eredetükre nézve nemes származású parasztok; a bérlők (polovníki), kik a nemesek birtokát felében művelték és személyes szabadságukat megtartották; a korona, a klastromok és a földbirtokosok jobbágysai, kik röghöz voltak kötve. Péter ukázai e különféle állapotokat megszüntették; valamennyi földművelőre egyaránt kirótták a fejadót és helyhez kötöttséget. A rabszolgaságot nem szüntette meg, de kimondta, hogy azokat csupán családonkint szabad eladni.

A városok lakóit három osztályba sorozta: az első osztályba tartoztak a bankárok, gyárosok, gazdag kereskedők, orvosok, gyógyszerészek, a

hajóskapitányok, az arany- és rézművesek, a művészek; a másodikba a kiskereskedők és iparos mesterek, a harmadikba a napszámosok és mesterlegények. A két első osztály: az első és második gilda német nevet kapta s bizonyos előjogokat nyert.

Az idegenek ipart és kereskedést űzhettek, ingatlanokat szerezhettek, házasságot köthettek az oroszokkal; az állam szolgálatába léphettek, saját hitvallásukat gyakorolhatták, tetszésük szerint kimehettek az orosz birodalomból, de az esetben vagyonuk tizedrészét hátra kellett hagyniuk.

Az orosz nemesség szolgálati nemesség jellegét vette föl. E két fogalom: a császár szolgálata és a nemesség azonosakká lettek. Minden nemesnek szolgálnia kellett; ha bármely orosz vagy idegen az állam szolgálatába lépett, ezzel nemes emberré lett. Péter fölállította az egyensúlyt a különböző rangfokozatok között, egybeolvasztotta az örökös és a szolgálati nemességet, az állam tisztjeit, hivatalnokait, (a papokat is) a „csin“ tizenenny osztályába sorozta.

Péter a német törvényekből átvette a majorátus intézményét. Ezzel egyrészt biztosítani akarta a nemes családok vagyonát az elaprózástól, másrészt e családok ifjabb tagjait rá akarta kényszeríteni, hogy megélhetésük biztosítására az iparhoz vagy államszolgálathoz folyamodjanak, mivelhogy „a tétlenség minden vétek szülője.“ A tudatlan nemes embernek még a házasságot is megtiltotta. A Sz. András és Sz. Katalin rendek alapításával lerontotta a kasztok korlátait.

A nők elzárásának ázsiai szokása ellen Péter elkeseredett harezot folytatott. Nem tűrte meg többé az elzárt női termet, az arezon a fátát s a függönnyel elzárt gyaloghintót. Házasság előtt hat héttel az eljegyzésnek meg kellett történnie; ez időtől fogva a vőlegény szabadon láthatta jegyesét, ugyanez idő alatt föl is bonthatták a köteléket, ha nem tetszettek egymásnak. Az apáknak és a gyámoknak meg kellett esküdniök, hogy az ifjakat nem kényszerítik a házasságra, még a rabszolgákat sem volt szabad akaratuk ellen való házasságra kényszeríteni. Amikor Nagy Péter a nők házi elkülönítését beszüntette, megteremtette nyugateurópai mintára a társaséletet. Francziák és svédek szolgáltak mesterekül az illemszabályok dolgában. Hogy fölvidítsa az új társadalmat s életet öntsön székvárosába, ála-rezos bálokat, jelmezes meneteket, bohóc-ünnepeket rendezett. Megtiltotta a császár előtt való leborulási. Mondhatjuk: nád-pálczával szoktatta nemeseit, hogy magukat szabad emberek és európaiak gyanánt viseljék.

A bojárók régi dumáját a kormányzótanács (szenátus) váltotta föl. Ez eleinte csak a fejedelem távollétében, később azonban állandóan működött mint a közigazgatás, a pénzügyek és az igazságszolgáltatás legfőbb szerve. Péter megparancsolta, hogy a tanácsnak úgy engedelmeskedjenek, mint neki magának, de viszont a tanács minden fontosabb kérdésben köteles volt jelentést tenni a császárnak. E testület mellé főügyészt állított, ki a törvények alkalmazását ellenőrizze.

A régi prikázok helyébe testületeket állított fel, és pedig tizet: a külügyek, hadügy, tengerészet, kincstár, adóügy, igazság-, nemesi birtok, gyár , bánya- és kereskedelemügy kollégiumát. Eleinte idegeneket alkalmaztak, foglyokat is, rendszerint egyet-egyet osztályonkint; ezek gyakran csak tolmács segítségével értethették meg magukat. Péter Cseh-, Morvaország- és Sziléziából szlávokat is hívott be, mert ezek könnyebben megtanulták az orosz nyelvet. Königsbergbe negyven ifjat küldöttek, hogy azok ott tanulják meg a közigazgatásnak és számvitelnek elemeit. Péter megengedte, hogy a kollégiumok maguk válasszák elnöküket.

Péter uralkodása előtt a tartományok kormányzói és a vajdák egyaránt kezelték a hadügyet, pénzügyet, igazságszolgáltatást és a rendőri hatalmat. Péter tizenkét kormányzóságra osztotta a birodalmat, ezeket ismét negyvenhárom tartományra; amaz elsöket a kormányzók és alkormányzók, emezeket a vajdák igazgatták. Ezek mellé a nemesség tartományi tanácsot választott.

A városok községi önkormányzatot kaptak, a polgárok választották a polgármestereket, ezek pedig az elnököt; a polgármesterek és az elnök együttesen alkották a városi elöljáróságot. Fontos esetek beálltával az első és második gilda tagjait is tanácskozára hívták. Oroszország összes városi hatóságainak főhatósága a szentpétervári törvényhatósági „municipális“ tanács volt; fele idegenekből állott. E tanács örködött az ipar és kereskedelem érdekei fölött; szentesítette a vidéki városi hatóságoknak halálos ítéletét, bíraskodott az elöljáróság és a polgárság között fenforgó vitás kérdésekben, megerősítette a városi választásokat, jelentést tett a szenátusnak, kineveztetését a czártól nyerte. A városoknak megvolt a maguk helyi katonasága. A falusi községek patriárkális szervezete nem változott.

Péter kegyetlenül bánt el a tisztviselők visszaéléseivel. A czár fölhívta alattvalóit, hogy a tolvajokat, zsarolókat adják föl, a följelentőnek hivatalt és a vádlott magyonát ígérte.

Péter új törvénykönyvet akart behozni, illetve a svéd törvénykönyvet az orosz viszonyokhoz alkalmazni. De ezt a tervet nem tudta megvalósítani.

A büntető eljárásban meghagyta ugyan, de korlátozta a kínzást. A törvénykezésnél behozta az írásbeliséget. Az igazságszolgáltatást a tulajdonképeni törvényszékek, a vajdák, vagy a városi hatóság gyakorolta. Sz.-Péterváron székel a legfőbb törvényszék, melynek tagjai a szenátusból választottak.

Már azokban az időkben erősen volt szervezve az orosz rendőrség. Péterváron, Moszkvában egy-egy rendőrfőnök működött. A nagy városokban minden tiz házra egy-egy rendőrfelügyelő esett; minden húsz éves, polgár köteles volt rendőri szolgálatot teljesíteni. A kormányzók, vajdák, a tartományi biztosok, a parancsnokok, a hivatalos személyek mind felelősek voltak a közbiztonságért. Moszkva utcáit ez időben kezdték fával burkolni. A háztulajdonosok pénzbírság, bot- vagy korbácsbüntetés terhe alatt kötelesek voltak házuk elejének tisztán tartásáról gondoskodni. A kol-

dusok hemzsegték: még a tehetősebb polgárok sem szégyelték kezöket alamizsnára kinyújtani, vagy e célból gyermekeiket az utcára küldeni. Megjelent a parancs, hogy ezeket le kell tartóztatni és a rendőrségre vinni. Fölkutatták a zsaroló áltisztviselőket, akik kihasználták a parasztok hiszékenységét.

Kórházakat állítottak föl a betegek számára, dologházat a csavargóknak. Összeírták a birtokokat, szigorúan büntették a pénz- és bankjegyhamisítókat. Legnehezebb volt a rablóbandák kiirtása: a területek nagy terjedelme, a rengeteg erdők, a parasztok magatartása, kik nem merték magukat fegyverrel védelmezni, mind elősegítette a rablók garázdálkodását. Voltak oly utonállók, kik szervezett csapatokkal működtek; el voltak látva ágyukkal és lovassággal; valóságos ostromokra is reá szánták magukat. A kozákon, szökött katonáné s paraszton kívül elcsapott papokra, nemes emberekre, sőt előkelő nőkre is lehetett sorjukban akadni. Gyakran valóságos ütközetet kellett velök vívni.

Péter titkos állami rendőrséget is állított föl. Fölállította a preobrazsenszki prikázt, a titkos kancelláriát, mely kivált az újítások ellenzőit üldözte. Péter behozta a fejadót, mely alól csupán a papokat, nemeseket, az elbocsátott katonákat, a balti tartományok lakóit, a baskírokat és lappokat vonta ki, ellenben kiterjesztette a szabad parasztokra is. Kurbatov behozta a bélyeges papirt. Az óhitűek kétszeres adót tartoztak fizetni; a szakállt-viselők harminctől száz rubelig, vagyoni állapotuk szerint; a szakállas parasztok, ha a városba mentek, két dénárt. Adót kellett fizetni a fürdőkért, kunyhókért, malmokért, méhekért. Egyszer megparancsolta Péter, hogy minden tölgyfa-koporsót le kell foglalni az asztalosoknál s el kell adni az ő javára. Már régen állami egyedáruság alatt volt a sziksóval, hamuzsirrall és kátránynyal való kereskedés, mely cikkek az északi erdőségekből kapták. Az állam bevétele tizenöt év alatt három millióról tíz millió rubelre emelkedett.

A streliczek föloszlatása után a rendes hadsereg gyalogságból és vasas lovasságból állott, európai egyenruhát kapott és száma 210,000 emberre rúgott. A parasztoakat ujonczozásnak vetették alá, ami gyakran önkényre és zsarolásra vezetett. A kozákok és a keleti néptörzsek rendetlen csapatai határozatlan számú harczos tömeget képviseltek. Behozták a tengerparton a tavak és folyók partjain lakóknak az összeírását. Ezek szolgáltaták a haditengerészet legénységét, mely 48 sorhajóból és 800 alsóbb rendű vízi járóműből állott s 28,000 tengerészt számlált.

Midőn Adrián pátriárka, ki különben nem volt valami különös barátja a reformnak, meghalt (1700), Péter elhatározta, hogy a pátriárka méltóságát beszünteti. Felállította a szent zsinatot.

A „szent zsinat“ bizonyos számú püspökből állott; a czárt e testületben a főgondnok, ki gyakran katona volt, képviselte. Meghagyta minden püs-

pöknek, hogy tartson palotájában iskolát; a papok fiait reászorította a tanulásra, különben katonáknak soroztatta be. A zárdákra is kiterjedt e reform annyiban, hogy senkinek sem volt szabad harmincz éves kora előtt szerzetessé lenni. Az államnak egy szolgája sem léphetett klostromba engedély nélkül. Megtiltották a szerzeteseknek az írást (kivált, mert ők voltak a reformok legnagyobb ellenségei), ellenben megkövetelték tőlük, hogy bizonyos mesterséggel foglalkozzanak; rájuk bízták a vendéglők és iskolák főtartását, valamint a rokkant katonák eltartását, kik ott tisztességes menedéket találtak. A püspököket Péter ellenben arra biztatta, hogy Írjanak.

Ami a raszkolnik szektákat illeti, Péter azokat, kik békésen viselték makukat s nem űztek politikát, nem bántotta. Moszkvában megelégedett azzal, hogy kétszeres adót vetett rájuk és külön ruhát kellett viselniök. Mindamellett, igaz hívő létére, a raszkolit tévesnek tartotta s nem engedte, hogy elterjedjen: óvó szabályokat léptetett életbe. A vasárnapi istentiszteletben való részvétel s a húsvéti gyónás mindenkinek szigorúan kötelessége volt.

Az idegeneknek megengedte, hogy a maguk vallását kövessék, de megtiltotta, hogy az oroszokat eltérítsék a hitüktől.

Miután Szt.-Pétervárat alapította, az új kikötő javára háttérbe akarta szorítani Arkangelt s vele a fehér-tengeri kereskedelmet, de heves ellenzésre talált. A külföldiek részéről is azért fokozatosan akarta a kereskedelmet Pétervár felé terelni. Arkangelre magasabb vámtételeket szabott, Pétervár felé javította a közlekedést. Különös súlyt helyezett arra, hogy a Volgával összekösse, azért ásatta a Ladoga-csatornát és összekötötést tervezett a Fehér-tenger és a Finn-öböl között; továbbá ugyancsak összekötni szándékozott a Fekete-tengert a Kaspi-tóval, a Dontól a Volgába vezető csatorna útján.

Péter kereskedelmi szerződésre lépett több európai állammal; iparkodott fölemelni a nemzeti földművelést; elrendelte, hogy többé ne sarlóval, hanem kaszával arassanak; a délkeleti vidéken támogatta a szőlőművelést s az eperfa-tenyésztést; meghagyta, hogy dohányt ültessenek; a középonti tartományokban új szarvasmarhafajokat honosított meg; lendületet adott a juhtenyésztésnek, melyre szüksége volt posztógyárai számára. Ménéseket alapított. Rendszabályokat létesített az erdők főtartására; kutatásokat rendelt minden tüzelő ásvány telepeire; megengedte az idegeneknek, hogy a bányákat kiaknázzák a tulajdonosoknak adandó némi kárpótlás fejében. Maga is és biztatására az udvaronczaik is alapítottak vegyi és posztógyárákat, vitorlaváson-gyárákat. Moszkvában harisnya- és bőrgyárat alapítottak. Utóbbiba a csár birodalmának valamennyi városából berendelt bizonyos számú timárt, hogy ott kiképeztetést nyerjenek; gályarabsággal és vagyonelkobzással fenyegette azokat, kik a régi módszer

mellett meg akarnának maradni. A gazdasági haladás roppant fejlődést vett volna, ha a csár védelmet tud biztosítani az iparosoknak és kereskedőknek a nagyok kapzsisága s a tisztviselők zsarolása ellen. De így is több mint kétszáz gyár keletkezett Péter uralma alatt.

Nagy Péter foglalkozott a nemzeti neveléssel is. Különösen a nemesek és papok fiainak tette szoros köteletségükké a tanulást; a nép zömének képzéséhez még hosszú időn át hiányoztak az eszközök. Mindamellet minden tartományban alapított bizonyos számú elemi iskolát, hova a szentpétervári felsőbb u. n. matematikai iskolák növendékeit küldötték tanítókul. Péter iskoláinak gyakorlati és hasznossági célú tűzött ki. Szakiskolákat teremtett: tengerészeti akadémiát, mérnöki iskolát, számviteli iskolát. Az irodalom terén különösen a fordításokat támogatta, melyek a nyugat eszméivel ismertették meg népét; oroszra fordított nagy mennyiségű technikai művet. Történelem, földrajz, jogtudomány, nemzetgazdaság, hajózási, katonai tudományok, földművelés, nyelvészet rövid idő alatt mind képviselve volt Oroszországban a nyugati nyelvekből fordított művek nagy száma által. írói táborának maga Péter is adott utasításokat, melyek elárulják gyakorlati gondolkozását, sőt még biztos irodalmi ízlését is. Hollandiában oly könyveket nyomtatott, melyeknek célja volt, hogy megismertessék Oroszországot az európaiakkal, hogy az ő reformjait kellő világitásban tüntessék föl; míg Oroszországban oly műveket adott ki, melyek alattvalóival jobban megismertessék Európát. Felhasználta a színpadot is arra, hogy reformjainak ellenzőit nevetségessé tegye. Péter nővére, Natália is részt vett munkájában azzal, hogy orosz darabokat írt. Poszskov kereskedő kiadta a gazdagságról és szegénységről szóló könyvét, mely tükre az akkori orosz viszonyoknak, ostorozza a ferdeségeket, szót mer emelni az elnyomott parasztság érdekében is; követeli az igazságszolgáltatás- és közgazgatásnak szabályos szervezetét.

Péter félretette a szláv ábécét, mely ezentúl csak az egyházi könyvek nyomására szolgált, s ő lett a tulajdonképeni orosz betűk, a közéleti írásjegyek megleremtője. A nyomdászati gépeket s a vele való bánásmódot tökéletesítette; e célra Hollandiából hívott be munkásokat. Uralkodása alatt két nyomda létesült az eddigi egy helyett Moszkvában, négy Szent-Pétervárott, aztán egy-egy Csernigovban, Nagy-Novgorodban és Novgorod-Szieverszkiben. Előbb még nem voltak hírlapok, ő alapította a „Szentpétervári Újságot“.

E fejedelem, ki az orvosi tudományt és sebészetet nyugaton tanulmányozta, nagy súlyt helyezett a közegészségügyi állapotok javítására. Bidló orvost bízta meg a kórházak felügyeletével s ötven fiatalember kiképzésével. 1718-ban ukázt bocsátott ki, melyben a ritkább ásványok, a földben található rendkívüli csontok, a köveken vagy fémeken levő régi föliratok összegyűjtését elrendelte. 1719-ben kutató társaságot küldött Kamcsat-

kába, hogy megtudja, vajjon Ázsia össze van-e kötve Amerikával? 1720-ban térképészeti iskolát állított föl. 1722-ben minden klastrom levéltárában föl-kutatta a krónikákat, a régi fejedelmek és csárok leveleit, hogy azokat lemásoltassa Polikarpovval megíratta Oroszország történetét a tizenhatodik századtól kezdve. 1724-ben alapította a szent-pétervári akadémiát.

Szent-Pétervár is az ő alkotása. A Néva és mellék-folyóinak a területén és 19 szigetén épült. Tehát kiválóan vízi város.

A czölöpöknek valóságos erdejét kellett a talaj megszilárdítására használni. Péter 1703-ban a Szt.-Péter és Pál erődöt építette. Több mint negyvenezer embert gyűjtött össze e célra. A mocsarak, az éhség és a fárasztó munka hatása alatt ezrével hunytak el a munkások. Később nagyobb rendet hoztak be a munkába; Péter maga is itt telepedett meg a jobbsparton levő nevezetes kis faházban s fölügyelt az építkezésre. A Néva déli partján épült a tulajdonképeni város; első nagyobb épülete volt a tengerészeti palota, aztán Szt.-Izsák temploma, (mely akkor csak fából készült), Szt.-Nyevszki Sándor temploma, továbbá az Aprakszin-ház, (melynek helyére Erzsébet a téli palotát építette), és nemsokára ott nyílt meg a Nyevszki Proszpekt, Európának ez a legnagyobb szabású útvonala. A város az ukázok parancsa következtében csakhamar megtelt lakókkal; telepítettek ide finneket, ezteket, tatárokat, kalmukokat, svéd foglyokat és novgorodi kereskedőket. 1707-ben pedig 30.000 mezei munkást. Hogy a birodalom minden kőművesét ide csalogassák, száműzetés és vagyonelkobzás terhe alatt megtiltották, hogy másutt, mint Szt.-Péterváron, kőházat építsenek. Minden földesur, kinek 500 parasztja volt, tartozott két-emeletes házat építeni, a szegényebbek közös költségen építettek egyet. Minden vízi járomü, mely itt kikötött, köteles volt bizonyos mennyiségű követ szállítani, mert a kő is hiányzott ezen a vidéken. A takarmány szintén szűkében volt; hogy tehát takarékosan bánjanak vele, Péter megtiltotta bizonyos fajta kocsiknak a használatát, s a folyó és csatorna-hajózásra biztatta az embereket: minden lakosnak legyen saját hajója. A czári udvarhoz csak vízen lehetett jönni.

A svédeken kívül az épülő fővárosnak más ellensége is volt; az áradások. 1705-ben majdnem az egész város víz alá került, 1721-ben minden utcán lehetett csónakázni, Péter maga csaknem vízbe fúlt a Nyevszki-Proszpektön De segítettek ezeken a bajokon is. Pétervár a birodalom székhelye maradt. Szent Pétervárból nemcsak nyugat felé néző „ablak“ lett, hanem egyszersmind az a középpont is, melyben Oroszország újjá-születése végbe megy.

XII. Károly a pultavai csata után következő öt év alatt Benderben téspepd (1709—1714). A pultavai csata tehát 5 évi nyugodalmat biztosított Péternek, a mit az jól fel is használt. Lescsinszki Szaniszló Pomerániába vonult vissza, míg Szász Ágost újra bevonult Varsóba. Ezalatt Péter

befejezte Esztland és Livland meghódítását, elfoglalta Rigát, Dünamündét, Pernaut Révait, Viborgot és Kekszholmot (1710). Kurlandot még nem tudta megszerezni, de előkészítette annak is a beolvasztását, a mennyiben testvérének, Ivánnak leányát, Ivanovna Annát, nőül adta a kurlandi herceghez.

III. Ahmet vissza akarta foglalni Azovot. Péter czár örömmel fogadta a hadüzenetet; egész Oroszország örült, hogy a czár, mint a régi orosz fejedelmek, a császárváros ellen megy s felszabadítja a keresztényeket. Az oláhok, a szerbek, montenegróiak és görögök mind óhajtván várták a szabadítót. Péter túlsókat bízott ezek segítségében. Anélkül, hogy a lengyel segédhadat beárta volna, átkelt a Dyneperen. Ott nagy csalódás érte. A Balkán támogatása nevelésesen csekély volt, sőt Oláhország új hoszpodárja, Brankován, a szultán mellett nyilatkozott. Péter 38,000 elfáradt, kiéhezett katonájával szemben a Prüt partjain 200,000 főnyi török és tatár sereg állott.

Az orosz sereg hősiessen küzdött, de azért a vezérek, s maga Péter is elcsüggedt. Békét kért s azt Azov feláldozásával meg is nyerte. Ugyanekkor meg kellett Ígérnie, hogy a török földön emelt erődöket lebontatja s XII. Károlyt vissza engedi térni hazájába.

1712—13-ban Dánia szövetségével kiűzi a svédek Pomerániából; elfoglalja Helszingforszt, Finnország fővárosát, továbbá Abót; Tammersforsznál megveri a svédek. A következő évben elfoglalja az Aland-szigeteket. Finnország meghódítását befejezi. Péter most a németországi ügyekbe avatkozik. Egyik unokahugát a kurlandi herceghez adta nőül, a másikat, Ivanovna Katalint, a meklenburgi herceggel házásította össze; most e fejedelmeket segítette országuk nemessége ellen. A czár szövetségesei félni kezdtek nagyravágyásától. Hannoveri György — aki Angliának is királya lett — elszakadt a czár szövetségétől, a dán király elzárja előle Vizmár kapuit. Péter más szövetségesek után néz. Az angol király ellen kijátszsa XII. Károlyt, akit rávesz, hogy a Stuartházat iparkodjék Anglia trónjára visszaültetni. Azonkívül Franciaország barátságát kereste. XIV. Lajos húzódozott az orosz szövetségtől; de most, hogy a nagy király elhunyt s az orléáni herceg lett a kormányzó, Péter megújítja kísérletét. Személyesen készül a francia udvart felkeresni. Péternek e második nyugati utazása egészen más körülmények között folyt le, mint az első. De Péterben már nem is azt a fiatal barbár fejedelmet látjuk, mint első útja alkalmával, hanem a pultavai hőst, a Balti tenger urát.

Péter meglátogatta a francia kormányzót és a királyt, de nem az udvar kötötte le a figyelmét: komolyan tanulmányozta a kormányzati, kereskedelmi tudományos és katonai ügyeket. Fölkereste a kerék gyártók és arany-művesek boltjait, evett a hadastyánok ételéből, kiket bajtársainak szólított. Sorra járta a gyárat, de a tudományos intézeteket is. Részt

vett a tudományos akadémiának egyik ülésén is, mely őt tagjai sorába választotta. Ott sajátkezüleg javította ki birodalmának a térképét. Az Anglia elleni szövetségre nem tudta rávenni a francia udvart. Ellenben 1717-ben Franciaországgal Amszterdamban kereskedelmi szövetséget köt.

Időközben meghalt XII. Károly, aki már-már szövetségese volt Péternek s helyébe Ulrika Eleonóra került a svéd trónra. Ekkor Svédország Hannoverával, Porosz- és Dánországgal szövetségre lép Oroszország ellen. Péter irtó háborút indít a svédek ellen, 1719-ben hajóhada a svéd partokon kiköt, s két várost és 129 falut porrá éget.

1720-ban újra kezdődött a dúlás, még pedig az angol hajóhad szemelátára, mely a svéd partok sekélyein nem merte üldözni az oroszokat.

1721-ben létrejött a nistadi béke. Péter megtartotta Livlandot, Eszlandot, Ingriát, Finnország és Karélia egy részét. A huszonkét éves háború sikeres befejeztének öröme Péter székvárosában nagy ünnepet rendezett. 12.000 rubel ára puskaport lövetett el, jelmezbe öltözött, az asztalon tánczolt és „dalokat dalolt“. A szenátus a szent zsinattal nagy-tanácscsá egyesült s őt a „Nagy, a haza atyja és egész Oroszország császára“ czim-mel ruházta föl.

Perzsiában az orosz kereskedőket kirabolták, ami Péternek alkalmas ürügyül szolgált Derbent elfoglalására (1722) Utána elfoglalja Bakut, beavatkozik Perzsia belügyeibe, segítséget ígér a sahnak ellenségei ellen; elfoglalja Dagesztánt, Ghilánt, Mazenderánt és Aszterabádot.

Péter végső éveit rettenetes családi bajok keserítették meg. Ljapukin Eudokszia, első felesége, egész leikével csüggött a régi szokásokon. Péter hamar meggyűlölte. Azov elfoglalása után Péter zárdába küldi.

Eudoksziának azonban azután is nagy befolyása maradt a népre, a hogy fiát, a trónörökös Alekszit is a maga szellemében nevelte. Későn gondolt erre Péter. Mikor felesége elüzetése után ő vette kezébe trónörökösének a nevelését, már nem tudott nála sikert elérni. Alekszi szerzetesekkel, vakbuzgó és rajongó emberekkel vette magát körül, kik a reformoknak és az új törvényeknek esküdt ellenségei voltak. A csár elvettette vele akarata ellenére Braunsveigi Saroltát, kinek már azért sem volt semmi befolyása férjére. Egy alkalommal egyik meghittjének úgy nyilatkozott Alekszi: „Ha majd atyám meghal, súgok valamit az érsek fülébe, ez tovább adja a papoknak, ezek ismétlik híveik előtt, s engem czárrá tesznek még akaratom ellenére is.“ Alekszi sem tanulni nem akart, sem pedig egyébként alkalmazkodni atyja utasításaihoz. Kijelentette, hogy sem esze, sem egészsége nincsen, s inkább szeretne szerzetes lenni. Atyjának nyugati utazása alatt a cárevics Németországba szökött kedvesével, onnan Bécsbe, majd Nápolyba ment. Ott azonban Péter ügynökei kézrekerítették és visszavitték Moszkvába. A csár tüstént összehívta a három rend gyűlését

a Kremlbe, előhozta a foglyot és kényszerítette, hogy írja alá a koronáról való lemondását. Azonkívül föl kellett fődöznie bűntársait. A vizsgálat folyamán Péter borzasztó dolgoknak jött nyomára. Fia állandó összeesküvésnek volt központja az ő reformja ellen; belé helyezték reményöket mindazok, kik Péter halála után meg akarták semmisíteni művét. Atyja külföldi ellenségeivel is állandó összeköttetésben állott. Nemsokára teljesen fölfedezték a cselszövény szálait, melyek a cárevicek palotájából az elvált cárné klastromába vezettek.

Péter kegyetlenül bánt az összeesküvőkkel, elvált nejét megvesszőztette. Ezek után Alekszi sem várhatott kegyelmet.

Péternek választania kellett fia és reformjainak fönmaradása között. Két ízben megkorbácsoltatta, azután az állam legfőbb tisztviselőiből egybeállított törvényszék a cárevicek halálra ítélte. Két nappal reá hire jött, hogy Alekszi megszűnt élni. Halála felől többféle hír keringett: majd hirtelen gutaütésnek tulajdonították, majd meg orgyilkosságnak. Annyi bizonyos, hogy a végzetes nap reggelén a cár a legfőbb méltóságából álló kilencztagu bizottság elé állította fiát; hogy ezután mi történt, az a kilencz embernek legmélyebb titka maradt.

Péter második felesége K a t a l i n volt. Valószínűleg alacsony sorsú üviandi nő volt, mint fogoly került orosz kézre. Mint ilyen kézzől-kézre járt, előbb Seremetev, később Mencsikov, végre Nagy Péter kedvese leit. Szellemének élénkségével és ítéletének biztosságával, valamint szabad modorával teljesen meghódította a cárt, aki ezt a luteránus szolgánót Oroszország leendő cárnőjévé jelölte ki. A titokban kötött házasság végleges szentesítést nyert a Prut melletti hadjáratban, a mikor az ő erélyessége segítette Pétert kedvező békéhez. Katalintól Péternek két fia volt: Péter és Pál, kik nem maradtak életben, és két leánya: Anna, kit nőül adott a holsteini herceghez és Erzsébet, a későbbi cárnő. Ezenkívül maradt Alekszinek is egy fia, Sarolta braunsveigi hercegnőtől, a későbbi II. Péter. 1723-ban Péter nyilatkozatot adott ki, melyben felsorolta Katalin érdemeit és őt ünnepélyesen cárnévá koronáztatta. Rövid idővel reá féltékenységében el akarta taszítani. Ebben halála akadályozta meg, 53 éves korában. Péter előzetesen — a mikor hajót mentett ki a veszedelemből — a jéghideg vízben meghült. A vizszentelés ünnepén újra megfázott s hirtelen meghalt (1725). Bár egészsége meggyöngült a sok munka és túlságos erőfeszítések miatt, még sem kímélte magát.

Péter egész élete küzdelmekben telt. Sohasem kereste a kényelmet, ellensége volt a fényűzésnek. A mikor Szt.-Pétervárt alapította, elfelejtett a maga számára csak egy palotát is emelni; péferhofi kedves lakása nem több, mint valami jómódú polgár villája. Asztala egyszerű volt; sör- és pálinka-tivornyáiban csak izgatást, vagy kábulást keresett. Élete örökös tevékenység lázában folyt, melyben magát, de Oroszországot

is agyonhajszolta. Mozdulatai gyorsak, keze súlyos volt, ezt megéreztek legérdemesebb hívei is. Vaskezével igazgatta korát. Az utókor elismeri nagyságát minden hibája daczára.

Nagy Péter állítólag a következő politikai végrendeletet hagyta hátra:

„Ne mulasztanak el semmit sem arra nézve, hogy az orosz nemzet európai szokásokat és formákat vegyen föl.

Az államot folytonos háborúban kell tartani. Minden lehető eszközzel terjeszkedni kell észak felé a Balti-tenger és dél felé a Fekete-tenger partvidékén.

Ébren kell tartani Anglia, Dánia és Brandenburg féltékenységét Svédország ellen, melyet végül teljesen meg fognak semmisíteni. Az osztrák házat rá kell bírni, hogy az oroszok szövetségével a törököt Európából kiűzze s ez ürügy alatt állandó hadsereget főtartani, fegyvertárakat berendezni a Fekete-tenger partjain s lassan, de biztosan Konstantinápolyig terjeszkedni.

Szítani kell Lengyelországban a zavart s végül fölosztani ezt az országot.

Angliával kereskedelmi szerződés útján szoros szövetséget kell tartani: az majd támogatja az orosz tengerészet fejlődését és ha ez megerősödött, Oroszország ura lehet a Balti- és Fekete-tengernek. Mindig szem előtt kell tartani, hogy India kereskedelme a világ kereskedelme, s aki afölött kizárólag rendelkezik, az ura Európának. Mindenáron bele kell avatkozni Európa s különösen Németország viszályaiba.

Összeveszíteni a francia és osztrák udvart, valamint a szövetségeseiket s kölcsönöngítésükből hasznot huzni.“

m bizonyos, hogy Péter ezt a végrendeletet valóban hagyta utódaira, de bizonyos, hogy utódai ezeket az elveket követték. E politika egyik fele: Svédország leverése, Lengyelország kikezdése, a német ügyekbe való beavatkozás s a Balti-tenger uralma befejezett dolog lett csakhamar; a másik fele: a Fekete-tenger meghódítása, úgyszintén a Konstantinápoly és India felé való előnyomulás Oroszországnak állandó törekedése.

I. Katalin.

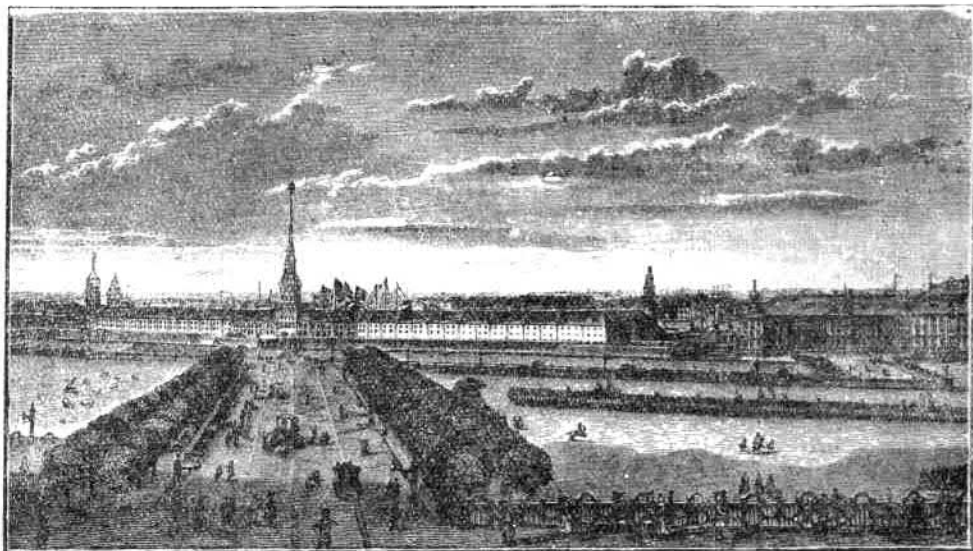

Virágvasárnapi körmenet Moszkvában Nagy Péter korában.

NAGY PÉTER UTÓDAI: I. KATALIN ÉS II. PÉTER.

Nagy Péter halálakor két párt küzdött a trónért: egyik Péter rejtélyes módon elhunyt Alekszi fiának 12 éves gyermeke, Alekszievics Pétert akarta a trónra emelni, a másik pedig a nagy cárnak özvegyét, Katalint. A Galiczinok, Dolgorukiak, Repninek, egyáltalában az ó-oroszok Alekszi cárevis fiát akarták a trónra emelni; ellenben azok, kik emelkedéseket Péternek köszönhatték, kik részt vettek a fia ellen folytatott pörben: mint Mencsikov herceg, Golovkin, a főkanczellár, a német Osztermann, Tolsztoj, az Alekszit elítélők, Teofán püspök stb. Katalin mellett nyilatkoztak. Utóbbiak, akik különben felvilágosultabbak és élelmesebbek voltak — a hatalom birtokában voltak: ők intézték a közigazgatást, ők rendelkeztek a hadsereggel. Ellenfeleik egyezkedni akartak, azért Galiczin Dimitri azt ajánlotta, hogy Pétert az özvegy cárné gyámsága alatt emeljék trónra. Tolsztoj bizonyította, figyelmeztette az ország nagyjait, hogy ez a megalkuvás állandó belviszályoknak volna a csirája, s tekintettel arra, hogy Péter nem intézkedett végrendeletileg a trónutódlás dolgában,

czárnénak, mint akit ünnepélyesen megkoronáztak, aki alattvalóinak hűségeskűjét vette s be van avatva minden államtitokba, férjétől pedig megtanulta az uralkodást, legtöbb joga van a trónra s erre legalkalmasabb,

A szentpétervári tengerészeti épület Nagy Péter csár idejében.

a tisztek és a testőrezredek melléje állottak. Elhatározták, hogy ő legyen korlátlan uralkodójuk és pedig ugyanazon a czimen, mint a meghalt csár.

I. Katalin folytatta I. Péter uralkodását; nagyrészt végrehajtotta terveit Halála előtt Alekszejevics Pétert, férjenek unokáját, annak halála eseteére pedig a saját két leányát jelölte trónörökösül.

II. Péter (1717—1730) követte Katalint a trónon. Az új uralkodó alatt Mencsikov ismét oda törekedett, hogy megtartsa és növelje hatalmát. Saját híveivel vette körül a fiatal czárt és annak szánta a leányát is. II. Péter azonban nagyon is súlyosnak érezte ezt a gyámkodást.

Erzsébet, Nagy Péter leánya, szintén ellensége volt a tábornagnak, aki végre is megbükkott; bukásához nagyban hozzájárult betegsége, mely miatt vissza kellett vonulnia az udvartól. Amikor Mencsikov távol volt, II. Péter megszokta, hogy szabadon mozoghasson és mikor a tábornagy visszaakart térni az udvarhoz és elakarta foglalni állását, II. Péter egyre jobban ellene szegült, végre 1727-ben elfogatta; leányával pedig felbontotta eljegyzését. Mencsikov helyébe a Dolgorukiak léptek, Mencsikov hibáit ők is elkövették, a czárt teljesen elakarták zárni más befolyástól, a fiatal czárt kicsapongásokra szoktatták, aki azonban rájuk unt és készült széttörni bilincseit, amikor 1730-ban meghült s himlőben hirtelen meghalt.

III. Vilmos esküt tesz az alkotmányra, mint Hollandia helytartója.

ANGLIA 1688-1763.

A KELETINDIAI TÁRSASÁG.

Az 1688-iki forradalom befelé vallási és politikai szabadságot adott, kifelé megszerezte Angliának a tenger uralmát. Anglia a nagy háború alatt megerősítette közszabadságait.

III. Vilmost arra kényszerítették, hogy holland testőrségét elbocsássa, az ő királyi jövedelmét pedig a kamarák állapították meg. Vilmos szívesebben is tartózkodott Hágában, mint Londonban és azért azt mondták róla, hogy ő holland király, Angliának pedig csak helytartója. 1702-ben lebukott a lováról és meghalt. Neje, Mária királyné már hét évvel korábban hunyt el. Gyermeük nem maradt, így II. Jakabnak második leánya lett Vilmosnak az utóda.

A jó és hű protestáns Anna királynő 1683-ban V. Keresztély dán király fivéréhez ment nőül, aki 1703-ban meghalt. Anna kegyence Marlborough tábornok neje volt, aki azonban dölyfössége miatt később kegyvesztett lett. Anna alatt egyesült Anglia és Skócia egy államá: Nagy-Britannia neve alatt. Csak egy parlamentje volt az államnak, melyben a skótok is képviselve voltak.

Anna királynő idejében szerezte meg Rótk tengernagy Gibraltárt,

Marlboró megnyerte a hokstedti, ramlyii, udenardi s malplaketi csatákat. Az utrekti béke (1713) nagy előnyöket biztosított Angliának, úgyszintén a Portugállal kötött kereskedelmi szerződés is. Portugál arra kötelezte magát, hogy csupán angol gyártmányokat vásárol, Anglia pedig, hogy átveszi a portugál borokat. Portugália tehát teljességgel angol piac lett: mindez Marlboró Csörcsill János érdeme volt.

Marlboró hercegné. Zsennings Szára.

Csörcsill János kiváló hadvezér és diplomata volt, aki 1650 június 24-én született. Húga, Csörcsill Arabella, Jakab jorki hercegnek volt a kedvese és az ő révén lett Jánosból gárdatiszt. Majd Németalföldre került, ahol angol segédcsoportban Tiiren fővezérlete alatt a hollandiai háborúban vitézül harcolt. Türenn megkedvelte és felvette a francia hadseregbe, ahonnan 1677-ben visszatért Angliába és ott ezredes lett. Tizenegy év múlva, mikor Jakab angol király trónra lépett, Csörcsill tábornoki és péri méltóságot kapott. Nem maradt azonban hű királyához, hanem, mikor III. Vilmos angol partra szállt, hozzá pártolt. III. Vilmos azután elismerésül Marlboró (Marlborough) grófjául nevezte ki. Kitűnő harci szolgálatot tett III. Vilmosnak, akinek zászlója alatt harcolt később XIV. Lajos ellen is Hollandiában. Ebben a háborúban Vilmos két hollandi tábornokát nagyobb kegyben részesítette

mint Marlborót; kinek sértett önérzete bosszút forralt; II. Jakabbal titkos tárgyalásokat kezdett, ami kitudódott és Marlborót több évig a Tauerbe zárták. III. Vilmos azonban megkegyelmezett és megbocsátott neki, sőt a titkos tanács tagjává tette meg. Hatalma ezután még növekedett, különösen Anna királynő trónralépése után. Anna királynő kegyencze Zsenningsz. Szára volt, Marlboró felesége. Amíg Marlboró a harctéren a sereg élén aratta diadalait és a hatalom teljesen a kezébe került, addig felesége a királynő mellett fordította tehetségét házuk javára. A francziák ellen Marlborónak nagy sikerei voltak és egyik diadala jutalmául az angol országgyűlés pompás birtokkal jutalmazta meg, amelyen Anna királynő hatalmas kastélyt építtetett Marlboró számára.

Marlboró a csatatéren szerzett érdemeit azon túl is egyre gyarapította, míg felesége oly kihívó viselkedésű volt az udvarnál, hogy a királynőnél kegyvesztett lett; népszerűsége és befolyása azonban oly nagy maradt, hogy a királynő kénytelen volt visszafogadni. A hős Marlboró dicsőségének azonban szintén elérkezett a vége. A parlamentben megbukott a vigpárt és a török foglalták el a hatalmat, akik ellenségei voltak Marlborónak. Sikkasztás miatt perbe fogták és a királynő 1717-ben június 1-én megfosztotta egykori kegyenczét összes méltóságaitól, rangjaitól.

Elítéltetése még sem történt meg, mert az európai szövetséges fejedelmek léptek közbe és lettek szószólói. 1722 június 16-án halt meg. Halála után özvegye visszavonult birtokára és az egykor hatalmas udvarhölgy többé nem szerepelt.

I. György egy szót sem tudott angolul s egy szakaszát sem ismerte annak a törvénynek, melynek betartására megesküdü. A kormányzást teljesen Valpól Róbertnek, a vig-párt vezérének engedte át, akit ő hitt meg a hatalomra. Ez a hirtelen változás és a tori-párt két vezérének, Ormontnak és Bulingbruknak elítéltetése: elhitette a Stuart trónkövetelővel, hogy itt az ideje az ő fellépésének. Skóciában fölkelés tört ki (1715). A következő évben Stuart kikötött a skót partokon, de Seriffmör mellett teljesen megsemmisítették a seregét s ő maga csak áruhában volt képes menekülni. Egész sereg fölkelőt kivégeztek, még többet Amerikába száműztek. Ez a siker hasznára vált a királyi hatalomnak.

György a trónkövetelőtől való félelmében a francia kormányzóval szövetekezett, aki meg V. Fülöp spanyol királytól rettegett. Valpól 1717-ben megbukott, de négy évvel később újra kormányra jutott s meg is maradt azon 1742-ig. Flori-vel egyetértve, mindent elkövetett az európai béke fentartására, amit sikerült is elérnie. Benn az országban megvásárolta a parlament többségét. Az angol nemzetet az 1868-iki forradalom eszméinek és azoknak a fejedelmeknek igyekezett megnyerni, akik ez eszméket képviselték. Együttal hatalmasan föllendítette az angol kereskedelmet.

Mikor I. György 1727-ben meghalt, fia, II. György követte a trónon. Ő is megtartotta teljhatalmú miniszterének Valpólt. Nagy botrányok, megvesztegetések, melyek beleillettek Valpól rendszerébe, jeleztek II. György uralmának kezdetét. Elnémította a sajtót, a színházat pedig szigorú ellenőrzés alá vetette. Az ellenzék hevesen támadta, de a pénz biztosította neki a többséget. A fölébredt közvélemény hamarosan elsöpörte intézkedéseit. 1739-ben belekényszerítette a királyt a spanyol háborúba. Valpól 1742-ben végképp megbukott. Eddig a király helyett tényleg ő uralkodott s alatta az ország megszokta az alkotmányos királyságnak azt a jelmondatát:

— A király uralkodik, de nem kormányoz.

Az 1742-ben kitört általános háború, mely Valpólt megbuktatta, az

Marlboró herceg, Csörçsill János.

osztrák örökösödési háború volt. Valpól utóda, lord Csartret, sereget küldött Németországba szövetségesének támogatására. A király, akit mint hannoveri választót minden német ügy érdekelt, maga akarta vezetni a sereget. Egyébként Anglia a szárazföldi háborúra nem nagy súlyt helyezett, annál nagyobbat a tengerire. Az eldöntetlen tuloni csata miatt a közvélemény Mátéin tengernagy elmozdítását követelte. II. György fiának, a kömberlendi hercegnek veresége Fentenona mellett megnyitotta a francziáknak Németalföldet; II. Jakab unokájának, a trónkövetelő Károly Edvardnak föllépése pedig magába Angliába tette át a veszedelem színhelyét.

Franciaország 15,000 embert adott a Stuart-trónkövetelőnek, hogy a hannoveri házat megbuktassa. Károly Edvard 1745-ben kötött ki Skóciában, bevonult Edinburgba, megverte Preszton mellett Hóp tábornokot és csaknem Londonig nyomult. Falkörknél is győzött, de a kömberlendi herceg Köllödn mellett teljesen megverte. Erre egész sereg lord és más személyiség kivégzése következett. Károly Edvard, kinek fejére díjat tűztek ki, alig tudott visszamenekülni Franciaországba. Skócia nemzeti önállóságának teljes elvesztésével fizette meg e fölkelését.

Ezalatt Móricz szász herceg, francia marsall, németalföldi diadalával ellensúlyozta az angoloknak amerikai sikereit. Az ákeni béke (1748) az angoloknak semmi hasznot sem hozott.

1746-ban lord Nyukaszl váltotta föl Csartretet. Ő főképp a kereskedelmet pártolta, a tengeri halászatot támogatta, egyébként eltiltotta a gépek kivitelét, a hadsereg létszámát leszállította, Új-Skóciában megállapította Halifaksz városát. De 1754-ben a minisztérium egyik tagja, aki helytelenítette Nyukaszl harcias külpolitikáját, lemondott. Ez a miniszter a nagy Pill Vilmos volt, aki Valpól kormánya idejében erős ellenzéki volt. Majd mint Irland alkirálya és a hadsereg főfizetőmestere önzetlenségével és bölcs újításaival tűnt ki. Nyukaszl bukása után 1757-ben első miniszter lett. Igazi nemzeti minisztere volt Angliának. Gyűlölte a Francziákat, kiknek hajóhadát és gyarmatait a hétéves hábcruban teljesen megsemmisítette. A képviselők rendületlenül bíztak benne s kívánságára a hadsereg számát 175,000 emberre emelték fel.

1760-ban II. György meghalt s unokája, III. György lett az utóda, aki a torikat kedvelte. Pitt hadat üzent Spanyolországna, amit a parlament helytelenített, mire kilépett a minisztériumból. Visszalépése nem állíthatta meg többé az angolok haladását és voltaképen ő kényszerítette a francziákra a reájuk hátrányos párisi békét.

Ezalatt a század alatt alakult nagygyá Anglia indiai gyarmati hatalma.

Anglia ugyan szigetország, de azért tengeri hatalma és gyarmatbirodalma csak fokozatosan fejlődött. Tengerészete már Erzsébet alatt fejlődött nagygyá Drék, Haukinsz, Forbeizer és Kevendis segítségével,

A gyarmatosítási szellem azonban csak a XVII. században mutatkozott Angliában, mikor a belzavarok fiait tömegesen idegenbe üzték. A hollandok elgyöngülése, majd a francia tengerészeti tönkretétele biztosította Angliának a tenger fölötti uralmat.

1660-ban megalapították a keletindiai társaságot 1.800.000 frank alapítókével. Kereskedőtelepet rendezett be Bantamban, Jáva szigetén s Madrasban a koromandeli partokon. A hollandok azonban elkergették az angolokat, mire a társaság fejoszlani készült. De mégis föntartotta magát. 1650-ben a nagy mogultól megkapta a kereskedés jogát Bengáliára s 1688-ban megvásárolta Bombé-szigetét Malabár partján, melyet II. Károly nevével, portugáli Karolinával kapott hozományul. 1693-ban C s a i l d János rablásai Hindosztánban föl ingerelték a nagy mogul, A u r e n g-Zeb-et, aki azonban végre is megbékült.

A társaság aztán földeket kapott a Gangesz mellékfolyójának, az Öglinek partján s megalapította Kalkuttát. Az augszburgi liga háborújában azonban roppant veszteségek érték. Új társaság is alakult, mely veszedelmes vetélytársnak ígérkezett, de végre is a két társaság megegyezett s 1702-ben egyesült egy központi igazgatóság vezetése alatt. így alakult meg az a hatalmas keletindiai társaság, mely valóságos hajóhadakat, hadseregeket tartott. Roppant birtokai voltak, számtalan népet kormányzott s végül királyok lettek az adófizetői.

Aureng Zeb nagymogul halála (1707) nagy hasznára volt a társaságnak; az indiai fejedelmek gyilkos versengése azontúl még könnyebbé tette az angol-keletindiai társaság meggazdagodását és birtokai kiterjesztését.

Veszedelmes vetélytársa volt akkoriban Angliának Indiában Franciaország. IV. H e n r i k alatt Bretanyban francia keletindiai társaság alakult, R i s e l i ő másodikat s K o l b e r t harmadikat alapított 1664-ben. Ez utóbbi telepeket rendezett be 1675-ben Szüratban, 1676-ban Csandernagorban, melyet később meg is vett Aureng-Zebtől. 1679-ben pedig Beidzsápur királytól megvette Pondisérit. A társaságot azonban a spanyol örökösödési háború és hibás vezetése tönkretette. H ó egyesítette a franciaországi kínai, afrikai és keletindiai társaságokat (1719) „indiai örökös társaság“ czime alatt, mely Hóval együtt ugyan két év múlva megbukott, de 1723-ban újra föléledt. Pondiséri kormányzója, D ü m e r , Mohamed Szaid nagymogultól pénzverési jogot kapott s megvette 1730-ban Kari-kai városát.

A francia társaság rohamosan fejlődött. Kalaszor, Csandernagor, Dákká, Patna, Kalikut, Mahé és Szürat városokban volt telepe.

A mogul birodalma kilencz nagy tartományra oszlott, melyek mindegyikében egy-egy alkirály kormányzott; a tartományok viszont nábobok kormányzása alatt álló kerületekre oszlottak. Aureng Zeb halála után a

kiskirályok mind függetleníteni akarták magukat. Mint az angol úgy a francia társaság is hasznot húzott ebből a törekvésükből.

Mikor az osztrák örökösödési háború kitört, a gyarmatokban is megkezdődtek az ellenségeskedések. Burdonné, Il-de-Fransz-nak és Il-de-Burbon-nak a kormányzója elhagyta területét, hogy az indiai szárazföldön Pondiséri kormányzójával, Duplaé-vel együtt működjenek. A kettő azonban féltékenykedett egymásra s ez megghiúsította a sikert. Így Burdonné megveri az angol hajóhadat s ostrom alá veszi Madraszt, mely 10 millióért megváltja magát. Megérkezik azonban oda Duplaé s a várost, mely pedig honfitársának már sarcot fizetett, kifosztja s fölégeti (1476), egyúttal bepanaszolja Buidonnét, akit erre visszahívnak Franciaországba s a Basztillba zárnak. Ez alatt az angolok visszaveszik Madraszt s ostromolják Pondisérit, de Duplaé visszaveri őket. Az ákeni béke (1748) véget vet az ellenségeskedésnek.

Duplaé most hódításokra indul. Megszerzi Mazulipatamot. 302 millió ember fölött uralkodott akkor. Az angol túlerővel szemben azonban nem tudta jelöltjét karnati nábobba megtenni.

Ezek a vállalkozások roppant sokba kerültek; a kereskedők pedig, akiknek Duplaé ügynöke volt, nem hódításokat, hanem osztalékot kértek. XV. Lajos visszahívatta Franciaországba, ahol 1703-ban nagy nyomorúságban halt meg. Az angolok az ő politikájával hódítottak meg egy 150 millió lakossal bíró birodalmat.

Anglia sietett átvenni a szép örökséget, melyet a francziák hagytak neki Indiában. Ekkor tört ki a hétéves háború. A francia s az angol társaság is kimondta a semlegességet, de az angolok csakhamar megszegették, elpusztították Csandernagort (1757), mert a bengáli nábob a francziákra akart támaszkodni. Lord Kleiv megverte a nábobot Plasze mellett 1757-ben s egy másik főnököt adott melléje, aki az angolok kedve szedni uralkodott. Duplaé egyik hadnagya, Büszki márki még föntartotta a francia befolyást, de fölváltották Lali gróffal, ezzel a bátor, becsületes, de erőszakos és angolgyűlölő irlandival, aki azt hitte, hogy nagy tervei végrehajtásában a francia társaság s a csapatok támogatni fogják. E hitében azonban csalódott. Serege csak benszülöttekből állt Gondelurt könnyen elfoglalta, de Madrasznál (1750) kudarcot vallott. Hosszú védelem után föl kellett adnia Pondisérit (1761). Visszatért Franciaországba, ahol árulással vádolták és 1766-ban lefejezték. Vele elvesztek Franciaország keletindiai birtokai is. Az 1763-iki béke visszaadta Franciaországnak Pondisérit, Karikait és Csandernagort, de azok területe és erősségei nélkül. Lord Kleiv 1764-ben érkezett Hindosztánba. Csakhamar kényszerítette a nagymogult, hogy a társaságnak átengedje Bahar, Bengália és Orisza adóinak s jövedelmének behajtását, de mikor az angol parlament visszaélésekkel vádolta, megölte magát.

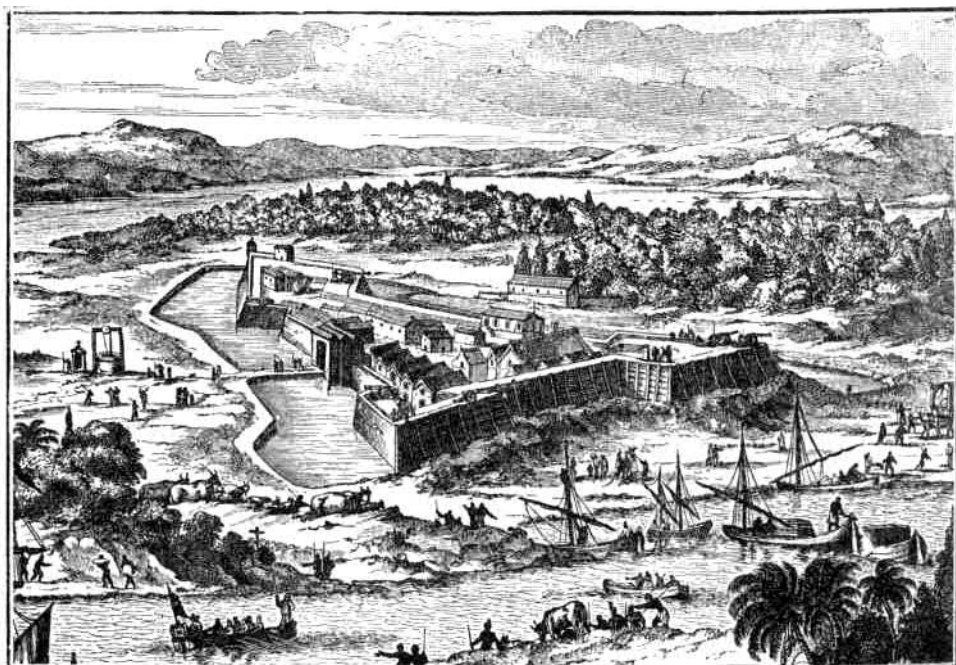
Angliának most már nem volt Indiában európai vetélytársa. Ekkor kellett megküzdeniök a híres miszuri uralkodóval, Haider Alival,* akivel 1769-ben hátrányos békét kötöttek. 1773-ban azért mégis befejezték Bengália meghódítását. A társaság e sikere daczára a csőd szélén állt, a kormány azonban kisegítette azzal a föltétellel, hogy szigorúan ellenőrizheti politikai ügyeit. Haider Ali, akit Bengáliából kiűztek, fölbiztatta a maradékokat** és a dékáni*** nizamot az angolok ellen. Ez a szövetség veszedelembé hozhatta volna az angolok indiai uralmát, mert ugyanakkor tört ki az amerikai háború (1778) s a francziák szövetkeztek az amerikai gyarmatokkal. De a francziáknak nem volt számottevő haderejük Indiában, s így csakhamar elvesztették Pondisérit, Karikait és Csandernagort. Haider két győzelmé (1780) nem változtatott a helyzeten, mert 1781-ben teljesen megverték. A francziák ekkor Szüfrén admirálist küldték segítségére, aki mindig megverte az angolokat, valahányszor megütközött velük. Haider Ali meghalt 1782-ben. Méltó utódot hagyott fiában, Tippu Szahiban, akit a kelet Nagy Frigyesének neveztek. Tippu Szahib folytatta a háborút, de a verszelyi béke után, mely visszadta Franciaországnak Pondisérit, Karikait és Csandernagort, elvesztette a francziák szövetségét s így megkötötte Mangalorban a békét (1784).

1792-ben Tippu Szahib újra megkezdte a háborút s hét évig harcolt, de siker nélkül. Szeringapatam védelménél 1799-ben elesett. E pillanattól India valódi urai az angolok lettek, akik ma is urai e hatalmas és gazdag országnak, melynek 150 millió lakosságával ez első angol kormányzóknak iszonyú kegyetlenséggel bántak. Lord Kleiv egyik utóda, Hesztingsz Varren kegyetlenkedéseivel nagy pörre adott okot, mely 7 éven át foglalkoztatta Angliát (1788-1795).

* A miszuri királyságnak három millió lakosa volt. Fővárosa, Szeringapatam, ma a madraszi elnökséghez tartozik.

** A marattok a XVIII. század közepén leigázták csaknem egész Közép-Indiát s Dékánban egyik parttól a másikig uralkodtak, Különféle államaik szövetséget képeztek. Főbb városaik Nagpur és Puna voltak.

*** Nizam: a Dékán, vagyis a Dél kormányzója a nagymogul alatt. A félsziget belsejében függetlenné tette magát az északi marattok és a déli Miszur között.

Ameikai vár-épület a XVII. században. [Csarlszton]

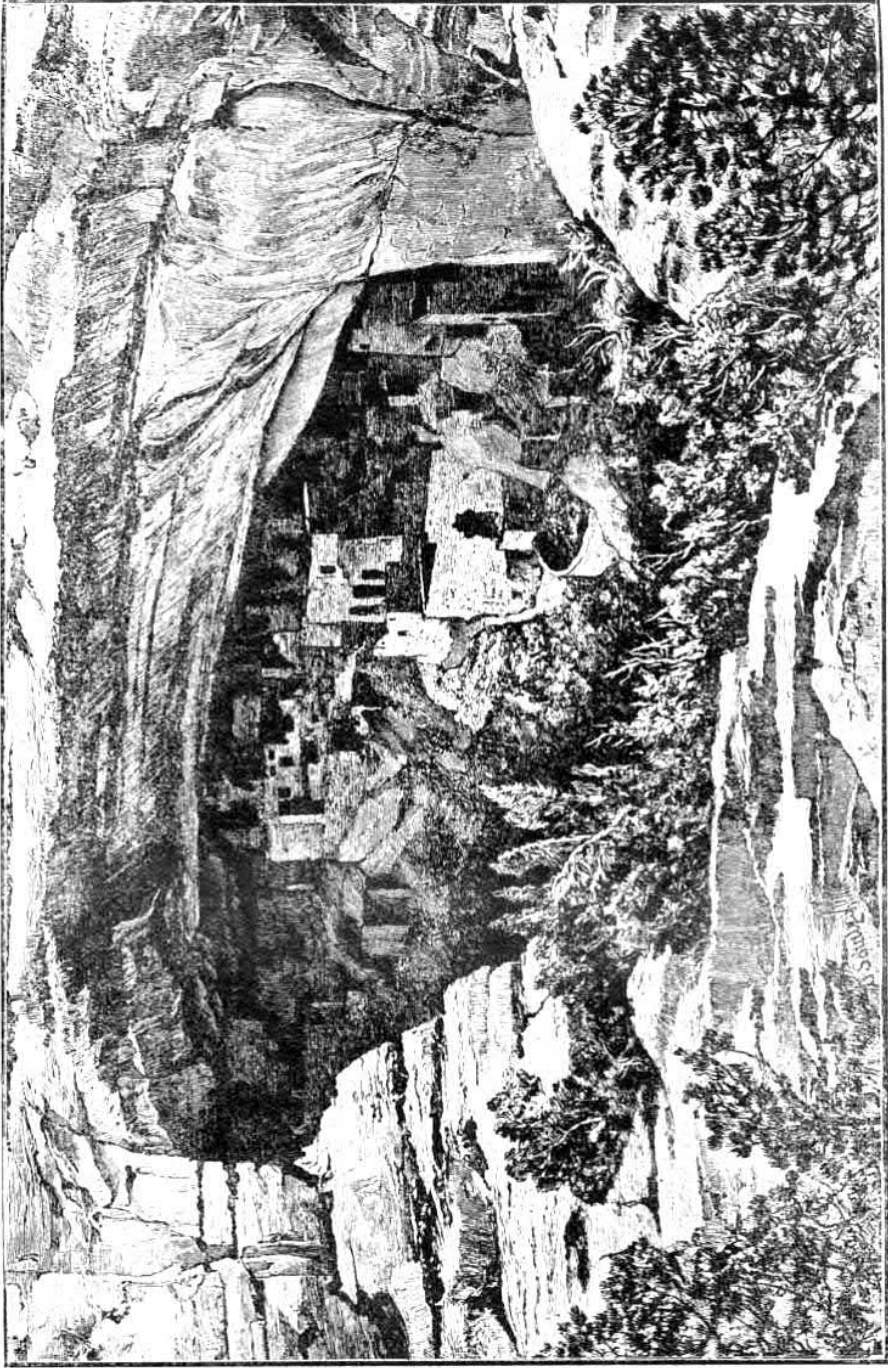
AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK ALAKULÁSA.

A XVI. században az angolok több fölfedező utat tettek Északamerika partjai mentén s néhány gyarmatosítási kísérletet is, különösen R a 1 é Valter alatt Viridiniában. E vidékeken aranyat és ezüstöt remélhettek találni, mint Mekszikóban s 1606-ban két társaság is alakul, az egyik Londonban, a másik Plimöszben e területeknek a kihasználására. Az egyik Viridiniát kapta, ahol Dsemsztaunt alapította, a másik Új-Angliát. Nem találtak ugyan ott nemes érczeket, de a grönlandi bálnahalászat s a tőkehal-halászat Új Fundland szigete körül odaszoktatta az angol tengerészeket s Viridinia gazdagsága nemsokára tömegesen vonzotta a gyarmatosokat. A kormány türelmetlensége csakhamar az északi vidékekre is juttatott gyarmatosokat.

1618-ban az Angliából menekülő puritánok letelepedtek Északamerikában: nem messze attól a vidéktől, ahol ma Boszton áll. Ugyanakkor elfoglalták a Bermudákat s az Antillák egy részét. 1677-ben megalapították Meszecsöszetsz államot, majd Nyu-Hampseir-t és Majnát (1630); 1677-ben Merilendet, 1635-ben Konnektikötöt, 1636-ban Rod Eilendet.

Vasington György, miután az Egyesült Államok első elméje leteszi a hivatalos esküt, 1780-ban, április 30-án.

Érdekes őssamerikai építkezés. Sziklapalota délnyugati Kolorádóban, Amerikában.

Kromve 11 alatt elvették a spanyoloktól Jamaikát, valamivel később Hollandiától Új-Németalföldet, melynek földjén Nyu-Jork, Nyu-Dserszé és Delavar tartományokat alapították (1667).

II. Károly politikából támogatta a kivándorlást, Kanadát nyolcz angol lordnak adta s hasonló földterületeket ajándékozott Penn Vilmosnak, aki birtokát Pennszilvániának nevezte el (1682). Az utrekti békében Anglia megszerezte Új-Skócziát, Új-Fundlandot és a Hödzn-öblöt (1713), míg 1733-ban Georgiát foglalta el.

Az amerikai angol gyarmatok rohamosan fejlődtek. 1430-ban csak 40,000 angol gyarmatos volt, 1660-ban 200,000. Ugyanakkor Kanadának alig 11—12,000 telepe volt. Ezt a gyarmatot mindenképpen hátráltatták fejlődésében.

Az amerikai angol gyarmatokon háromféle kormányzás volt: a kartával való kormányzás, a királyi kormány s a tulajdonosok kormánya. Az első osztályba tartozó gyarmatokban (Meszecsössetsz, Konnektiköt, Rod Eilend) a gyarmatosok ügynökeik, vagy képviselőik útján gyakorolták a törvényhozási hatalmat. A második osztályhoz tartozókban (Virsdinia, Nyu-Jork, Karolinák, Georgia, Nyu-Hampseir és Nyu-Dserszé) a kormányzót s minden hivatalnokot a király nevezte ki, a gyarmati törvényhozó testület ellenben választották. A harmadikban (Merilend, Delavar és Pennszilvania) a birtokosok gyakorolták a törvényhozói és végrehajtó hatalmat. Azért ott is voltak törvényhozó testületek, melyeknek tagjait részben a birtokosok nevezték ki, részben a nép választotta, úgy hogy az angol kolóniákban mindenütt megvolt a képviseleti rendszer, míg a kanadai francziák még azt sem érték el, hogy Kebekben ők választhassák a polgármestert.

A gyarmatoknak eleinte teljes kereskedelmi szabadságuk volt, de Kromvell megvonta azt tőlük; de ők nem igen tartották be ezt a tilalmat, különösen a legvirágzóbb gyarmat, Meszeczöcssetsz nem, amely II. Károly minisztereinek ezt felelte:

— „A király kiterjesztheti szabadságainkat, de ahhoz nincsen joga, hogy azokat megszorítsa“.

A Stuartok mint Angliában, úgy a gyarmatokban is a korlátlan kormányzást hozták be. Meszeczöcssetsz elvesztette a kartáját, melyet csak az 1688-iki forradalom adott neki vissza.

Csakhogy a hétéves háború, bár nagy sikert eredményezett egyébként Angliának, adósságát két és fél milliárdra növelte, mire évenként 68 millió frank kamatot kellett fizetnie. A hétéves háború után lord Grenvill miniszteriuma behozta a gyarmatokban a bélyegadót, ami arra kényszerítette a gyarmatosokat, hogy minden hivatalos ügyszeret bélyeges papiroson küldjenek Londonba, amit pedig az angol kormány nagyon drágán adott el (1765). E rendelet után oly vihar támadt, hogy a következő évben vissza kellett azt vonni. Helyette megadóztatták az üveget, papirost

teát (1768). A gyarmatosok hivatkoztak arra, hogy angol alattvaló nem köteles olyan adót fizetni, melyet a parlament meg nem szavazott; megtagadták tehát ennek az adónak a fizetését s 86 város megkötötte a bosztoni szövetséget, melynek tagjai kötelezték magukat, hogy semmiféle angol árut nem vásárolnak, amíg sérelmeiket nem orvosolják. 1769-ben az angol kivitel az amerikai gyarmatokba 15 millióval csökkent. Erre visszavonták az új adókat, kivéve a teaadót, de ez a félrendszabály nem elégített ki senkit. Boszton lakói három Angliából érkezett tearakományt (340 ládat) a tengerbe dobtak, mire a minisztérium elkobozta a város jogait (1774). A gyarmatok általános gyülekezete, mely Filadelfiában összejött, felterjesztést intézett a királyhoz, de eredménytelenül. Erre, amint azt Pitt Vilmos előre látta, kitört a háború.

Amerikában három ponton folyt a háború: északkeleten Boszton, Fiia-déiba s Nyujork környékén; északnyugaton Kanada határán és délen Csarlston körül, déli Kaliforniában.

Az ellenségeskedések megkezdése sikert hozott a fölkelőknek: Lekszington mellett megverték az egyik angol sereget (1775), 30,000 ember pedig Géd s tábornokot ostromolta Bosztonban. Ez persze csak tömeg volt s nem rendes hadsereg. Szervezésével a kongresszus V a s i n g t o n György gazdag virdsinai ültetvényest bízta meg, akit főhadvezérnek tett meg. Míg ő fegyelmet s lelkesedést vitt a katonák közé, a nyugati gyarmatosok előzőnlőtték Kanadát s bevették Montréal, de vezérük, Montgomeri elesett Kebek ostrománál. Karlton visszaverte őket s elkergette a tartományból. Vasington 1776 márcz. 17-én bevette Boszton, de ez nem egyenlítette ki az előbbi vereséget.

A filadelfiai kongresszus kimondta a 13 gyarmat függetlenségét s elszakadását Angliától. Az elszakadt gyarmatok szövetséggé alakultak, amelyben azonban minden állam megtartotta politikai és vallási szabadságát (1776 július 4).

— „Valamennyi embert egyenlőnek teremtette Isten“ — mondja a függetlenségi nyilatkozat. „A teremtő bizonyos, tőlük el nem vehető jogokkal ruházta föl őket. Hogy a jogukat maguknak biztosítsák, az emberek kormányokat választottak, amelyeknek tekintélye azonban a kormányzottak hozzájárulásából folyik. Minden oly esetben, mikor valamely kormány romlására válik annak a czélnak, melyet választásával el akartak érni, a népek joga van azt a kormányt megváltoztatni s meg is semmisíteni“.

Az angol kormány a német fejedelmektől 17,000 zsoldost vásárolt. Az amerikai rosszul felszerelt és hiányosan képzett önkéntesek eleinte nem tudtak ezek ellen a kipróbált katonák ellen megállani. H a u bevette Nyujorkot, Rod Eilendet s a Brendivein f oly ónál megverte Vasington. A kongresszusnak távoznia kellett Filadelfiából, amelyet Hau szeptember 11-én elfoglalt, mire a kongresszus Baltimórba menekült. De Vasington

Franklin Benjamin

velük, mert el akarta kerülni Angliával a szakítást. Pénzzel s lószerral támogatta a fölkelőket. Lafajett márkival az élükön pedig az önkéntesek nagy serege sietett Amerika segítségére.

A szaratógai vereség hírére azonban XVI. Lajos is engedett miniszterei és Franklin kérésének s 1778 február 6-án védő- és dacszövetségét kötött az Egyesült Államokkal arra az esetre, ha Anglia háborút üzenne a francziáknak.

Lord Norsz erre többet ígért a gyarmatoknak, mint a mennyit azok a háború kitörése előtt maguk követeltek; csakhogy már késő volt: az amerikaiak teljes függetlenséget akartak.

So a z ö l y 16 hadihajót küldött Esztang vezetése alatt Amerikába; a másik francia hajóhad az európai vizeken harczolt az angolok ellen; a francia hadsereg pedig készen állt, hogy Angliába betörjön. Orvilyé tengernagy 32 hajóval indult ki Bresztből. Neszan mellett összeütközött Kappel angol tengernagygyal: a csata azonban eldöntetlen maradt.

Amerikában Klinton, akit a szárazföldről Vasington, a tengerről Esztang fenyegetett, kénytelen volt Filadelfiából Nyujork felé visszavonulni, ahova azonban csak a montmanti vereség után tudott eljutni. Hogy az ellenség erejét megoszsa, Kembl (Campbell) ezredet Georgiába küldte. Bülyé márkí elfoglalta Dominikot, az angolok viszont Szanta-Lucsiát vették el, Indiában pedig Pondisérit.

nem csüggedt. Október 10-én megtámadta az ellenséget Dsermentaunnál. A csata ugyan eldöntetlen maradt, de azzal, hogy Haut föltartóztatta, megakadályozta azt, hogy Börgojn tábornok, aki nagy sereggel tört be Kana-dából, egyesülhessen Hauval. A nyugati polgárország, melyet Vasington legjobb csapataival erősített, Szaratógánál útját állta Börgojnnak szeptember 19-én; körülzárta őt, s október 17-én megadásra kényszerítette.

Az Egyesült Államok ekkor Franklin vezetésével követiséget küldöttek Francziaországba, mely tényleg segítséget is nyújtott nekik, de nyílt szövetséget nem kötött

Vasington

Soazöly ekkor rábirta Spanyolországot, hogy Angliának háborút üzenjen s hajóhadát a francziával egyesítse. Rodné angol ^tengernagy, aki csak akkoriban szabadult ki a párisi adósok börtönéből, megverte az egyik spanyol hajóhadat és élelemmel látta el Gibraltárt, melyet francia-spanyol sereg ostromolt s az Antillákhoz sietett, ahol a következő évben (1780) háromszor ütközött meg Gis gróffal, akit azonban nem tudott legyőzni. Gis visszasielt Európába s ütközben 60 angol kereskedőhajóból álló angol hajóhadat fogott el 50 millió rakományyal.

1780 egyébként kedvező volt az angolokra. Klinton elfoglalta (Georgiát. E sikeren fölbátorodott, seregének egyik részével

elhagyta Nyujorkot, bevette Csarlstont Délkarolinában, ahol 5000 amerikai fogott el s otthagya Kornuolliszt (Cornwallis), aki megverte mindazokat, akik a tartományt vissza akarták hódítani.

Ugyanakkor Esztang is vereséget szenvedett Szavanna előtt. Ám ekkor Anglia, hogy a francia és spanyol hajóhad észak felől ne kaphasson löszert vagy élelmet, minden semleges hajót föltartóztatott és átkutatott. II. Katalin csárnök beleavatkozott ebbe az ügybe; kimondta, hogy semleges hajót nem szabad bántani, ha csak nem szállítana hadi dugárut; egyúttal a csárnök fegyveres semlegességi szövetséget ajánlott, amihez Svéd-, Poroszország, Dánia, Ausztria, a két Szicília és Hollandia csatlakozott.*

Anglia nyomban háborút üzent a szövetség leggyöngébb tagjának, Hollandiának, melytől Rodné tengernagy elvette Szent Eusztákot.

A szövetséges amerikaiak francia segítséggel 1781-ben több szép

* Ez a liga annak az elvnek a védelmére alakult, hogy a lobogó védi az árut, tehát a semleges kereskedelem teljesen szabad, kivéve az ellenségnek szóló hadi dugárú szállítását. A semleges hajó bárhova mehet, csak a ténylegesen körülzárt kikötőbe nem. Ha nem kíséri hadihajó, el kell túrnice, hogy átkutassák, de az átkutatónak ágyú. lőtávolságra kell tőle maradnia s csak három emberrel fölszerelt csónakot küldhet az átkutatásra.

győzelmet arattak. A spanyolok bevették Penzacolát Floridában, Gras gróf végig pusztította az angol Antillák partjait. Ugyanakkor Vasington, Rosambó és Lafajett nagy győzelmeket aratott az amerikai szárazföldön. 1781 október 11-én Kornuollisz angol tábornokot 7000 emberével, 6 csatahajóval és 50 kereskedő hajójával elfogták Jorktaunban. Ez eldöntötte Amerika függetlenségét. Az angolok a még birtokukban levő helyeken csak a védelemre szorítkozhattak azontúl. Bülyé márki visszafoglalta tőlök Szent-Eusztákot, Krilyon herceg elvette Minorkát, Szüfrén tengernagy pedig, akit a francziák a hollandok segítségére küldtek Kelet-Indiába, 1782-ben négy nagy tengeri csatát nyert az angolok ellen.

Az Antillákon az angoloknak már csak Jamaika volt birtokukban; Gras el akarta tőlük venni 1782-ben, de a túlerővel rendelkező Rodné tengernagy megverte, őt magát pedig elfogta. Gibraltárt pedig sikeresen védték meg az angolok az egyesült francia-spanyol hadsereg ostroma ellen, amely az ostrom alatt 12,000-nél több katonát vesztett. De Anglia mégis le volt győzve. Lord Norsz a háboru-párt feje 1782-ben megbukott és helyét a vigek foglalták el, akik a francziáknak följánlották a békét. Franciaország, mely maga is kimerült, elfogadta a békét, melyet 1783 szeptember 3-án kötöttek meg. Az Egyesült Államok függetlenek lettek; a spanyolok Minorkát; a francziák Indiában Csandernagort, Pondisérit, Karikait, Mahét és Szürat-ot; az Antillákon Tabagót és Szanta-Lucsiát; továbbá a Szent-Péter és Mike/σπ szigeteket az újfundlandi halászat jogával; Afrikában meg Szenegált és Gorét nyerték.

Vasington munkája a békével sem szűnt meg. Le kellett csendesítenie katonáit, akik elfeledetteknek tartották magukat, mert nem volt több alkalmuk arra, hogy harcoljanak és érvényesüljenek. Sorsukat biztosította, azután leköszönt, s mint egyszerű magánember élt nyugodtan montvernoni házában, a Potomak partján, ahol gyönyörű füge- s szőlő-ültetvényei voltak. Magával vitte azt a dicső tudatot, hogy hazájának megszerezte a függetlenségét s amellet kristálytisztán őrizte meg a maga nevét.

Anglia elvesztette amerikai gyarmatainak nagy részét, de megtartotta Új-Britanniát s az Antillákat. Gyönyörű birtokai voltak Afrikában: Gambia, Szierra León, az Aranypartnak egy része, Szent-Ilona szigete; szép birtokot szerzett a Csendes-Óceánon: a Botani Bé-ben, ahol 1788-ban Szidné városát alapította; nagyobbította birtokait Indiában, ahol Tippu Szahib miszuri király hasztalan kísérlette meg az ellenállást. Amint ezekből látjuk: Anglia veresége daczára is az első tengeri és gyarmati hatalma maradt a világnak.

NŐI VISELET A XIII.—XVI. SZÁZADBAN.

NÉMETEKNÉL.

A XII. század vége felé már a szépség törvényei mindinkább érvényesülnek s kifejezésre is jutnak a női viseletben. Már a szoknyában megjelenik a ránéz, a felső test formái pedig minél inkább kell, hogy kidomborodjanak. De sőt az is bizonyos, hogy a 13. század hölgyei már kivágot

Hollandiai fiatal hercegnő.

ingeket hordtak nyáron, úgy hogy a nyak és a kebel egy része kikandikált a patyolat alól.

Egyféle ruhát hordani nem volt szabad, ing és kabátos szoknya, vagy szoknya és felső ruha volt a kötelező s a mely nő például csak egy ingben, vagy egy szoknyában járt, az tisztességtelen számba ment. Az ing mindig ragyogó fehér volt s valamivel rövidebb mint a szoknya. Még a XI. században napon fehérített finom keleti vászomból készült a jobbfejű asszony inge a XII., de még inkább a XIII.,

században már selyem volt az anyaga. A selyemingre került a ránczos gyapjú szoknya, míg a legmagasabb rétegek hölgyei azt is puha selyemből készítették. A ruhakészítés a formák kifejezésre jutásával mind művészebb lett, a színekben is válogatosabb lett a szépnem. Igyekezett a korább oly rikító színeket enyhíteni, de csak annyira, amennyire szükséges volt, hogy a szemre kellemesebben hasson. Az ízléstelen arany és ezüst szalagokkal s rojtokkal való díszítés is elmaradt, a szegély egyszerű lett, vagy egyáltalán nem volt s a ruha szépségét egyedül művészi formája és színe alkotta.

Nagy változáson ment keresztül az addig bő felső ruha. A XII. század végén újszólván teljesen kiment a használatból s helyét valami fajtája az ujjnélküliáltalvetőnek, vagy helyesebben mondva köpenynek foglalta el. Az ujj helyén persze megvolt a karok számára a két nyílás, melyet folyton tágitattott a XIII. század asszonya s amely végül is akkora lett, hogy a köpeny csipőig érő nyílásokat kapott két oldalt. Ezek a nyílásokon azonban természetesen a köpeny belsejét is látni lehetett: az asszonyi hiúság tehát drága, rendszerint fehér prémmel béleltette, hogy legyen mivel pompázni.

Ezt a viseletét nyomon követte a legellentéesebb ízlés. Míg a 13. század első felében a felsőrész teljesen a testhez tapadt s így szépségeit kiemelte, míg ugyancsak azért, hogy általános gyönyörködés tárgyát képezze, csipői nyílással látták el a köpenyt: a század másik felében már formáinak bővebb és zártabb ruhák hordásával való eltakarására törekszik a nő. A felsőruha oly magas lett, hogy csak a nyak maradt szabadon, az egész ruha hosszabb, úgy hogy a lábat is teljesen födje. A fátyol t is nagyobbra szabták, úgy hogy az arcot teljesen eltakarta, a hajra sapkát illesztettek s nem ritkán külön kendőcskével a száját és az állat is elvonták kíváncsi férfiszemek elől.

A fiatalág egyáltalán nem hordta a felső ruhát, az asszony sem házi munkái körül. Ilyenkor csak a kabátos alsószoknya volt rajta, mely azonban csipőben sokkal ránczosabb volt, mint a felsőruha s öv szorította a testhez.

A nők a XII. század vége felé mindinkább fődetlen fővel szerettek járni, s ha csak lehetett, elhagyták a kendő s egyéb fejdísz viselését. A haj maga két oldalt csigázva omlott alá s elfödte a váltakat. Így hordták asszonyok s leányok egyaránt. Már

a XII. században különbség látható annyiban, hogy az asszonyok főkötőcskét, vagy fátyolt hordtak s bizonyára innen ered a mai szó is, hogy a lány „főkötő alá kerül”, vagyis asszony lesz. Idősebb hölgyek kendővel teljesen elfödötték fejüket. Különös alkalmazkor kalapot is hordtak a nők.

Sokat adtak a lábbelire. Az előkelőbb nő czipő nélkül el sem volt képzelhető, az akkori czipőkészítők pedig valósággal remekeltek. A czipő hasonlított a maihoz, elől zsinóros s hegyes, az anyaga pedig

Lotaringiai úrnő a XVI. századból.

finom, puha bőr, vagy aranybrokat, néha selyem, hogy a teljesen lábhoz tapadó czipő a láb minden mozdulatához alkalmazkodhassék. Fontos része a nő ruházatának ez időben a keztyű, mely rendszerint áttört selyemből, néha — s ezt nagyon előkelő dolognak tartották — finom bőrből készült s a kézfőn hímzett, gyakran gyönggyel kirakott volt.

Változott az ékszerviselet is. Korábban a nők a magukra aggatott ékszerek tömegével akartak hatni, a XIII. században inkább a választékos, finom formára fektették a fősúlyt Minden karon csak két kőöntyűt

hordtak, s míg előbb az ujjaik tele voltak gyűrűvel, most már csak a hűség gyűrűjét hordták. Szerették azonban fejüket, keblüket és csipőiket ékszerrel díszíteni. Legkedveltebb ékszerdarabjuk volt a köpenyt a mellén összetartó csatt, vagy bros, melyet a legfinomabb alanyból készítettek s gyakran ékkövekkel raktak ki.

Ez a tartózkodás a ruházatban nem maradt soká, az apácaviseletből a XIV. és XV. században a legkaczerább szélsőségbe csaptak át. Annnyira kivágott ruhákat hordtak, hogy a vállak és kebleik teljesen fődellenül kínálkoztak a sóvár férfiszemnek. Csodálatosképpen ebben az időben, mikoi a felső test úgyszólván teljes meztelenségben pompázott, alul behozták a sleppet s ez annyira divatba jött, hogy bár eleinte csak a nemesség hölgyeinek volt megengedve a viselete, a polgárasszonyok, sőt szolgálok is uszályos ruhában tartották a kimenőjüket A slepp csak a XV. század vége fele ment ki a napi divatból, nagy ünnepélyeknél azonban az előkelő hölgyek azontúl is hordták.

A kivágott ruhával egyidejűleg új szokás kapott lábra. A ruha ujját könyöknél levágták, úgy hogy a kar addig szabadon maradt. A megmaradt ujjat is fölívga hordták a kényelmesebb mozgás kedvéért, sőt a ruhaderekat is két oldalt a hónaljtól csaknem a csipőig, s aztán zsinórokkal összefűzték. Ugyancsak ebben az időben lett divattá a csengők hordása. Nők leginkább övükön hordták. Olyan zenebonát csaptak a csengős asszonyok és férfiak, hogy az egyházi hatóság a templomokban csengőkkel való megjelenést megtiltotta.

A túlságos kaczer viselet azonban kihívta a hatóságok rosszaságát. Egyre-másra jelentek meg a rendeletek, melyek a női test formáinak túlzott mutogatását tiltották el S már jelentkeztek is a jövendő idők divatjának előjelei. Most már a ruhák fölül szűkeek voltak s testhez tapadók, hogy a keblek és csipők minél előnyösebben érvényre jussanak, a szoknya dús redőkben omlott alá s csak a czipő orra látszott ki alóla. A derekat ekkor már fűzték a nők. Ebben az időben is két ruhát hordtak az ing fölött: az alsó és a felső ruhát, mely fölő az utcán még köpenyt vetettek.

Rövid ötven év alatt azonban olyan visszaesés állt be a divatban az erkölcs-telenség felő, hogy birodalmi törvényekkel tiltották be s így a nők ismét visszatértek a föntebb leirt erkölcsösebb ruhadivathoz. A házban csak az alsóruhát hordták s csak kimenéskor került erre a folsóruha s a köpeny, melyet lehetőleg rövidre szabadak, hogy a felsóruha dús díszítésével pompázhassanak. A női ruhadivat legfőbb

változása abban állt, hogy a ruhát, mely addig egy darabból készült, most két részre osztották: a derékre, mely az övig ért és a szoknyára. A derék kivágását a nyak körül aranyrojtokkal szegélyezték s általában nagyobb pompát fejtettek ki, mint a mai nő. Aki nem teheté, hogy ruháját igazi aranyrojtokkal, gyöngygyei s valódi himzéssel díszítse, utánzatokkal segítette magát.

A hajviselet s a fejdísz is nagy forradalmon ment keresztül. Már a XV. század második felében eltűntek a szabadon aláomló hajfürtök s fonatokba szorultak, melyeket háló vett körül. A hajfonatoknak a fejen való elhelyezésében valóságos művészetet fejtettek ki. Fejdísznek eleinte még virágkoszorúkat, vagy szép szalagokat használtak, de a XV. században már valamennyi fejdíszet kiszorította a főkötő, melyet a legkülönbözőbb alakokban alkalmaztak.

A lábviselet is új divatot kapott. Hosszú csőralaku hegyben végződő cipőket hordtak. A cipők hegye gyakran különböző hosszúságú, sőt különböző színű. Az anyag bőr, selyem, a nőknél leginkább arany-szövet volt.

Ékszerek dolgában a mennyiségnek hódoltak. Annyit aggatott belőlük magára a nő, amennyi csak tellett s amennyit e birt. Amellett azonban a XV. század ékszerei művészi munkák, valóságos remekek voltak. Divat volt az arannyal s ezüsttel himzett ruha is, melyen a himzés mintáit rendszerint az állat és növényvilágból vették.

OLASZOKNÁL.

A női viselet a XIII., XIV. és XV-ik században bámulatosan változatos volt. Itt is a XIII. század egyszerű divatja a XV. század végéig a túlzott díszítésbe csap át.

Még a XIII. században a nők az ing fölött hosszú ruhát, szorosan a karhoz tapadó szűk ujjakkal viseltek. A ruha egész földig ért, úgy hogy a lábak alig látszóttak ki alóla, derékon pedig öv szorította össze. A nyak kivágását, az ujjak alsó szélét, valamint a ruhát is rojtokkal, vagy szalagokkal szegélyezték. E ruha fölött némelyek ujj nélkül való felső ruhát hordtak rendkívül finom szövetből. Ez bővebb volt, mint az aisoruha s a nyakkivágása is mélyebb. A nő köpenye a hajától a lábáig terjedt, úgy hogy az alakot teljesen befödte. Ha a köpenyt vállra vetve hordták, akkor a felüket külön kendőbe burkolták, mely a vállakig ért. A szövetek rendszerint egyszínűek voltak.

Mar a XV. század első felében nagyot

változott a divat. Az egyszínű szövet helyét a mintázott foglalta el. Az ujjak alul szűkek maradtak ugyan, de oldalt fölhasítva hordták, úgy hogy az ing ujjá láthatóvá lett, később már az egész ujjat felhasítva viselték s a két részt kapcsolással csatolták egymáshoz, míg az előkelők az egész ujjat csattokkal erősítették hónaljban a vállhoz.

A ruha hossza megmaradt, de bővebb lett s ráncozott, a nyak kivágása pedig nagyobb, míg a XV. században annyira tulságba vitték, hogy az egész nyak s a

Francia párisi grófnő a XVI. században.

felső kebel láthatóvá lett. A szegélydiszek teljesen eltűntek, helyüket a lánczocskák és csattok foglalták el. Az akkori nő fejét és nyakát teljesen befödte a sok ékszer.

Az ujj nélkül való felső ruha helyett átalvetőt hordtak, mely a köpenyt is fölöslegessé tette. A hosszú ujjakkal ellátott átalvető főt meglehetősen testhez állt, a csipők fölött öv szorította a testre s onnan dús redőkben omlott a földig. Rendszerint prémmel bélelték.

Hordtak olyan felsőruhát is, mely alig

ért térden alul, de ez inkább csak házi viselet volt, mert kimenéskor az átalvetőt hordták fölötte. A felső ruhát a XIV. században még a hónaljtól egész a földig felhasítva hordták a nők s csipőben övvel szorították testükre. A nép azonban dur-

kuláson ment keresztül ezekben az időkben. Még a XIII. században két három ujjnyi széles, nagyon díszes karikát szorítottak a fejre, s még a karika széleit is arannyal szegélyezték, az előkelőbbek pedig az egész karikát drágakövekkel rakatták ki. A karika helyét nem ritkán diadém foglalta el, melyet az áll alatt átkötött

Udvarhölgy I. Ferencz francia király udvarán. XVI. század.

vább anyagból készült, tejesen zárt ruhát hordott.

Minde viseletek mellett megtartották a köpenyt is, csak hogy nagyon is változott formában. Már nem az volt a célja, hogy teljesen elödjön. A nők inkább mutogatni óhajtották formáikat s egyszerűen vállra vetve viselték a köpenyt, melyet aztán a kebel fölött összefogtak.

A nők hajviselete s fejdíszje is valóságos forradalom-szerű átal-

szalag szorított a fejre, néha azonban a szalag hiányzott s akkor a diadém, vagy karika, egész lazán feküdt a hajon. Maga a haj szabadon omlott alá a nyakra. Csak ritkán szorították hálóba.

Némely asszony még a XIV. században is szabadon hordta a haját, a legtöbbje azonban már fonatokba szorította, melyeket aztán nagy koszorú módjára tekert a feje köré, vagy pedig egyszerűen hátsó részére erősített. Akar ilyen, akár olyan volt is a hajviselet, a nő mindig fődött fővel járt, vagy főkötőt hordott, mely szorosán a fejhez simult s a nyakat is befődte elől, esetleg (mint a polgárasszony) olyat, mely két szárnyban végződött, s esetleg még a vállakat is körülfogta, vagy fejkendőt, különös alakú sapkát.

Előkelő piemonti úrnő.

olyat, mely két szárnyban végződött, s esetleg még a vállakat is körülfogta, vagy fejkendőt, különös alakú sapkát.

A XIV-ik századot a tulságba vitt ékszer-viselet jellemzi, még a fejdíszben is gyöngysorokat fontak a hajba, vagy a sapkát díszítették velük. Hordtak ugyan iátyolt, de az olyan átlátszó anyagból készült, hogy a nyak s a kebel meztelenségének hatását csak emelte.

A XV-ik század divatja csak alacsony, mélyen kivágott czipőket ismert, melyek a férfiak számára bőiből, a nőket selyemből készültek. A közép és alsó néposztály a XIV-ik század-

ban mindig czipőben, vagy rövid csizmában járt, míg a nemesek a kivágott, de hosszabb hegyű czipőket használták. Később a rövidebb hegyű czipőkhöz tértek ismét vissza, míg a XV-ik századnépe már meglehetősen a lábhoz simuló czipőket hordott.

Míg a XIII-ik században alig hordtak ékszert, a XIV-ik század hölgyei valósággal aggat-ták magukat drágaságokkal. Annyira túlzásba vitték e divatot, hogy például Fi-renze városa megadóztatta

az ékszer viseletet. Még a hajukban és orczájukon is nagyértékű ékszereket viseltek a nők. tkkor kezdődött a nyaklánczok divatja is.

ANGOLOKNÁL.

A XIII-ik század egyszerű, nemes ízlésű divatját később a pompa váltotta föl. A XIII-ik században hosszú, a csipőig szűk és testhez simuló ruhát hordtak a nők, mely a nyaknál magasan zárult, úgy hogy a kebelt teljesen elfödte. Csipőtől lefelé kibővült a ruha, úgy hogy kényelmesen lehetett benne mozogni. Minthogy a ruha amúgy is testhez álló volt, övét nem igen használtak. Szűkek s a karhoz simulok voltak az ujjak is. A ruha rendszerint finom gyapjúból vagy selyemből készült az előkelők számára, később leginkább brokátból. Még a XIV. és XV. században is ezek a kelmek voltak a legkeresettebbek, csak hogy ekkor a pompát nemcsak az arannyal áttört szövetekben kei esték, hanem prémmeel is gazdagon díszítették, amellelt ékszereket, lánczokat, broszokat, gyöngysorokat aggattak rá.

Nagy változáson ment keresztül a divat a XIV. és XV. században. Mindenekelőtt két darabra osztották a ruhát, derékra és szoknyára, a derék pedig a nyaknál kivágott volt. Eleinte csak kis mértékben, később már annyira, hogy a keblek is csaknem meztelenek voltak. Úgy a derekat, mint a szoknyát tarka díszszel látták el, néha csak az egyiket. Később a felső ruha fölött már külön kabátkát hordtak. Ezek a keblen nyitva voltak, hogy az alapot bájosabbá tegyék s prémmeel, királynők arannyal s drágakövekkel szegélyeztették. Az ujjakat a könyöktől két oldalt felhasították s gombokkal ismét összegombolták, amivel annyira szorosra tudták kapcsolni, hogy a karok formája teljesen érvényre jutott.

A XV. század alig változtatott a ruha alakján. Második felében ismét fellép ittott a korábbi szűk ruha. Kedvelt volt a szűkujju kabátka, melynek ujjait a csuklónál visszahajtvá hordták, mint a mostani nők, mert a ruhák is annyira ki voltak vágva, hogy a nyak födetlen maradt. A köpeny viselet e három század során meglehetősen változatlan maradt. A XIII. században elől nyitva hordták, a XV. században csak annyi változás történt, hogy most már az előkelők drága béléssel látták el, míg a XV. században a köpeny viselet is az egyszerűbb formához tért vissza.

Nagy gondot fordítottak az asszonyok a fejre és földíszítésére. A haj a XIII. század-

ban már alig volt látható a XIV. és XV. században pedig egyáltalán nem. A XIII. században a fejen lapos, kemény szegélyű sapkát viseltek. Széles, a füleket is elfedő szalag, melyet az áll alatt átkötöttek, erősítette ezt a sapkát a hajra. A szegélyét arannyal s drágakövekkel díszítették. A fejkendő és a fátyol, mely gyakran a sapkát helyettesítette, a vállakig, ért s különösen asszonyok hordták. A következő

Német királyi pár viselete a XIII században. A királyné bő ruhái teljesen eltakarják idomait, még a nyakát is a korona vállkendő fedti.

században a halántékokon két kis táskát hordtak, melynek nem volt szabad az egész fület eltakarnia s a mely gyakran állig ért. A XV. században még csúnyább volt a viselet. Magas cziinder alakú sapkát hordtak, mely a haját teljesen elfödte, kívülől azonban dús díszítéssel pompázott fejkendő és fátyol ekkor is divatban volt. A század vége felé aztán sokkal finomabb bájos viselet kapott lábra.

Hófehér főkötőt hordtak, mely a fej hátsó részét betakarta s részben elfödte az arcot is. A fölött egy másik tarka főkötőt viseltek, mely a nyakon szabadon lebegő kendőben végződött.

Fiatl flamand hölgy a XVI századból.

Mind a három században zsinóros cipőket hordtak, melyek a XV. században annyiban változtak, hogy csósalaku hegyben végződtek. Ez a divat csak a XV. század vége felé szűnt meg. Az előkelő hölgyek cipője selyemből készült.

Az ékszerekkel való pompázás sokkal kisebb volt, mint a többi műveit nemzetek nőinél. A XIII. században a nyakláncz és a karperecz volt az egyedüli ékszertisz. Már a XIV. és XV. század női nagyobb ékszerpompát fejtettek ki, melyben nyak-

lánczok, még pedig aranyból, vagy gyöngyből valók, játszották a főszerepet, továbbá gyűrűk s broszok. Karpereczet és fülbevalókat ebben a korszakban nem hordtak.

FRANCFIÁKNÁL.

A női divat már a XII. század vége óta Franciaországból származott s onnan terjedt el Európában. A XIII. században a nők az ingen felül hosszú ruhát s később gyakran két rövidet hordtak fölött meg a köpenyt vagy átalvetőt. Az ing, mely sokhelyütt az első hosszú szoknyát pótolta, különösen a karokon volt látható, a miért is az ingnek rendszerint több ujja is volt. Ha egyik bepiszkolódott, másikkal pótolták. Valószínű tehát, hogy az ujjak csak bele voltak fűzve a válba. Az ing mindig hófehér volt s nem ritkán selyemből készült. Mint említettük, ez az ing volt gyakran az alsószoknya, fölötté csak a felső ruhát s a köpenyt hordták rendszerint. Az ujjai hosszuk voltak, s a csuklónál zártak, egyébként a földig értek s alul bámulatosan bők. Néha az ing fölött még egy különös, az inghez teljesen hasonló, de rendesen másszínű, úgynevezett alsó ruhát hordtak, s ebben az esetben az ing rövid s annyira finom szövetből való, hogy a bőr átlátszik rajta. Már a XV. század eleje óta az ing nem látható többé sa szoknya lép jogaiba.

A ruha, mely tehát a most már mélyen kivágott s rövid ujjú ing mellett elengedhetlen ruhadarab lett, megváltoztatta formáját. Megtartotta ugyan a hosszú, szűk ujjakat, de mélyebb lett a kivágása, úgy hogy már a XIV. század közepén a keblek félig kilátszottak s száz évvel később a keblek egészen meztelenül maradtak, sőt a hát is egészen az övig, a hónaljok s a két váll. Együttal a felső részt a legvégsőkig megszükitették. A ruhát felül kezűve középig hasítva s szorosra gombolva hordták, mi által a test formái különösen kidomborodtak. A gombok helyett később zsinórokat használtak, m indkettőt az ujjaknál is használtak, sőt még az inget is fűzték. Már a XIV. század vége felé külön fűzőket alkalmaztak a keblek jobb kidomborítása kedvéért. Ekkor történt a ruhán a leggyökeresebb változás is, amennyiben az övét közvetlenül a keblek alatt alkalmazták. Ez a divat a XV. században is megmaradt.

A ruha fölött a nő egy, sőt néha két felsőruhát is hordott. Még a XIII. században meglegedett egygyel. Ujja egyáltalán nem, vagy csak félrövid volt. Ha két felső ruhát hordtak, úgy az alsónak volt ily ujja, a felsőnek egyáltalán nem. Ezek

a felső ruhák vagy egész a földig értek, vagy csak bokáig. A XIV. században hosszsan viselték. Ujjai bővek s vagy csak könyökig értek, vagy a csuklóig, ahol rojtos szegélyben végződtek. Néha teljesen hiányzottak s akkor az ujjnyílásokat prémmeel, aranyrojtall, vagy tarkaszövettel szegélyezték. Nagyon használatosak voltak a kabátkák, melyek a második fölsőruhát pótolták. Testhez álló volt a szabásuk, szűk az ujjuk, csípőn túl értek s elől s alul rendszerint hermelin-betéttel voltak díszítve. Szövetből, vagy aranybrokátból készültek. Elöl a prémezetet drágakövekkel rakták ki. A XV. században a felső ruha hosszú maradt, míg az ujjak majd bővek, majd szorosan karhoz tapadtak s csuklónál tölgyürtek voltak, míg a ruha alsó része a túlzásig kibővült, úgy hogy sok ránczot alkotott és hosszú uszályban végződött. Annyira divat lett ez, hogy még a cselédek is uszályt hordtak. Csak a XV. század vége felé vesztett a slepp a hosszából, sőt egészen el is maradt, s ilyenkor prémmeel szegették be a ruha alsó szegélyét. A ruhák drága szövetből, selyemből, vagy brokátból készültek. Különösen a burgundiak fejtettek ki ruháik kiállításában mesés pompát.

A fölső ruha fölött gyakran köpenyt is hordtak, igaz, hogy a XV. században már csak a polgárosszonyok és az udvarhölgyek alkalmazták ünnepélyes alkalmakkor. Különben rendszerint a fölső ruha pótolta. Ennek a századnak a végén egyébként mindenki a szeszélyét követte öltözködésében s azt hordta, ami neki tetszett. Egyik a régi szűk ruhához tért vissza, más teleaggatta magát a legdrágább szövetekkel s az is megesett, hogy ünnepélyes alkalmakkor némely hölgyek teljesen meztelenül jelent meg. Használatos volt ez időben a csengő is.

Még a XIII. században egyszerű volt a a fejdísz, széles, földszíttett karikából állt, melyhez néha kalapot használtak. A haj nyitott, fűrtös hullámokban omlott a vállra. Még a XIV. század elején is kibontva hordták a haját, de már a század második felében, mikor a szép nő meztelensége mindjobbán előtérbe lép, a haját is különféle formákba szorítva s táskákba rejtve hordták. Hogy teljesen eltüntethessék őket, fonatokba szorították s később táskák helyett hálóval fűdték be. Az ékszer sem hiányzott ezekből a fejdíszekből s rendszerint arany szálakból, vagy gyöngyso-rokból állt. Még később az összes fejviseleteket kiszorította a főkötő, mellette csupán a fátýol maradt meg, de ez is főképp a különféle hölgyek között való rangkülönbség feltüntetésére. A főkötők

magasak voltak, formájuk a fölfelé szélesbedő harangé. Selyemmel aranszövettel vonták be s hímzéssel, gyöngyökkel díszítették. A XV. század vége felé két szarvval ellátott főkötők is divatban voltak, sőt nemezkalapok is.

A czipők hosszú, hegyes csőrben végződtek s szövetből, színes selyemből készültek s azok csak a XV. században mennek ki a divatból.

Ékszer dolgában a XIII. század női még szerények, de már a következő két szá-

Kasztíliai hölgy a XVI századból. ^

zadban itt is győz a hiúság. Mindenféle ékszer divatba jött, különösen arany és gyöngy nyaklánc s gyűrű, melyből annyit hordtak, amennyi csak ujjakra ráfértek. A ruhák szegélyeit s ujjait arannyal és gyönggyel rakták ki, a fejét mindenféle karikával, szalagokkal díszítették. A XV. században már egész testüket, ruhájukat teleaggatták a nők ékszerrel, még a ruhagombok is aranyból készültek. Ritka s

nagy becsben álló disz volt a XIII században a keztyü, melyet csak az előkelők hordtak, de már száz évvel később a keztyü viselete általános divat lett.

Érdekelni fogja az olvasót az álarcz is, mint az álarczos multságok fontos tényezője.

Az álarczot már a legrégebb pogányvilág is ismerte, a görögök is használták ünnepélyeknél. Az álarcznak azonban a multságban, a vigalomban való használatát a rómaiak a szaturnáliakban kezdik, aminek később a farsangi multságokban fontos szerepe volt.

Az egész középkorban a legnagyobb pompával, a nép vérévé vált szokásokkal Velenczében virult a karnevál.

Velenczében a karnevál, vagyis az egész farsang ideje alatt szabad volt az álarcz és a domino viselése. Úgy, hogy a karne-

vál heteiben nappal is jártak Velence utcáin urak és hölgyek álarczban, domínóban.

Ezt a szokást a velencei tizek tanácsa, különösen később a tizek tanácsából választott, rettegett hármak tanácsa igen jól felhasználta a kémkedésekre, tekintélyesebb férfiaknak olyan helyeken való megjelenésére, ahol egyébként nem jelenhettek meg feltűnés nélkül. A rettegett tanács nagyon szívesen engedte meg ezt a szokást, mert saját céljait szolgálhatta vele.

A velencei, de a többi olaszországi álarczos bálók is az álarczos multságokat a legtökéletesebbé tették. Versenyeztek abban, hogy sem a nőt, sem a férfit fel ne lehessen ismerni; ez tehát alkalmat adott merész kalandokra, amelyeket azonban így sikerült teljes titokban tartani.

Firenzei hölgy a XVI. században.

XVI. Lajos francia király.

LESZÁMOLÁS ELŐTT.

Évszázadok bűne, sok emberöltő mulasztása világot fölforgató átalakulást készített elő, melynek szele végigzúgott egész Európán; s nemcsak az államhatalom alakját változtatta meg, hanem egyúttal a nép belső életét is gyökeresen átalakította. Mikor ez a világrengető vihar megindult, hogy a régi korhadtt rendszert özszeroppantsa: még a hajdani, középkori társadalom formái alatt nyögtek a népek milliói.

Franciaország egymással háborúságban élő tartományokból állt, lakosai egymásra féltékeny osztályokra szakadtak. A nemesség még a hajdan szerzett kitüntetéseivel dicsekedhetett ugyan, de hatalmát teljesen elvesztette; a nép minden jog híján tengődött; a királyi hatalom nem ismert korlátokat s az ország mindenható miniszterek önkényének s a testületi kiváltságoknak tehetetlen játéklabdája volt. A századok során öntudatára ébredt nép pedig az önkény helyébe törvényt és rendet, a kiváltságok helyett egyenlőséget akait.

A leszámolás a korlátokat nem ismerő királyi hatalom s a hosszú elnyomatásból magához tért népretegek között el nem maradhatott. A régi időkben a francia királyok választás útján jutottak a koronájukhoz, a nép

volt tehát a legfelső hatalom, a király csupán katonai vezetője, aki azonban vállalkozásaiban a népgyülekezet döntéseitől függött. Ez a néphatalom a hűbéruralom ideje alatt nyomtalanul eltűnt: elrabolták azt a néptől a nagyok, később pedig a nagyoktól az öröklött jogon trónra jutó királyok. Századok küzdelmei után leigázták a hatalmas nemességet, mely XIV. Lajos vaskarja alatt teljesen a királyi hatalom szolgájává süllyedt.

A korona mindenható lett. Elfogatósi parancsaival uralkodott a személyes szabadságon, elkobzási jogával a tulajdonon, a nép verejtékes munkával szerzett jövedelmén pedig az adókkal. Igaz, a parlamentnek joga volt az adót megszavazni, vagy megtagadni; de ez utóbbi jogával nem igen mert élni: jól tudta, ha ellenkezett volna, a király egyszerűen szétkergeti. A királyság terheit pedig úgyszólván egyedül a nép viselte. A nemesség nem fizetett adót, a papság csak annyit, amennyit akart, a nép pedig annyit volt kénytelen fizetni, amennyit tőle elvettek. Király, nemesség, papság, hivatalnokok: mind őt sanyargatták. A király kiszípolyozta, a nemesség meg a papság megvetette, lealacsonyította. Alig egyharmada a földnek volt a nép kezén, mely földje jövedelmének jó részét a hűbérurnak volt kénytelen fizetni; a papság elszedte tőle a tizedet, a király az adót. S ennyi áldozatért mi járt ki neki? Jogtalanság, szegénység, nyomor.

XIV. Lajos túlfeszítette a királyi hatalom önkénykedését, az ő véres háborúi, ragyogó udvartartása végképp kimerítették az országot s a korona egyéb segéd- és erőforrásait. Csoda-e hát, ha a földhöz lánczolt nép a napkirály hatvan évi uralkodása után minden erejét megfeszítette, hogy a királyi hatalomnak ólomsúlylyal ránehezedő bilincseit magáról lerázza?

XIV. Lajos utódai már nem voltak elég hatalmasok ahhoz, hogy a föl szabadult erőket újból lenyűgözzék. A föltétien engedelmisség ideje elmúlt és a kutatás, az ellenőrzés és bírálat szellemének adott helyet. A harmadik rend XV. Lajos kiskorúsága alatt megerősödött, vagyonban, szellemi műveltségben nagygyá gyarapodott; a nemesség, a papság befolyásának pusztulása mind a harmadik rend javára vált. Maga az udvar is kedvezett a harmadik rend fejlődésének, nagyban hozzájárult a nép főfegyverének: a fölvilágosodottságnak terjesztéséhez.

Az önkényesen uralkodó király tudtán kívül alapját vetette a közvélemény kialakulásának. Szerette, ha dicsérték, azt meg is jutalmazta. Ily módon pártolta az irodalmat. De bekövetkezett az az idő, amikor az irodalom már nem az udvar kegyét kereste: a néphez szólt, mely a XVIII. század nagy bölcsészeinek útmutatása mellett kutatni, bírálni s korholni kezdett. Minden a kutatás, az elmélkedés tárgya lett: kormány, vallás, törvény, visszaélések. Kimutatták a nép jogait, szükségleteit s bátran oda mertek már mutatni az igazságtalanságokra is. Szóval erős és fölvilágosodott közvélemény született, amely nem riadt vissza attól sem, hogy visszaéléseiért a kormányt támadja. A harmadik rend megjelent a történelem

színpadán, hogy évszázados néma szolgaság után részt követeljen magának az uralkodásból.

De nem csupán a nép, a harmadik rend: a parlament is erőre kapott. A királyság gyakran használta föl a nemesség ellen, hatalmat adott neki, hogy a kiváltságos osztályoknak összemorzsolásánál segítségére legyen. Amikor azután közös erőfeszítéssel legyűrték a nagyokat, a királyra persze kényelmetlen lett a szerinte már fölösleges, de immár hatalommal bíró parlament; igyekezett is tőle megszabadulni, míg a parlament úrrá akart lenni a királyságon. Ellenőrizte, s ha jónak látta, korholta is az udvar eljárását, a kormány intézkedéseit; a közvélemény is mellette volt, a nép védelmezőjét látta benne. Rettenetes ellenfélle nőtte ki magát. Halálos küzdelem fejlődött ekkor egyrészt a parlament s a közvélemény, másrészt a királyi hatalom között: csöndes, de gyilkos küzdelem, mely csak a forradalommal ért véget . . .

Ilyen volt a helyzet, mikora szerencsétlen XVI. Lajos 1774-ben trónra lépett. A pénzügyi bukás elkerülhetetlennek látszott, az államhatalom minden tekintélyét elvesztette, a parlament nem engedelmeskedett, a közvélemény pedig parancsolóan követelte a nép sérelmeinek az orvoslását. Erélyes, határozott jellemű ember kellett volna ahhoz, hogy e sok bajból talpra állítsa az országot. XVI. Lajos pedig tehetséges, erényes, jóságos szívű fejedelem volt, csak éppen erélyes nem tudott lenni. A viszonyok megjavítására irányuló tervei elé akadályok gördültek, amelyekre nem számított s amelyek legyőzésére az övénél sokkal nagyobb erély lett volna szükséges. Kormányzása a nemzetgyűlés összehívásáig a javítási kísérleteknek egész láncolatából állt, melyek azonban egy vagy más okból mind meghiúsultak.

Morepa, a királynak első minisztere pedig, nemhogy ellensúlyozta volna, de még fokozta urának a határozatlanságát. Mert Morepa nem törődött a birodalom gondjaival: az volt a főtörekvése, hogy a király kegyében minél tovább megmaradhasson, minden egyéb mellékes volt előtte. Félrendszabályokra, folytonos rendszerváltozásra szoktatta a királyt, mindenekfölött pedig második természetévé tette, hogy mindent másokkal végeztessen. Befolyását úgy igyekezett föntartani, hogy a többi minisztert minden módon távoltartotta a királytól, s ahol csak tehette, ártott tekintélyüknek. Pedig Lajos kitűnő minisztereket választott. Türgó, Malherb és Necker nagy emberek voltak s talán az ország szekerét ki is húzták volna a kátyúból, ha XVI. Lajos megóvjá őket az udvaroncok ármánykodásaitól.

Malherb, aki bírócsaládból származott, nemeslelkű és rendkívül fölvilágosodott férfiú volt. Okos tervei voltak, melyekkel a királyság lefelé rohanó szekerét végzetes útjában még meg lehetett volna állítani. Egyenlő jogokat akart biztosítani mindenknek: a vádlottnak a védelem jogát,

az íróknak a sajtószabadságot, a protestánsoknak vallásszabadságot s minden francziának személye szabadságát. El akarta törülni a kínvallatást és a szigorú sajtóbírálatot is, meg akarta szüntetni az elfogatóparancsok intézményét.

T ü r g ó, ez az erőslelkű, nagy tudású és tántorithatlan jellemű férfiú még messzebb akart menni. Szövetkezett Malherbellel új közigazgatási rendszer behozatalára, amivel a kormányzás egységességét s az államban való egyenlőséget biztosíthatták volna. Folyton a nép sorsának javításán dolgozott, ki akart irtani minden kiváltságot, eltörülni minden hűbérterhet. Azt indítványozta, hogy szüntessék meg a robotot, a belső kereskedést terhelő vámot és végül azt, hogy ne csak a harmadik rend, de a nemeség és a papság is fizessen adót. Amellett tartományi gyűléseknek tartásával elő akarta készíteni az országgyűléseknek újabb életre ébresztését és a népnek a közéletben való részvételét. Ám a kiváltságoknak akkori korlátlan uralma és a nép hihetetlen leigázottsága mellett szép tervei keresztülvihetetlenek voltak. Az udvaroncok és a parlament gyűlölték őt merész újításaiért, melyektől hatalmukat féltették: Morepa pedig megijedt a nagy befolyástól, melyet ez a tiszta jellemű férfiú a királyra gyakorolt. XVI. Lajos végre kénytelen volt Türgót feláldozni.

A pénzügyek főellenőrének állásában Türgót 1776-ban Kl ü n i követte, de már félesztendő múlva át kellett adnia helyét N e k k e r-nek, aki nagy szerepet játszott a forradalom közvetlen előtörténetében.

Nekker külföldi származású protestáns bankár volt, inkább kiváló közigazgatási hivatalnok, semmint államférfim. Az ország újjászervezését nem helyezte oly széles alapokra, mint Türgó, több mérséklettel fogott munkájához, minek keresztülvitelére hosszabb időt is szánt. Alig hogy miniszter lett, pénzt kellett szereznie a teljesen kiürült udvari pénztár számára. Az udvarnak ezt a szorultságát pedig arra használta fel, hogy egyúttal szabadságokat, jogokat szerezzen a népnek. A pénzügyekben ismét rendet teremtett, de egyúttal a tartományoknak is részt juttatott a pénzügyi vezetésében. A tartományi rendek intézményét 1778-ban egyelőre csak Berriben vezette be, még pedig oly módon, hogy a tartományi rendek között a harmadik rend épp oly erősen volt képviselve, mint a nemesség és papság együttvéve. A szavazás pedig nem rendek szerint, hanem fejenként történt. Minthogy pedig ez a rendszer fényesen bevált, 1787-ben B r i e n n a többi tartományokra is kiterjesztette. Általában Nekker tervei helyesek, sőt bölcssek voltak. A bevételek és kiadások között — ez utóbbiak csökkentésével — vissza akarta állítani az egyensúlyt. Egyelőre a rendes adókkal óhajtotta az állam szükségleteit fedezni; szerinte kölcsönöket csak rendkívüli, előre nem látott esetekben volt szabad fölvenni. Az ő terve szerint a megadóztatás a tartományi rendi gyűléseknek lett volna a joga; a kölcsönök föl vételének megkönnyítésére pedig az állam számadási köte-

lezettségét akarta behozni, mert nézete szerint a kölcsönök fölvétele megköveteli a közigazgatás nyilvánosságát. Ha az állam megszorul s új követelésekkel lép föl, tartozik a hitelezőknek mérlegét bemutatni; ha pedig az adózó polgárokhoz fordul segítségért, át kell azoknak engednie a közhatalom egy részét. Így hát a kölcsönök a nyilvános elszámolás kötelezettségét, az adók pedig a birodalmi rendek intézményét teremtette meg, melyek közül az első az államhatalmat a közvélemény, a második pedig

Nekker

a nép ítéletének rendelte alája. Csakhogy Nekker, bár mérsékléssel igyekezett terveit megvalósítani, még sem volt szerencsésebb Türgónál. Takarékosága föllázította az udvaroncokat; de a parlament is, mely a tartományi rendek működésétől saját befolyását féltette, gyűlöléssel fordult ellene; az első miniszter pedig mindent elkövetett, hogy Nekker tekintélyét meggingassa. Nekker 1781-ben kénytelen volt otthagyni hivatalát, alig néhány hónappal azután, hogy közzétette az állam pénzügyi elszámolását, ami a felelősség nélkül való korlátlan uralom visszatérését örökre lehetetlenné tette.

Időközben Morepa meghalt s a gyöngé király, aki vezetés nélkül nem tudott ellenni, teljesen **Mária Antoinett**, a fiatal, szép és tevékeny királyné befolyása alá került. A királyné,

Mária Terézia leánya volt, de anyjával ellentétben az uralkodásban nagyon könnyelmű volt s hatalmát csak arra használta föl, hogy olyan embereket állított az ügyek élére, akik nemcsak az államot, de őt magát is föltartózatlanul a romlás felé ragadták. A kormány élére udvaroncok kerültek, akik hibáikkal az összeomlást elkerülhetlenné tették. Teljesen megváltoztatták a közigazgatás rendszerét. Ekkor kezdődött el tulajdonképpen a forradalom. Az újítások megszüntetése, a régi rendetlen állapotok visszaállítása mind a forradalom malmára hajtották a vizet.

Nekker helyébe Kalonn lépett 1783-ban. Kalonn merész és tehetséges ember volt, kitűnő szónok, nagy munkaerő, termékeny szellem. Lehet, hogy tévedésből történt, lehet, hogy számításból: tény, hogy Kalonn a pénzügyekbe olyan rendszert hozott be, mely Nekkerével teljesen ellenkezett. Nekker takarékoságra intett, Kalonn a legképtelenebb pazarlást kezdte. A királyné tiszteletére ragyogó ünnepeket rendezett, a nagyuraknak busás évi járadékot adott. Kölcsönt kölcsönre halmozott s így teljesen kimerítette az állam hitelét, melyet pedig Nekker okos rendszabá-

lyával már-már megszilárdított. Egyéb forrás híján az adóhoz folyamodott. Csakhogy a népnek már nem volt miből fizetnie, a kiváltságosak pedig nem akartak áldozatokat hozni.

Ekkor a kormány végső kétségbeesésében hercegekből, püspökökből, parlamenti tagokból s egyéb kiváltságokból álló gyűlést hívott egybe Verszelybe. De nagyot tévedett. Ez a gyülekezet is megtagadta a segítséget s így Kalonn megbukott. Utódja B r i e η n szanszi érsek lett. De ez a gyülekezet, amely különben törvénytelen volt, tőle is megtagadta a segítséget, annál is inkább, mert amint kitűnt, Kalonn esztelen gazdálkodása már is 1644,000.000 franknyi adóssággal terhelte meg az államot.

Brienn tanácstalanul állt a zűrzavarban, de alig is lehetett oly terve, amelylyel a bukás szélén álló államot megmenthette volna. Kalonn pazarlását nem folytathatta, Nekker takarékosságához visszatérni már késő volt. Vagy adót kellett volna kivetnie, de ez ellen tiltakozott a parlament: vagy újabb kölcsönt fölvennie, ezt pedig lehetetlenné tette az államnak tönkretett hitele. A kiváltságosoknál pedig hiába kopogtatott volna segítségért. Brienn tehát kapkodott, megpróbált mindent, de semmi sem sikerült neki. A kormány által törvénytelenül egybehívott gyülekezet 1787-ben széteszlett s tagjai a miniszterek hibáinak, az udvar pazarlásának s a nép elháríthatlan rettentő nyomorúságának hírét szerte vitték az országban. Brienn ekkor be akarta hozni a bélyegadót s a rendkívüli földadót; a parlament azonban, mely hatalmának teljes tudatában volt már, megtagadta azok bejegyzését a törvényes adók közé. Erre száműzték a parlamentet Troába, majd újra megengedték neki, hogy Párisba visszatérjen, de csak azzal a feltétellel, hogy az adókat megszavazza. Ez azonban csak fegyverszünet volt. A korona szükségletei csakhamar új harcot eredményeztek.

Brienn több egymásután megköendő kölcsön útján 440 millió frankot akart fölvenni. Hogy a parlament hozzájárulását megnyerjék: a protestánsokat visszahelyezték jogaikba; XVI. Lajos azonfölül megígérte, hogy ^ állam pénzügyi mérlegét minden évben közzé teszik s a birodalmi rendeket öt éven belül összehívja. Hasztalan, a parlamentnek ennyi engedmény már kevés volt, megtagadta a kölcsönök beiktatását. Erre a parlamentnek több tagját száműzték, köztük az orléáni herceget s egész sereg elfogató parancsot adtak ki. A parlament tiltakozott a titkos elfogató parancsok ellen s követelte száműzött tagjainak a visszahívását.

Most már közeledett a végküzdelem, mert mind a két rész halálos elkeseredéssel támadta a másikat. Páris parlamentjét erőteljesen támogatta az ország minden parlamentje. A párisi parlament hangos szóval hirdette a nép jogait s a maga illetékességét adóügyekben és követelte a birodalmi rendeknek összehívását. Azonkívül kimondta tagjainak elmozdíthatlanságát s illetéktelennek jelentett ki mindenkit, aki működésébe beavatkozik.

Erre a merész nyilatkozatra elfogták a parlament két tagját: E p r é m e n i l t és G o a l a r d o t, átalakították az egész parlamentet és úgynevezett általános legmagasabb törvényszéket állítottak föl.

Brienn szövetkezett L a m o a n y o n pecsétőrrel, aki hirtelen megfosztotta a parlamentet politikai jogaitól s száműzte az ország valamennyi biráját. hogy helyébe új törvényszéki szervezetet ültethessen, s a parlament jogait az általános legfőbb törvényszékre ruházta. Csakhogy a közvélemény

Sziejé abbé.

fölháborodott és tiltakozott az önkény ellen, a vidék megmozdult s a forrongásban a nemesség, papság s a harmadik rend egyaránt veit részt. Most már az egész ország követelte a birodalmi rendek egybehívását. Brienn megbukott, miután az egész országot a kormány, illetőleg az udvar ellen föllájitotta.

A király visszahívta Nekkert, helyreállította a parlament jogait, megszüntette a főtörvényszéket s 1789 május elsejére egybehívta a birodalmi rendeket. Igaz, hogy ezt az egész ország követelte, de nem a nép iránt való szeretetből. A parlament a maga tekintélyéért küzdött, a nemesség pedig a kormány iránt táplált gyűlölségből tartott a harmadik renddel; tulajdonképpen azt remélte azon-

ban, hogy a birodalmi rendek gyűlésén visszanyerheti elveszett tekintélyét, aminthogy a parlament viszont biztosra vette, hogy majd maga fog uralkodni a rendek gyűlésén, mint 1614-ben. Indítványozta is, hogy a rendek gyűlését az 1614-iki gyűlés mintájára állítsák össze. Az 1614-iki gyűlésen ugyanis a harmadik rend csak annyi fővel volt képviselve, mint a másik két rend külön-külön. Csakhogy a közvélemény ellene volt; a nemesség meg hallani sem akart arról, hogy a harmadik rend annyi képviselőt küldjön, mint amennyit a papság és nemesség együttesen. Pedig tényleg ez volt a helyes, mert a harmadik rend időközben mértőföldes lépésekkel haladt műveltség és fölvilágosodottság dolgában s roppant fontos tényező lett az állam életében. Sziejé abbé a harmadik rendről szóló hiresröpiratában szintén ezt követelte és Nekker, a nép barátja, e követelést végre is keresztül vitte.

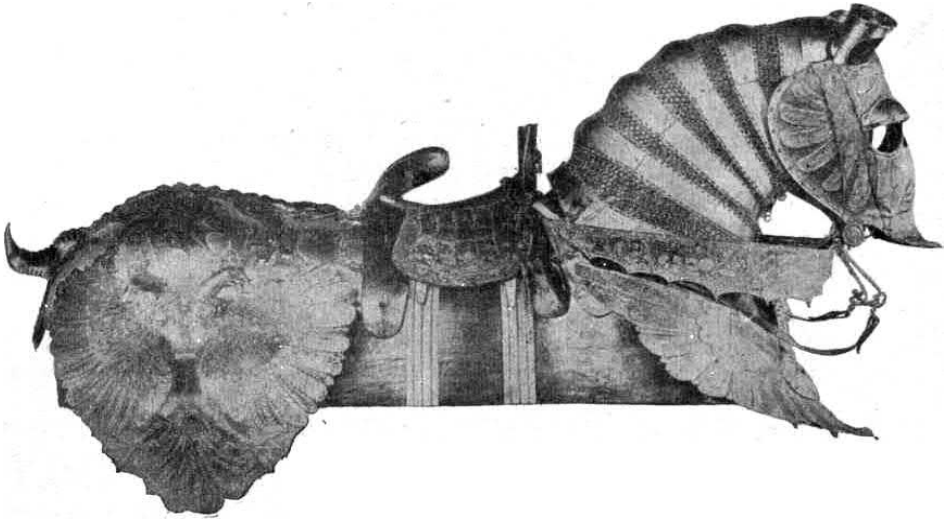
A király november 27-én kelt rendeletével úgy határozott, hogy a birodalmi rendek gyűlésén, mely legalább is ezer tagból kell hogy álljon, a harmadik rend annyi taggal legyen képviselve, mint a másik két rend együttvéve. A nemesség kétszáznegyvenkét nemes embert és huszonnyolc

parlamentit tagot választott, a papság negyvennyolcz érseket vagy püspököt, karminczöt apátot vagy esperest és kétszáznyolcz plébánost, a harmadik rend pedig két papot, tizenkét nemes embert, tizennyolcz városi tanácsost, százket bírót és kétszázötvenket ügyvédet, tizenhat orvost, kétszázötvenhat kereskedőt és földművest. A birodalmi rendek gyűlésének megnyitását 1791 május 5-ére tűzték ki.

Együtt voltak az összes közreműködők. Megindulhatott a páratlan szomorujáték, melyben a nép vérözönbe fojtotta évszázados korhadtt, gyűlölt világát, hogy a füstölgő és a vértől gőzölgő romokon új, szebb, igazságosabb jövőt építsen föl.

Forradalmi katonák.

Ünnepélyes alkalmakra szolgáló díszes lovagi
lószerszám és páncél.

OROSZORSZÁG. A KÉT ANNA. — ERZSÉBET.

I. Péter utolsó férfisarjának váratlan halála a nagy czárnak két leányát, Erzsébetet és Annát, a holsteini hercegnét helyezte a trónkövetelők első sorába. De Péter bátyjának, V. Ivánnak is maradt két leánya: a kurlandi hercegnő, Ivanovna Anna s a meklenburgi hercegné, Ivanovna Katalin. Dolgoruki Elek pedig leányát, Katalint jelölte a trónra, azon a czímen, hogy jegyese volt az elhunyt czárnak.

Ezt az eszmét azonban a Dolgoruki-család egyéb tagjai sem vették komolyan.

Az uralkodó megállapítását a titkos nagy tanács magának tartotta fenn. Fel akarta használni az alkalmat, hogy oly uralkodót ültessen a trónra, aki neki lekötelezettje s hatalmának tisztelője legyen. Az orosz főnemesiségnek bizonyos alkotmányos előjogokat akart biztosítani. Minthogy Erzsébet és a holsteini hercegné, kik legközelebb állottak a trónhoz, ily föltételeik elfogadására alig voltak kaphatók: oly hercegnének ajánlották fel a koronát, kinek majd semmi reménye sem lehetett volna különben a trónra juthatni, s így bizonyára úgy tesz mindent, amint a nagy tanács tagjai kívánják. Ivanovna Annához fordultak s oly feltételeket szabtak, melyek a nagy tanácsot — mely önmagát egészíthette volna ki — az ural-

kodó valóságos gyámjává tette volna, kinek hozzájárulása nélkül úgyszólván egyetlen lépést sem tehetne, sőt a trónról való esetleges megfosztása jogát is biztosítani akarták maguknak.

Ez az alkotmány azonban általános ellenmondásra talált. A nagy tanács tagja akkor Golovkinon és Osztermannon kívül (utóbbi óvatosan távoltartotta magát) két Galiczin és négy Dolgoruki volt, a birodalom tehát két családé lett volna.

A reform hívei is nyugtalanok voltak. Az elégtelenség zúgolódásban és tüntetésekben nyilvánult.

Néhány nap múlva a nagy tanács nemzetgyűlést hívott egybe, hogy fölolvassa Ivanovna Anna levelét, melyben kijelenti, hogy minden pontot elfogad. Az ötszáz jelenlevő személy szó nélkül írta alá az okmányt. Ivanovna Anna császárnő (1730—1740) ünnepiesen bevonult Moszkvába. Dolgoruki és hívei jól őrizték az uralkodónőt; az elégedetlenek, élükön Teofánnal, azonban mégis találtak módot, hogy a császárnő kezébe néhány levelet csúsztassanak, melyekben a helyzet mivoltáról fölvilágosították s föl hívták, hogy erélyesen járjon el. 1731 február 25-én a nagy tanács tagjai éppen ülésen voltak, mikor sürgősen hívták őket a császárnő elé; nagy meglepetésükre ott nyolczszáz embert láttak egybegyűlve a szenátus tagjai, a papság, a nemesség és a közigazgatás különféle ágainak képviselői közül, kik Annának kérvényt nyújtottak át, hogy vizsgálta meg a panaszokat, melyek a nagy tanácshoz az új alkotmány mi?* intéztettek. A terem háttérében a testőrség tisztjei zajosan tüntettek a „nagy tanács ellen. Anna lecsillapította az izgatottságot, föl függesztette az ülést s a gyülekezetei délutánra hívta magához. Ez alkalommal a kiküldöttek azt kérték a császárnőtől, hogy állítsa vissza az egyeduralmat. A császárnő meg volt lepette s így szólt: „Hogyan, tehát a Mittauba hozzám hozott pontok nem az egész nemzet beleegyezéséből keletkeztek?“ — „Nem!“ — hangzott a válasz. — „Tehát — szólt Dolgoruki Vaszilihez — te megcsaltál engem!“

A Galiczinek és Dolgorukiak valóban kegyetlenül lakoltak tervükért, melynél nem vetettek számot sem az idővel, sem országukkal. Anna eleinte birtokaikra száműzte őket; később többet közülök Szibériába küldött; végre Vaszilit s más két Dolgorukit lefejeztetett, az egykor kegyelt Dolgoruki Ivánt pedig kerékbe törette.

Ivanovna Anna ekkor harminczöt éves volt, férfias, durva szépség, vastag férfi hanggal: tekintélyes és félelmetes egyszersmind. Az arisztokracziának 1730-i kísérlete bizalmatlanná tette őt az oroszok iránt; azért óvatosságból és vonzalomból németekkel vette magát körül; a kegyencze az alacsony származású Bircn volt, kit kurlandi és német-római szent birodalmi herczeggé telt. Az udvari ügyek vezetését Lövenvoldra, a külügyeket Osztermannra, a követség! ügyeket Korffra és Kaizerlingre, a had-

sereget Laszi, Minik, Bismark és Biron Gusztávra bízta. Németországban kereste ki utódját is Anna meklenburgi hercegnő, Ivanovna Katalin leánya személyében: az oroszoknak a kormányban csak másodrangú állások jutottak.

Ez a kormány könyörtelen volt az oroszok iránt. Tömérdek kivégzés és száműzetés ritkította meg a főrangúak sorait; az adóhátralékoknak kérlelhetetlen behajtása tönkretette a vidéket. Elnyomták a titkos nagy tanácsot, ennek helyébe látszólag a szenátus, tényleg azonban a csárnó elnöklete alatt működő minisztertanács (kabinet) lépett. Visszaállították a hírhedt titkos kancelláriát, melynek élére a kegyetlen Usakov került.

A főbb katonatiszti állásokat, kivált a testőrségben, főleg németekkel töltötték be.

Miután trónját biztosította, Anna csak arra gondolt, hogy kárpótolja magát azért az időért, melyet Mittauban unalomban töltött el. Bohócokkal vette magát körül; táncmulatságok, ünnepségek, álarczos menetek szüntelenül váltogatták egymást, szertelen fényűzésre bírta a főnemességet is, amellet minden alkalommal kimutatta az oroszok iránti kicsinylését.

E fényűzésben, melylyel Anna udvara Oroszországot elvakította, valami keveréke volt a régi barbárságnak és a nyugat ferde utánzásának.

„Biron, a kegyelt, — beszéli Dolgorukov hercegnő, — nagyon szerette a világos színeket, azért mindenkinek világos színű ruhát kellett viselni; nem is lehetett egyéb színt látni, mint világoskék, halványöldet, sárgát, rózsaszínt. Az öregek, mint Cserkaszki herceg és Osztermann alkancellár gyöngé rózsaszínű ruhában jelentek meg.“

Az erkölcsök még nagyon durvák voltak, Annát épp úgy mulattatták bohócjai csinyjai, mint a birodalom főembereinek gyakori durva verekedése.

Nevezetes Oroszországra nézve, hogy Péter reformjait fönn igyekezett tartani. Anna mindjárt megkoronáztatása után visszatért Szent-Pétervárra. A majorátust azonban megszüntette: mert ez az orosz főnemességet arra vette, hogy mindenükből kifoszsák parasztjaikat, hogy fiatalabb gyermekeiknek is juttassanak vagyont. Viszont ettől fogva szigorúbban határozták meg a nemes ifjakra nézve a tanulást és a katonai szolgálat éveit.

Hét éves korától kezdve húsz éves koráig tartozott a nemes ember tanulni, húsztól negyvenötig pedig az államot szolgálni. Tizenkét és tizenhat éves korokban vizsgálobizottság elé kellett állniok. Aki a második vizsgálatkor nem tudta a számtant, mértani és vallástant: matróz lett. E szigorú rendszabályok mutatják, hogy az orosz nemesek nagy tömege még most is mennyire közönyös volt a tanulás haszna iránt. Miinik tanácsára Szent-Péterváron 350 ifjú számára hadapród-iskolát állítottak. föl; egyformán képezték ott őket elő a polgári és katonai pályákra. A legszorgal-

masabb és legkitünőbb tanulók, amint innét kiléptek, a tudományos akadémiai tanfolyamra mehettek át.

1733-ban II. Ágost halálával megüresedett a lengyel trón. Poroszország, mely Lengyelország gyöngülését óhajtotta, nem akarta elismerni sem a francia jelöltet, Lescsinszkit, sem a szász III, Ágostot. Ellenben Ausztria, mely erős Lengyelországtól támogatást várt a török ellen, Ágostot pártolta. Oroszország, mely ur akart maradni Lengyelországban és Kurlandban, nem sokat törődött a személyekkel, de nem akarta, hogy a jelölt valami hatalmas fejedelmi házból való, vagy Franciaország embere legyen. Újra megerősödött az orosz-osztrák szövetség. Porszország semleges maradt. Lescsinszki Szaniszló, kereskedelmi ügynöknek öltözve, átment Közép' Európán s éjjel jelent meg Varsóban. 60.000 nemes nyilatkozott mellette a választáson: ő volt tehát Lengyelország törvényes királya. Erre az orosz hadsereg betört a lengyelek területére. Szaniszló Danczigba vonult, hogy bevárja Franciaország segítségét. Elutazása után az elégületlenek 20.000 orosz szurony támogatásával III. Ágostot kiáltották ki. Szaniszlót Műnik lábornagy ostrom alá fogta. Bár a porosz király nem eresztette át területén az orosz ágyukat, a francia hadihajók pedig közel jártak, Műnik mégis előrenyomult. A francia segítség végre megérkezett, de gyöngének bizonyult. Danczig megnyitotta kapuit; Szaniszló elmenekült.

A lengyel örökösödési háború Lengyelországban bevégződött; de újra kezdődött a Rajna mell^és Itáliában. Laszi 20.000 ember élén átkelt Szilézián, Csehországon és Frankónián, s 1735 augusztusában Heidelberg mellett csatlakozott az osztrákokhoz. Közbe jött a bécsi béke. A francziák Ausztrián boszulták meg magokat, mely átengedte nekik Lotaringiát és Itália egy részét, de nem Oroszországon, mely szemök láttára foglalta el Danczigot. Közben a török is megmozdult.

Keleten Ausztria továbbra is szövetségese volt Oroszországnak. A török ellen való hadviselés a déli sivatag pusztákon keresztül óriási nehézségekkel járt. A hadseregnek roppant podgyásza volt, a mi az előnyomulást lassította; a betegek száma 10.000-re is rúgott ezeken az egészségtelen vidékeken.

1736-ban Laszi elfoglalta Azovot; Műnik feldúlta Bakcsi-Szerájt, a khánok fővárosát és elpusztította Krímet. 1839-ben átkelt a Pmton és bevonult Moldva fővárosába. Ezalatt az osztrákok folytonosan vereségeket szenvedtek. Siettették tehát a béke megkötését; a belgrádi békében (1739) a törököknek engedték át egész Szerbiát Orsovával együtt és Oláhországot; az oroszok a Bug és Dnyeper közti földnyelvet nyerték, meg kellett elégedniök Azov lerontásával s visszaadták többi hódítmányaikat. E háború több mint 100.000 emberökbe került.

Ezalatt a súlyos adók, a szigorú üldöztetések, a gyakori újonczozás a kétségbeesésig elkeserítette a parasztokat; míg más részben Nagy Péter égi szolgálainak kegyvesztése, valamint számos főnemesnek kivégeztése az

egész nemzetet fenyegetni látszott. A nép minden bajért a nőuralkodást okozta, még a rossz termésért is.

Anna 1740-ben halt meg. Nővérének unokáját, Anna meklenburgi hercegnének és ennek férjének, Braunsveig-Bevern Antal hercegnek a fiát: Ivánt jelölte utódjának, Biront pedig megtette a kiskorú czár gyámjának.

Az oroszok zúgolódtak, hogy idegen eretnek uralkodik fölöttük, kinek egyedüli jogczime az a vétkes összeköttetés, mely beszenyeezi uralkodónőjük emlékét, VI. I v á n (1740—1741) Anna halálakor csak három hónapos volt, mindenki irtózott a kiskorúság hosszú idejétől. A németek uralkodása folyt továbbra is. Anna, a fiatal czár anyja, egészen kegyenczére, a szász Linárra és kegyencznőjére Mengden Júliára bízta magát. A császár szülői nem szívesen túrték Biron gyámságát, ki viszont azzal fenyegetőd zött, hogy Holsteini Pétert behívja és hozzáadja leányát nőül, míg fiával Erzsébet hercegnőt véteti el. Műnik szabadította meg őket Birontól. Meglepték, elfogták és Szibériába küldték.

Nemsokára azonban Anna, férje és Osztermann Műnik ellen szövetkezett, aki erre visszavonult.

Ezalatt mindjebben megúnták a czár szülőinek tehetetlen uralmát.

A népnek s kivált a hadseregnek figyelme Erzsébet, Péter leánya felé fordult. 28 éves, igen szép nő volt, magas termetű, nagy tehetségű, bár tanulatlan, élénk szellemű, vig kedvű, merész, katonás természetű. Meghittjei, Suvalov Sándor és Péter, Voroncsov Mihály, Razumovszki, Svarcz és Lesztok sebész tette ösztönözték. A kormányzó félt tőle, de nem mert ellene fellépni. Erzsébet ezalatt elfogadta a katonák gyermekeinél a keresztanyaságot, meglátogatta a testőrezredek kaszárnyáikban, mulatságokat rendezett nekik saját házában. Midőn az utcán szánkózott, egyszerű gránátosok fölkapaszkodtak a szán hátuljára és bizalmasan beszélgettek vele. Franciaország követe, La Setardi, hogy a németek uralmát aláassa: Erzsébetet tanácsosal és pénzzel támogatta, a svédek pedig Oroszország támadására indította. Ez a támadás siettette a válságot; az udvar már sokkal többet tudott az összeesküvők cselszövényeiről, hogy sem még tovább lehetett volna késedelmezni, másrésről készültek a határra küldeni azokat az embereket, melyekre Erzsébet leginkább számított. Neki most már csak a trón és a kolostor között volt választása. A december 6-7-ére (ónaptári nov. 25—26-ára) forduló éjjel három meghittjével a Preobrazsenszki-kaszárnyába ment s a testőröket reávette, hogy neki a trónt megszerezzék. Leopoldovna Anna, Antal herceg, a bölcsőben fekvő fiatal czár, Műnik, Osztermann, Lövenvold, a Mengdenek még az éjjel foglyok lettek: Erzsébetet egyeduralkodó czárnőnek kiáltották ki; a birodalom nagyjai siettek a katonai csínyhez csatlakozni. VI. Ivánt Slüszelburgba

küldték, Annát férjével és gyermekeivel együtt Kholmogorüba zárták, hol az 1746-ban meghalt. Osztermant, Müniket halálra Ítélték, úgyszintén a kormány többi tagját és főbb híveit is, de a császárnő megkegyelmezett életöknek. Osztermant, Müniket száműzték. Az előbbi kormány száműzöttjei közül sokat visszahívtak.

Erzsébet (1741—1762), miután Moszkvában megkoronázták, magához hozatta Holsteinből nővérének, Petrovna Annának és Károly Frigyes hercegnek fiát, akit Péter néven a trón örökösének nyilvánított. 1744-ben a csárna összeházasította őt Zsófia anhalt-zerbszti hercegnővel, ki később II. Katalin néven uralkodó lett. így a hatalom ismét visszazáll a Nagy Pétertől származott ágra: Erzsébetnek, mint csárnőnek és unokaöccsének, a hercegnek, mint trónörökösnek személyében.

Az 1741-iki forradalom a nemzeti párt győzelme volt a német párt fölött, az orosz elem visszahatása az idegenek kemény gyámkodása ellen. Úgy a polgárság, mint a katonaság föltámadt a németek ellen.

Az udvar kereste Franciaországnak a barátságát, mely Erzsébet jelölését támogatta.

A jó viszonyt, mely ekkép a francia és orosz udvarok közt létrejött, megzavarták a svéd ügyek. A svédek, akik a franciák biztatására Erzsébet mellett fogtak volt fegyvert, most kénytelenek voltak tovább folytatni a háborút egykori védenczök ellenében. E háború kimutatta Svédországnak tehetetlenségét az újjáalkotott Oroszországgal szemben. Erzsébet tábornokai, Laszi és Keitsz, Finnországnak minden nevezetesebb erősített helyét elfoglalták: Helszingsforszban tizenhétezer svéd tette le a fegyvert. A csárna az abói békével megnyerte déli Finnországot a Kiümen folyóig, és a svéd trón örökösévé, a dán királyi herceg mellözésével, szövetségeseinek egyikét: Adolf Frigyeset, a holsteini hercegség kormányzóját választotta meg (1743).

Európában kitört az osztrák örökösödési háború.

Besztuzsev, Bironnak régi hive, aki Lesztok pártfogása folytán visszatért az államszolgálatba, előbb birodalmi al-, később pedig főkancellár lett, az osztrák szövetség pártján állott. La Setardi ügyetlen megjegyzései bántották Erzsébetet, aki ekkor szintén az osztrákokhoz hajolt. 1746-ban jött létre az orosz-osztrák szövetség, de csak 1748-ban jelent meg 30,000 orosz német földön Repnin vezérlete alatt, és a Rajna mellett foglalt állást. De csak az ákeni béke megkötését siettették (1648), egyébként nem avatkoztak a háborúba.

Erzsébet gyűlölte II. Frigyeset, aki a csárnót sem kímélte csípős élcezeitől. Besztuzsev kancellár mindenáron háborúba akarta vinni csárnőjét a porosz király ellen.

Időközben az európai szövetségek változtak. Franciaország elpártolt a poroszoktól s Mária Terézia mellé állt. Anglia viszont Frigyesel szö-

vetkezett. Oroszország 1757-ben az osztrák-francia szövetséghez csatlakozott. Amint Frigyes Szászországba tört, az orosz hadsereg is azonnal megindult. 1757-ben Aprakszin hadvezér alatt 83,000 orosz lépte át a porosz határt, elfoglalta keleti Poroszországot, azután lassan előre nyomult az Odera felé s Grósz Jégerszдорfnál Léváid hadtestét tönkre tette. Aprakszin ahelyett, hogy előnyét kizsákmányolta volna, nyomban visszafordult s átkelt a Nyemenen: küldt, hogy Besztuzsev tanácsára, akit azért száműztek. Helyét Voronzov foglalta el.

1758-ban Fermor újra betört a porosz tartományokba, elfoglalta Königsberget s bombázta Kűsztrint, az Odera mellett. II. Frigyes ide sietett Sziléziából, egyesült Dóna hadaival s szembeszállt az oroszokkal Czorn Dorf falunál. Az oroszok eleinte győzelmesen hatoltak előre, végre azonban tökéletes vereséget szenvedtek: 20,000 embert, 100 ágyút és 30 zászlót vesztek, de teljes rendben vonultak vissza.

1759-ben Sztoltkov, Fermor utóda, ismét megjelent az Oderánál, megverte a poroszokat Züllikau mellett s bevonult Frankfurtba. Frigyes segítségére jött vezéreinek s az oroszokkal Kunerszдорfnál találkozott. Óriási vereséget szenvedett, 8000 halottat és 142 ágyút veszített; ő maga is csak nagy bajjal menekült a csataterőről mintegy negyven huszár kíséretében. Seregéből, mely 48,000 emberből állott, alig maradt meg 3000 ember. Öngyilkosságra is gondolt. A kunerszдорfi borzasztó vereség után Frigyes a védelemre szorított.

1760-ban rövid ellenállás után az oroszok bevonultak Berlinbe, az állampénztárt kirabolták, a fegyver- és löpörgyárakat lerombolták. A következő évben elfoglalták Pomerániát és bevették Kolberget. II. Frigyes tönkrement volna, ha ez a rettenetes háború tovább is így tart; Erzsébet hirtelen halála mentette meg.

Erzsébet uralkodását az ortodox buzgóság föléledése jellemzi. 1742-ben a szent zsinat elrendelte az örmény egyházaknak eltörlését a két fővárosban. A tatár vidékeken a mecseteknek egy részét bezárták és újak építését megtiltották. A püspökök és hittérítők türelmetlen buzgalma lázadásra kényszerítette a pogány és mohamedán hitű merdvin, cseremis, csuvas és mecserák törzseket. A zsidókat kiűzték a birodalomból. A szenátus figyelmeztetésére, hogy ekkép a birodalom kereskedését teszi tönkre, Erzsébet azt felelte: „Krisztus ellenségeitől nem várok semmi hasznot.“ A raszkolnikok rajongása csak növekedett, egyszerre 53-an égtek el magukat Usztjuk mellett s 172-en Tomszk mellett, Szibériában.

Másrésről igyekeztek a papság erkölcsét javítani és tudományos képzettségét emelni. A klastromoknak meghagyták, hogy növendékeiket iskoláztassák. Korbáccsal és börtönözéssel fékeztek a szerzetesek lázongó és részeges természetét. Kátét osztogattak s a bibliának új, javított kiadását bocsátották áruba.

A szenátus visszanyerte az I. Pétertől reá ruházott hatáskört, melytől I. Katalin államtanácsa s Ivanovna Anna kabinetje me/ osztotta. Az ipar előmozdítására is történtek intézkedések. 1753-ban megszüktették a belföldi vámokat és a sok ut- és hidvám-jogot. Földmivelő bankokat alapítottak» melyek olcsó kölcsönt adtak. Kereskedők fiait Hollandiába küldötték, hogy ott tanulják a kereskedést és számvitelt. Újabb bányákat kezdtek aknázni; a távol kelettel való kereskedés is nagy lendületet nyert. Szibéria benépesítése megkezdődött. Déli-Oroszországot a török és osztrák tartományokból bevándorolt szlávokkal népesítették be.

A törvények szigorúsága enyhült. Erzsébet megígérte a halálbüntetés eltörlését; a testi fenyítéket azért kegyetlenül alkalmazták, a kínvallatást azonban a legsúlyosabb bűnesetekre szorították. A perrendtartás s büntető-törvénykönyv teljesen elkészült. A rendőrségnek nagyon sok dolga volt, hogy némi rendet tartson fönn e nyers társadalmi viszonyok között. Azonban a kormány ezentúl is tehetetlen maradt a nagy útvonalokon garázdálkodó rablókkal szemben.

A tudományoknak és művészeteknek igazi minisztere Erzsébet idejében S u v a l o v Iván gróf volt. Ő alapította a moszkvai egyetemet. Suvalov kivitte, hogy minden tanuló, bármilyen származású legyen, kardot viselhetett s a csín tizedik rang-osztályába soroztatott; minden tudor a nyolczadik rendfokozatot kapta. Gimnáziumokat és más iskolákat állított fel minden kormányzóságban, a déli határvidéken is, sőt egyet Orenburgban a száműzöttek gyermekei számára. Fiatal embereket küldött külföldre az orvosi tudomány tanulása végett. Ő alkotta a szépművészetek akadémiáját Szent-péterváron, melybe francia mestereket hívott meg.

Szent-Pétervár, melynek még csak 74,000 lakosa volt, fővárosi jelleget öltött. Az olasz Rasztrelli építette a téli palotát, a szmolnai kolostort (mely később nemes leányok nevelőintézete lett), a tudományos akadémia palotáját, és ő készítette Csarszkoje Szelő, ez orosz Verszely, tervét.

Az orosz tudomány és irodalom akkori művelői közül megemlítenő L o m o n o s z o v, a természettan tanára, aki sokoldalú hasznos tevékenységet fejtett ki. Nyelvtant, ékesszólástant és költészettant irt, törekedett a modern orosz nyelvet fölszabadítani az egyházi ó-szláv nyelv bilincsei alól; ódái korának mesterművei közé tartoznak. Egyszersmind százada nagy természettudósainak egyike volt. S z u m a r o k o v drámákat, vígjátékokat, szatírákat irt; ő adta ki az első folyóiratot „A szorgalmas méh“ czime alatt. K a n t e m i r herceg, a moldvai hoszpodárnak fia, ki Párisban és Londonban követ volt, leveleket és szatírákat bocsátott közre. T r e d j a k ó v s z k i kivált fordításaival tűnt ki.

Erzsébet, épp úgy mint Ivanovna Anna, szerette a színházat. Addig csak az olasz meg francia színházi előadásokat ismerték, ekkor azonban kezdődött már az orosz színészet is,

Erzsébet korának jellemző vonása, hogy összeköttetés létesült Franciaországgal.

Erzsébet a nagy csár nyomdokában tovább fejlesztette az ország anyagi jólétét, a tudományt és az orosz nemzeti irodalmat, javított a törvényeken, új gyarmatokat alkotott. Erzsébet még Nagy Péter és II. Katalin mellett is tiszteletreméltó helyet foglal el hazája történetében.

Erzsébetet a trónon unokaöccse, III. Péter (1762) követte. Nagy Péter unokája, Petrovna Anna és Károly Frigyes holstein-gottorpi hercegnek fia volt.

Péter ekkor harmincznégy éves volt. Ifjúsága gondos nevelés és tanulás nélkül, gyermekes mulatságok között telt el; csupán a kaszárnyaélet aprólékosságai vonzották. II. Frigyesnek és a porosz harcmodornak rajongó bámulója volt. Nagynénje gyanakodott rá, hogy elárulja e fejedelmeknek a titkos határozatokat, azért távol tartotta a kormányzástól.

III. Péter első intézkedései mindamellet kelles meglegpetést keltettek. 1762 február havában kibocsátott kiáltványa fölszabadította a nemességet az alól a szigorú kötelezettség alól, melylyel Nagy Péter kényszerítette, hogy minden tagja az állam szolgálatára szentelje magát. Belátta, hogy e törvény már meghozta a maga üdvös eredményét: hozzászoktatta a nemességet, hogy tanuljon s érdeklél viseltessék a közügyek iránt; de további kényszereszközre már nincs szükség. Az orosz nemesség halából arany szobrot akart neki állítani, de III. Péter válasza az volt, hogy az uralkodónak állítható legszebb emlék az, ha állandóan népe emlékében él. Másik rokonszenves intézkedése volt a titkos kancellária megszüntetése. Péter pártját fogta a raszkolnikoknak, kiket azelőtt annyira üldöztek, hogy egyedül a nizsni-novgorodi kormányzóságban 40.000-ról 5.000-re apadt le a számuk s ezrenként menekültek a pusztákba és a szomszéd országokba. Péter letelepedő helyet adott nekik Szibériában. Nem feledkezett meg a parasztokról sem, kiknek sorsán enyhíteni iparkodott. Visszatérték a megelőző kormány számüzöttei is.

Magaviseleté azonban elrontott mindent, amit bölcs törvényei építettek. Nemcsak hogy a papságot nem szerette, de nem is titkolta a nemzeti vallás iránt érzett megvetését. A nép megbotráncozott nagynénje ravatalánál tanúsított magaviseletén. „Sugdosódott, nevetgél az udvarhölgyekkel, kigunyolta a papokat, veszekedett a tiszteklél, sőt az öröklél is nyakken-dőjük kötése, csatijaik nagysága és ruhájuk szabása miatt“ írja Daskov hercegnő. A hadsereg felzudult ama törekvése miatt, hogy mindenben a porosz hadsereget utánozza. III. Péter föloszlatta Erzsébet testőr-csapatát, ezzel megfenyegette a Preobrazsenszki, Semenovszki és Izmailovszki testőrezredekét is.

Az udvar elégedetlen volt vele, hogy a meghonosodott francia szellemet elnyomta s a németet erőszakolta.

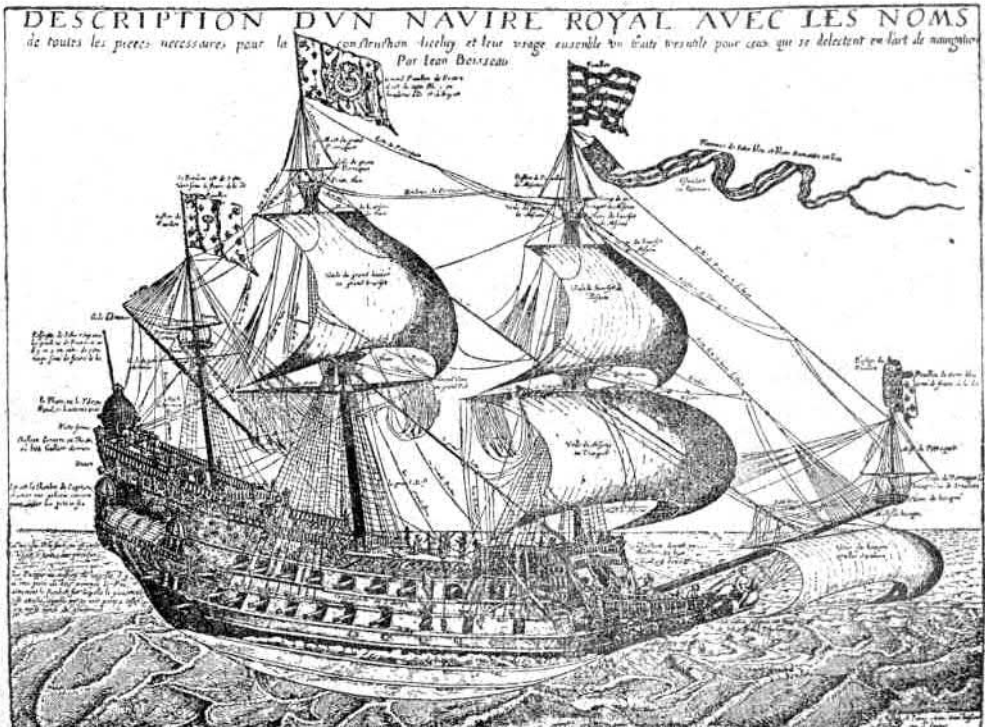
Külpolitikája még inkább növelte az alattvalóival való feszült viszonyt. A csaknem harczképtelenné lett II. Frigyessel szemben Sziléziában cserben hagyta az osztrákokat. Frigyes kész volt a béke kedvéért keleti Poroszországot is fölládozni; III. Péter pedig ahelyett, hogy a kedvező alkalmat felhasználta volna, visszaadott „öreg barátjának“ minden hódítást s vele támadó és védő szövetséget kötött: egymásnak kölcsönösen 12.000 gyalog és 8006 lovasból álló segílyt ígértek. Az oroszok, kik kevéssel előbb a porosz ellen harczoltak, most ehhez csatlakoztak.

Az oroszok, bár sajnálták, hogy Erzsébet hódításait oda kell hagyniok, belenyugodtak, mert békét reméltek. Azonban új háború kezdődött, a birodalomnak ismét ki kellett magát méríteni újabb, régi szövetségesei ellen viselendő háborúban, és hadat kellett folytatni a holsteini ház érdekében Dánia ellen. Bántotta őket az a rossz bánásmód is, melyben neje, Katalin részesült, kinek okossága, az ortodoxz vallás iránti nagy buzgalma ellenében állott férjével. Rebesgették azt is, hogy fiát, Pált, meg akarja fosztani az örökösödéstől VI. Iván javára.

Anhalti Zsófia, mint czárnő II. Katalin, értesült arról, hogy férje zárdába akarja küldeni. Résen állt. A rendelet, mely meghagyta a lestőr-ezredeknek, hogy készüljenek Holsteinba, siettette 1762-iki forradalmat III. Péternek sejtelve sem volt a veszedelemről. Katalinnak hívei, mint ez időbeli kedvese, Orlov Gergely, Orlov Elek és még χ három Orlov, Barjatszki és Paszek, előkészítették a forradalmat. E tervük Paszek elfogatásával fölfedeztetett, úgy hogy tette kellett magukat elhatározniok.

III. Péter akkor Oranienbaumban tartózkodott, Katalin Péterhofban. Katalin, Orlov Elek, Gergely és két szolga kíséretében hirtelen elhagyta palotáját. Mikor a fővárosba érkezett, három gyalog testőr-ezred föllázadt s papjaik előtt Katalinnak hűséget esküdött. A kazáni Boldogasszony templomából Katalin a téli palotába ment, innen elküldte Talüszin tengernagyot Kronstadt erősség biztosítására; kiáltványt intézett a néphez és hadsereghez. Azután mintegy 25.000 ember élén, a tüzérséggel együtt megindult Oranienbaum felé.

III. Péter hiitelen fölriadt nyugalmából, Kronstadtba hajózott, hogy a helyörség élére álljon. „Én vagyok a czár“, kiáltá Talüszinnek. „Nincs többé czár“, válaszolá a tengernagy, mire Péter az erősség tüzérségének fenyegetésére kénytelen volt visszavonulni Oranienbaumba. Itt Münik bátorító tanácsának és 1500 holsteini katonája támogatásának ellenére lemondott. Katalin elé ment, ki őt Ropsa nevű faluba küldte, ahol Péter négy napra reá meghalt „aranyeres gyomorgörcsben“, melyhez, mint a neje mondta, még „agyszélhűdés is járult.“

XVIII. századbeli francia tengeri hajó.

II. KATALIN.

II. Katalin (1762—1796) tehát trónra lépett. A szerencsétlen VI. Ivánt, kit III. Péter a fővárosba hozatott, ismét visszavitték Slüsszelburgba; itt elvesztette eszét, s nem volt többé egyéb, mint név, bár veszedelmes név.

Két évvel Katalin trónralépte után Mirovics testőrtiszt tervet koholt VI. Iván megszabadítására; ennek őrei nem láttak más módot a szökés megakadályozására; megölték Ivánt abban a perczen, mikor Mirovics behatolt szobájába. Ott csak holttestet talált; őt magát elfogták s halálra ítélték. Katalinnak most már nem volt más vetélytársa, mint saját fia.

A győzelmét követő első pillanatban II. Katalin kiáltványt bocsátott közre, melyben II. Frigyes „a közbéke felforgatójának és Oroszország álnok ellenségének“ nyilatkoztatta. Nemsokára más nézetre tért. Csernisev parancsot kapott, hogy váljon el a poroszoktól. II. Frigyes azonban rábírta az orosz tábornokot, hogy eltávozását három, napig elhalasztotta és lábhoz eresztett fegyverrel foglalt oly állást, mely fődözte a porosz hadsereget. Ezt Frigyes arra használta föl, hogy kivítta Daun fölött a búr-

kerszendorfi és leutmanszendorfi győzelmét Oroszország siettette a béke megkötését. II. Katalinnak uralkodása első felében az volt a politikája, a mit „északi rendszernek neveztek: azaz szoros szövetség Poroszországgal, Angliával és Dániával, a két déli nagyhatalom, a Bourbon- és Osztrákház ellen.

Kurland hercegség, mely jogilag a lengyel koronától függött, tényleg azonban az orosz birodalom tartozékává lett, ez időben uralkodó nélkül volt. Katalin Biront visszahelyezte, ezzel Kurlandot, bár leplezve, az orosz birodalomhoz csatolta.

III. Ágost lengyel király halálán volt. Ezzel felmerült a trónutódlás kérdése. Két párt küzdött ekkor Varsóban a hatalom fölött: az egyik az udvari párt, melynek élén Brüll miniszter és veje Mnisek állott, a másik az Oroszországra támaszkodó párt, melynek a Csartoriszkiak voltak a fejei. Az előbbieket a szász hercegnek akarták a trónt megszerezni, a másik párt maguk közül való nemes embert, P o n y a t o v s z k i Szaniszlót akarta. Ponyatovszki jelöltsége, ki jelentőség nélküli, egyszerű nemes ember volt, teljesen megfelelt II. Fr'gyes óhajtásának, az orosz birodalom érdekeinek és il. Katalin érzelmeire: is, ki szerencsésnek érezte magát, hogy régi szeretői egyikét megkoráztathatja.

III. Ágost halálává, a két párt elkeseredett dühvel versengett a hatalomért, a Csartoriszkiak orosz sereget hívtak segítségül. Ennek védelme alatt Ponyatovszki uralomra került, melynek folyama alatt Lengyelországot háromszor osztották föl, hogy kitöröljék az európai államok sorából.

Oroszország nemzeti terjeszkedésvágyán kívül beleszólt a vallás ügyébe is. Litvániában folyton szaporodtak a panaszok az „egyesültek“ eljárása miatt. Oroszország már többször közbelépett hitsorsosai érdekében. Ágost rendeletet tett közé, melyben biztosítja az ortodox vallás szabad gyakorlatát, de ezt sohasem hajtották végre, mert a királyságnak nem volt arra elég ereje. '

Lengyelország romlásának második oka Poroszország földéhsége volt. A lengyel kézen levő nyugati Poroszország elválasztotta keleti Poroszországot a brandenburgi monarchia többi részétől. Nyugati Poroszországban sok volt a német, többnyire protestáns telepes; a varsói kormány pedig a protestánsokat éppúgy zaklatta, mint az ortodoxokat. Lengyelország megszűnésének főoka azonban saját belviszonyaiban rejlett. A központi hatalmat tönkretette a féktelen nemesség, a „liberum veto“. Amellett Lengyelországnak csak fegyelmetlen, a hűbéri korból való népkatonasága volt, mely nemesi lovasságból állott, minden gyalogság nélkül, kevés tüzéséggel; határai, melyeken alig volt egy-egy erősség, mindenfelől nyitva állottak.

Katalin és Frigyes azon iparkodott, hogy kivívja a disszidensek jogait

és megakadályozza a fejetlen alkotmány megváltoztatását, mely által Lengyelországot egészen kezökben tartották.

1765-ben Koninszki, Fehér-Oroszország ortodoks püspöke, emlékiratot adott át Lengyelország királyának, melyben elősorolja mindazokat a sérelmeket, melyeket a görög vallás a királyságban szenvedni kénytelen.

Oroszország a lengyel országgyűlés előtt támogatta a disszidensek panasztát; Szaniszló Ígérte is, hogy megorvosolja. Arról volt szó, hogy a népnek biztosítsák a szabad vallásgyakorlat s az ortodoks nemességnek visszaadassanak azok a politikai jogok, melyektől a korábbi törvényhozás megfosztotta. Az 1766-ik évi országgyűlés heves ellentállást tanúsított e javaslattal szemben.

Repnin, Katalin követe, utasította a disszidenseket, hogy a szövetkezés (konfederáció) törvényes eszközeihez folyamodjanak, mire az ó-hitűek Sluczban, a protestánsok a porosz követ védelme alatt Tómban szövetkeztek; Radomban viszont katolikus konfederáció keletkezett a Csartoriszkiak ellenségeiből, kik félték az alkotmány reformálásától és a „liberum veto“ eltörlésétől. Oroszország, mely Poroszországgal együtt biztosította e képtelen alkotmány föntartását, őket is hasonlóképen pártfogásába vette.

80.000 orosz állott készen, hogy Repnin intésére Lengyelországba bevonuljon. Ilyen előjelek között nyílt meg az 1767-iki országgyűlés. Úgy látszott, hogy a lengyelek nem veszik észre a függetlenségüket fenyegető veszélyt s nem érdeklődnek egyéb iránt, minthogy föntartsák a türelmetlenség rendszerét. Szoltik krakkói, Zaluszki kievi püspök és két más követ leghevesebben ellene szegült a javaslatoknak. Repnin ezeket gránátosaival elfogatta és Oroszországba vitette. Annyi méltatlanságot követtek már el a lengyelek, hogy Európa a nemzetközi jog e megsértése fölött, mely biztosítani látszott a lelkiismereti szabadságot, tapsokban tört ki. Az országgyűlés engedett és beleegyezett, hogy a disszidens nemeseknek ugyanoly politikai jogaik legyenek, mint a katolikusoknak. 1768-ban Lengyel- és Oroszország között egyezés jött létre, melynek értelmében Lengyelország semmiféle változtatást sem tehet alkotmányán ez utóbbi hatalom beleegyezése nélkül.

A radomi katolikus konfederáció azonban nagyon elégedetlen volt az eredménnyel. Fölözlött ugyan, de töredékeiből még népesebb konfederáció alakult a podóliai Barban, mely programjául nemcsak a „liberum veto“, hanem a katolikus előjogok föntartását is kitűzte. Galicziában és Lublinban hasonló czélből két más konfederáció alakult. A fölkelők jelszava ez volt: „pro religione et pro libertate“; a szabadság alatt azonban csakis a nemesi előjogokat értették. A bari szövetkezettek követeket küldöttek a drezdai, bécsi és verszelyi udvarhoz, hogy ügyök iránt érdeket keltsenek. Franciaország rövidlátóan az elégtelenséget pártolta

Szaniszló király és híveinek az alkotmányt reformálni akaró törekvéseivel szemben. A lengyel kormány is követett el, még pedig vésszes hibát. Mint-hogy a királyi sereg csak 9000 emberből állott, az Oroszországgal kötött szerződés értelmében ennek fegyveres támogatását kérte. Az orosz hadoszlopok elfoglalták a szövetségesektől Bárt, Berdisivet és Krakkót. Megmozdultak az ukrainai kozákok, a zaporogok, a hajdamakok is. Iszonyú belháboru dúlta a dnyeper-vidéki tartományokat.

Az orosz hadcsapatoktól üldözött szövetségesek némi támogatásra találtak a bécsi udvarnál; a szövetségi tanácsot Tesenbe, a főhadiszállást pedig Magyarországra, Eperjesre tették át. Lengyelországban három város volt kezükben. Soazöly pénzzel támogatta őket. Több francia tiszt is segítségükre jön. A konföderáció összes ereje, Lengyelország egész területén szétszórva, 16—17,000 lovasból állott, gyalogság nélkül, ez is öt vagy hat független csapatra oszlott. Lanczkronnál 1771-ben megverték őket, ellenben 1772-ben Krakkót bevették. Megelőzőleg a királyt is majd, hogy el nem fogták.

Soazöly biztatására a törökök hadat üzentek Katalinnak. Ürügyül felhasználta azt a körülményt, hogy a hajdamakok, kiketők oroszoknak állítottak — holott az oroszokkal hadilábon álltak — a török határon túl terjesztették portyázásukat. A fényes porta a tatárokkal szövetkezett, kik erre az Erzsébet czárnő idejében alakult orosz Új-Szerbiát kezdték pusztítani 1768-ban. Katalin, kinek ereje Lengyelországban volt elfoglalva, csak 30.000 embert küldhetett Galiczin vezetése alatt a törökök ellen, holott a török nagyvezérnek 100.000 embere volt, akikkel épen be akart vonulni Podóliába, hogy a lengyel szövetségesekkel egyesüljön. Rumjancsevet Ukrajnába küldte, hogy szemmel tartsa a krimi tatárokat és a kalmukokat. Galiczin megverte a nagyvezért a Dnyeper mellett Kotinnál (1769), azután elfoglalta Moldvát és Oláhországot. Rumjancsev pedig megverte a tatár khánt, kinek szintén 100.000 embere volt a Larga folyó partján, azután Kagulnál a nagyvezért, hol 17.000 orosz 150.000 mohamedánt győzött le (1770). 1771-ben Dolgoruki herczeg bevette Kaffát, Kereset, Jenikaiét s egyszersmindenkorra megsemmisítette az ozmán uralmat a Krim félszigeten. Ezalatt Galiczin sorra elfoglalta a dunai erődöket, Bender bevételei befejezte Besszarábia hódítását és benyomult Bolgárországba. A török birodalmat akkor az egiptomi lázadás is gyöngítette. Ezt fölhasználta Katalin s Orlov Elek vezetése alatt hajóhadat indított a Balti-tengerről, mely megkerülte Európát, s váratlanul megjelent Görögország partjain. Morea keresztény népei fölkeltek, de Orlov cserben hagyta a görögöket, s a török hajóhad fölkeresésére indult. Előbb Kios kikötőjében verte meg a török hajóhadat, melyet azután a cseszmei révben gyújtó hajók segítségével teljesen tönkre tett. Ahelyett azonban, hogy erre rögtön Konstantinápolyi támadta volna, a görög szigetek meghódítására fecsé-

relte idejét. Ezzel a törökök időt nyertek, megerősítették a Dardanellákat, úgy, hogy mire az oroszok a szoros bejáratánál megjelentek, már késő volt (1770).

Mindamellettt Oroszország meghódította Azovot, Krímet, a Fekete-tenger partját a Dnyeper és Dnyeszter között, Besszarábiát, Oláhországot, Moldvát, Bulgária egy részét és az Egéi-tenger szigeteit. Ausztria rriegijedt ezektől a hódításoktól, félt a keleti egyensúly megzavarásától. Lengyelországra terelte át újra az oroszok figyelmét. Lengyelország fölsozlatása főleg Poroszországnak volt az érdeke, mert csak így remélhette, hogy területileg elválasztott keleti tartományait egybekapcsolhassa.

II. Frigyes árulta el Katalinnak a Csartoriszkiaknak az alkotmány reformálására vonatkozó tervét, ő támogatta a disszidensek ügyét, egy szóval ő teremtette meg a lengyel kérdést; ő keltett aggodalmat II. József császárban is Oroszországnak keletre vonatkozó tervei iránt és így bírta reá, hogy Lengyelország fölsozlatásába belemenjen. Ő vette reá Katalint is, hogy egyelőre szakítson bizanci álmaival és Lengyelországban keresen kárpótlást.

II. Katalin inkább föntartotta volna Lengyelország épségét, csakhogy neki legyen ott túlnyomó befolyása, de mégis kénytelen volt elfogadni II. Frigyes ajánlatát, nehogy vele is és esetleg Ausztriával is háborúba keveredjék. Frigyes már akkor katonákat toboroztatott Lengyelországban s elfoglalta Danczigot. Mária Terézia viszont Magyarország régi joga alapján újra hatalmába vette a szepesi városokat. A földarabolás csaknem befejezett tény volt, mikor azt 1772 február 17-én Orosz- és Poroszország szerződésileg szabályozta, amihez áprilisban Ausztria is hozzájárult. Oroszországhoz kapcsolták Fehér-Oroszországot (Poloczka, Vitepszk, Orsa, Mohilev, Misztiszláv, Gomel), Ausztriához Galicziát és Vörös-Oroszországot 2.500,000 alattvalóval, Poroszországhoz nyugati Poroszországot, de Torn és Danczig nélkül, 900,000 lélekkel.

Hátra volt még, hogy Oroszország a Portával kössön békét. 1772-ben sikertelen alkudozás után kitört a háború. Az oroszok kudarcot vallottak Szilisztria ostrománál, de a nagyvezért körülzárták sumlai táborában, s így egyetlen egy győzelem megnyithatta volna előttük a Konstantinápolyba vezető utat. Abdul Hamid szultán aláírta a kucsuk-kairnadszi békét (1774), melyben kötelezte magát: hogy elismeri a bugi, krimi és kubáni tatárok függetlenségét; átengedi a Don melletti Azovot, a Dnyeszter torkolatánál Kinburnt és Krirn félsziget minden erődített helyét; az orosz kereskedőhajóknak megnyitja a Dardanellákat és a Boszporuszt; az orosz kereskedőket ugyanazon kedvezményben részesíti, mint a francziákat, kegyelmet ad azon keresztény alattvalóinak, kik a legutóbbi fölkelésben részt vettek; megengedi az orosz követeknek, hogy közbenjárhassanak a

dunai fejedelemségekben lakó keresztény alattvalók érdekében; 4,500,000 rubelt fizet hadiköltség fejében és elismeri az orosz uralkodó császári címét. Területének kibővülésén kívül Oroszország tehát bizonyos fokú véduraságot is nyert a szultán keresztény alattvalói fölött.

II. Frigyes és Katalin megegyeztek, hogy Svédországot is felosztják: Finnország Oroszországnak, a svéd Pomeránia Poroszországnak jutna, Dánia lett volna a harmadik osztozkodó. III. Gusztáv már trónörökös korában sejtette a fenyegető veszélyt. Lengyelország felosztásának szomorú példája elkerülhetetlenné tette, hogy a zajongó országgyűlést elnyomja s magának erős királyi hatalmát biztosítson.

1772 augusztus 19-én összegyűjtötte a testőrcsapatokat, összehívta a szenátorokat, fölkelésre bírta Stokholm lakosságát és az országgyűlés elé ötvenhét pontból álló alkotmányt terjesztett, mely biztosította ugyan a közszabadságot, de másrésről visszaállította a korona lényeges előjogait. Azután számos reformot honosított meg, melylyel Svédország erejét megkettőztette s minden idegen cselszövés ellen biztosította. II. Frigyes és Katalin sajnálatukra nem akadályozhatták ezt meg, mert a lengyel ügyek nem engedték meg nekik, hogy közbeléphessenek.

II. Katalin, ki Lengyel- és Törökországban mint hódító lépett föl: otthon, saját birodalmában szörnyű nehézségekkel küzdött. 1771-ben dögvész ütött ki Moszkvában, mely két hónapon át naponta 1000 embert ragadott el. A nép örülten rohant a bogolyubói Istenanya csodatevő képéhez, melynek lábainál tömegesen hullott el. A fölvilágosult Ambrus érsek el akarta onnan vitetni a képet; emiatt rettenetes lázadás tört ki. Ambrust fölkoncizták, palotáját földülták. Katalin Orlov Gergelyt küldötte oda a lázadás lecsöndesítésére és a kedélyek megnyugtására. Végre a dögvész megszűnt és a nyugalom helyreállt.

A moszkvai zendülés mutatta, hogy a főváros alacsonyabb néposztályai mily sötét tudatlanságban tengődnek még. Pugacsev lázadása pedig azt mutatta, hogy mennyi zavargó elem forrong még a birodalom félreeső tartományaiban. Az elnyomott parasztok minden csalónak felültek, ki nekik nehéz sorsuk javulását ígérte. Jelenleg az ál III. Péterek, IV. Ivánok, sőt ál I. Pálok szedték rá a népet, mely mindig elfogult volt „az asszonyok uralkodása“ iránt. A rozkolnikok kérlelhetetlen ellenségei voltak a császárságnak. Az uráli és doni kozákok, a Dnyeper-vidéki japorogok folyton-folyvást nyugtalankodtak, úgyszintén a Volga-vidéki pogány, muzulmán vagy akarattuk ellenére ortodoksz törzsek is.

Újabb pörlázadás készült. Pugacsev Emílián szökevény kozák és raszkolnik, ki már fogva is volt Kazán börtönében, de Szibériába menekült, kiadta magát a hóhérai kezei közül megmenekült III. Péternek, kibontotta a holsteini zászlót, hirdette, hogy Sz. Pétervárra megy, nejét megbüntetni s fiát megkoronázni Csupán 300 emberrel megtámadja Jaiszk kis erősségét;

minden ellene küldött hadcsapat hozzá áll s kezébe adja vezetőit. Ő azután különbség nélkül fölakasztatja a tiszteket s a falukban az urakat. Mint lázadókat, felségsértőket büntette azokat, kik ellene álltak. Több kisebb erősséget elfoglalt a pusztában. A nép harangzúgással fogadta s a papok kenyeret és sót nyújtottak át neki. Az e vidéken fogságban levő lengyel konferedáltak tüzéséget szerveztek számára. Alig egy év alatt megremegtette Kazánt és Orenburgot, megverte mind az ellene küldött tábornokokat; a földbirtokosok mindenünnen elfutottak, a barbár törzsek táborába sereglettek. Moszkvában az alsóbb néposztály 100,000-nyi tömeget mozgósított, mely az urak kiirtását követelte. II. Katalin Bibikov Sándort bizta meg a veszedelem elterjedésének megakadályozásával. Midőn ez Kazánba érkezett, megnyugtatta s fölfegyverezte a nemességet. Megtámadta Pugacsevet, kit Taticseva és Kargula mellett két ízben megvert; hadseregét szétszórta, ágyúit elvette. Bibikov győzelmei közepeit halt meg; de tábornokai: Mikelzon, Kollong, Galiczin, tovább üldözték a iegyőzöttet. Amikor ezek Pugacsevet az alsó Volga vidékén bekerítették: egyszerre csak fölment a folyón, meglepte Kazánt, kirabolta s felégette; a város kremljének ostrománál azonban kudarcot vallott és a Kazánka folyó mellett teljes vereséget szenvedett. Ekkor újra lement a folyón; vakmerően bevonult Szaranszkba, Szamarába'és Czariczinbe, a czár híveit fölakasztatta és új előjáróságot szervezett. Mialatt dél felé futott, a nép a moszkvai utón várta őt. Mindenütt támadtak ál III. Péterek, ál Pugacsevek, kik dühöngő csapatok élén kiirtották a földesurakat és fölégették a kastélyokat.

Végre, mikor Pugacsev éppen Perzsiába akart menekülni, bekerítette őt Mikelzon s a fáradhatatlan Szuvorov; erre saját hívei megkötözték és kiadták. Moszkvába vitték és ott a nép szemeláttára kivégezték. De azért sokan nem hittek az ál-Péter halálában és bár a lázadás lecsendesült, a forrongás szelleme még sokáig megmaradt.

1775-ben Katalin megsemmisítette a zaporogok köztársaságát. Ezeket már Nagy Péter kiűzte Ukrainából, később megengedték nekik, hogy visszatérjenek; de ők sehogysem tudtak megférni, úgy hogy a czárnő parancsára Potemkin végleg szétszórta őket. Egyik töredéküket Azov környékére telepítette, a rakonczátlan többség azonban elbujdosott.

II. Katalin kiváló segítő erőkkel vette magát körül. Uralkodása első felében az Orlovoké volt a vezérszerep. Orlov Gergely a czárnő bevallott kegyencze volt, a tüzéség főparancsnoka. Orlov Elek tengernagy volt s az Egéi-tengeren viselt hadjárat után Cszemzenszki melléknevet kapott. Orlov Tivadar a szenátus főügyésze lett. Orlov Vladimir 21 éves korában a tudományos akadémia igazgatója volt. Később az Orlovok befolyását ellensúlyozta Potemkin, Új-Oroszország megteremtője, Krím szervezője, a második török háborúban az ottománok legyőzője; továbbá Zubov Plátó, kinek testvére, Valérián vezette a Perzsia elleni háborút. A külügyek

igazgatása körül különösen kitűnt Panin, Osztermann, Voronczov, Repnin stb. A hadsereget Galiczin Sándor, Dolgoruki, Rumjancsev, Szuvorov vezette; a hajóhadat Greig, Szpiridov, Csicsagov. Beczki Ivánra a szép-művészetek és jótékony intézetek ügye volt bízva.

1766 — 1768 előbb Moszkvába, később Szent Pétervárra bizottságot hívott össze II. Katalin az új polgári törvénykönyv előkészítése végett. E bizottságban képviselve volt az állam minden testületé, minden rendje és a birodalom minden népfaja. 652 követ gyűlt össze Moszkvában: tisztviselők, nemesek, polgárok, parasztok, tatárok, kalmükök, lappok, szamojédek stb. E képviselőket örökre fölmentették a testi büntetések alól és működésük tartama alatt teljes sérthetlenséget nyertek.

A gyűlés több bizottságra oszlott föl és több mint kétszáz ülést tartott. Teljesen szabadon vitatták meg a legégetőbb kérdéseket. Ily nagy számú, az osztályérdekek által annyira szétszakgatott, néprajzi szempontból annyira vegyes gyűlés nem volt alkalmas arra, hogy törvénykönyvet szerkeszsen. Ily mű létesítése az akkori viszonyok között csaknem lehetetlen volt Oroszországban, hol oly élesek voltak az ellentétek. A czárnő, midőn a török háború miatt a gyűlést fölöszlatta, mégis meg volt elégedve, mert „a bizottság — mondta — felvilágosított és megismertetett az egész birodalommal; most már tudom mire van szükség és hogy mivel kell foglalkozni.“ Oroszország e rendi gyűlésének meg volt a maga befolyása II. Katalin törvényeire.

A vitatkozások folyamán fölmerült a jobbágyok felszabadításának kérdése. Katalin hajlandó is volt ennek fokozatos keresztülvitelére, de a főnemesség elnyomta ezt a szándékát II. Katalin, némi nemeslelkű fölbuldulása után, javítás helyett súlyosbította a meglevő állapotot is; így több, mint százötvenezer korona-jobbágyot kegyenczei közt kiosztott. 1767-ben egyik ukáza megtiltotta a parasztoknak, hogy uraik ellen panaszt tegyenek; az uraknak újból megengedték, hogy jobbágyaikat Szibériába küldhessék és hogy tetszésök szerint állíthassák közülök az ujonczokat. Behozta Katalin Kis-Oroszországba is a jobbágyságot, hol eddig az törvényesen behozva nem volt.

A czárnő tanácsa elvonta a szenátusnak eddigi politikai befolyását, de meghagyta neki a közigazgatás minden ágának a fölügyeletét. II. Katalin igyekezett e közigazgatásnak legmegrögzöttebb baját, a vesztegetést megszüntetni.

1775-ben kiadott ukázával a birodalom egész fölosztását módosította. Tizenöt tartomány helyett ötven kormányzóságot alkotott (300—400 ezer lakossal), a kormányzóságokat ismét kerületekre (ujezdü) osztotta (20—30 ezer lakossal). 2—3 kormányzó fölött állott egy-egy főkormányzó (nami-esztnik). Livland, Esztland és Kurland külön-külön kormányzatot kapott. A közigazgatást teljesen különválasztotta az igazságszolgáltatástól; minden

egyres kormányzó mellett igazgató-tanács állott a közigazgatási és rendőrségi teendők, továbbá pénzügyi kamara az adók, a kincstári jóságok, a bányák és a számvitel ügyei, és végül élelmezési bizottság a vendégfogadók és a közsegélyezés ügyei számára.

A bírósági rendszer szentesítette az osztályok különválását. Első folyamodást! törvényszékül szolgált a nemességre nézve a kerületi törvényszék, a polgárookra a városi hatóság, a szabad parasztok és a korona jobbágyai részére az alsóbb törvényszékek. De semmiféle törvényszék sem létezett az urak jobbágyai számára. Csak az életüket óvták az uraknak önkényével szemben. A 3 első fokú bíróságnak megfelelt 3 másodfokú minden kormányzósági székhelyen: a legfőbb törvényszék, a kormányzói hatóság és a felsőbbíróság. A legfőbb főlebbezési és semmisítő bíróság a szenátus volt. A kormányzósági székvárosokban esküdttbíróóság is volt bizonyos bűnügyekre nézve, mely polgári békebíróóság gyanánt is működött.

A nemesség bizonyos tartományi szervezést nyert. Minden kormányzóságban volt nemesi gyűlés, mely megválasztotta a nemességi marsallt és a többi méltóságokat. II. Katalin csak azoknak a nemeseknek adott szavazati jogot, kik az államot szolgálták.

A városok kereskedőinek s polgárainak bizonyos előjogokat és önkormányzatot, némi önálló igazságszolgáltatást engedett. A kereskedőket három czéhbe osztották: az első osztályba tartoztak azok, kiknek legalább tízezer, a másodikba, kiknek legalább ezer, a harmadikba, kiknek legalább ötszáz rubel tőkéjük volt. E fokozat alatt álló polgárok a „miescsánü“ közös neve alá foglaltattak.

A gabona árát szabályozta, egyébként azonban Katalin lemondott mindarról az ellenőrzésről és gyámkodásról, melyet Nagy Péter behozott. Megszüntette a bánya-, a kézműipar- és a kereskedelmi kamarákat.

Hogy benépesítse a Volga és Ukraina pusztát, de rendkívül termékeny vidékeit, külföldi gyarmatosokat hívott be; előleggel, adómentességgel pártolta őket. E gyarmatosok leginkább németek voltak. Menedéket nyújtott a morva testvéreknek és minden vallási menekülőnek. 1774-ben 26.000 ember vándorolt be a birodalom területére. Közel 200 új várost alapított.

II. Katalin alatt létesült az egyházi javak világiasítása. A szerzetes és világi papság keze alatt levő parasztok száma csaknem egy milliót tett. A trojiczai Sz.-Szergiusz monostornak apátjai valóságos papi királyok voltak. II. Katalin bizottságot alkotott egyháziakból és tisztviselőkből, kik az egyházi javakat fölvetették s átadták az államnak, mely gazdasági bizottság kezelése alá helyezte. A kolostorok évdíjat húztak. A jövedelmek többletét papi iskolák, rokkantak háza és kórházak alapítására fordították.

II. Katalin nagyon türelmes volt a másvallásúak irányában.

Uralkodása alatt a birodalom lakóinak száma 40 millióra emelkedett.

Katalin előmozdította a közegészségügyet, pártolta az orvosi tanulmányokat, külföldi orvosokat hívott be; a moszkvai egyetemen orvosi szakosztályt állított föl; behozta a himlőoltást, bár a mohamedánok és az orosz nép egy része is erélyesen ellene szegült.

A közoktatás terén is hasonló buzgalmat fejtett ki, ha nem is a szorosabb értelemben vett népnél, mely arra még úgyszólván képtelen volt, hát legalább a felső és középosztálynál. Beczki szükségesnek látta, hogy az ifjúság nevelői oroszok legyenek, de ezt még megfelelő erők hiányában alig lehetett megvalósítani. Beczki nemzeti nevelési tantervé csak részben volt megvalósítható: középiskolákat állítottak föl a nagyobb városokban. II. Katalin gondoskodott a leányok neveléséről is; hires alapítása a szmolnai kolostor női nevelő-intézete. Nagyszerű alkotása volt Katalinnak a „voszpitateľnői dom“, a moszkvai nevelőház, a nagyszerű telep, mely még I. Napoleon bámulatát is fölkelte; Katalin uralkodása alatt ebben közel 400.000 árvaleány nyert segélyt és nevelést. Az a szolgálóember, ki ez árvák közül vett magának feleséget, felszabadult.

Katalin uralkodása alatt a francia szellem befolyása az orosz műveltségre nagyon növekedett. Lefordították és utánozták a XVII. századbeli francia klasszikusokat.

II. Katalin buzgalommal kereste a francia írók rokonszenvét; Voltérrel és más francia nagy szellemekkel levelezésben állott. Szolgálatába fogadta Grimmet, ki egykor Russzó barátja volt. Pál trónörökös nevelésének vezetését D'Alambertnek ajánlotta föl; később a köztársasági érzelmű svájci Laharpot hívta meg unokái, Sándor és Konstantin mellé. Sok francia művet szerzett be. Diderot Szent-Pétervárra hívta és ott a legmelegebb vendégszeretettel látta el. Udvarán Faikoné, a nagy szobrász, Nagy Péter lovas-szobrán dolgozott.

Nyugat művészete és tudománya iránt mutatott hódolata mellett is kérkedett vele, hogy orosz czárnő, s tréfálkodva parancsolta meg orvosának, hogy csapolja le belőle az utolsó csepp német vért is. Helyet foglalt a XVIII. századbeli orosz irodalomban. Unokái, Sándor és Konstantin számára írta a „Nagy mama abc-éjét“, az orosz történelemből vett elbeszéléseket, s egész „alekszandro-konstantini könyvtárt“, melyet Németországban nyomtatott ki. Törvényeinek bevezetései, orosz, francia, német levelezései, melyeket minisztereivel, kormányzóival, francia és német barátaival folytatott, irodalmi tevékenységéről tanúskodnak. Az orosz színpad számára is dolgozott, drámát, vígjátékot írt. Francia nyelven érdekes emlékiratot hagyott Oroszországba érkezése s nagyhercegnői élete felől.

1783-ban a francia akadémia mintájára új „orosz akadémiát“ alapított, melynek hivatása volt az orosz nyelvtan, helyesírás, iránytan szabályait megalapítani, az orosz történelmet tanulmányozni. Működését szótár kibocsátásával kezdte meg, mely 43.257 szót tartalmazott s 1789-től 1799-ig

terjedő időközben hat kötetben jelent meg, (újra átdolgoztatott az 1840—1850-ig terjedő tíz év alatt). Oly nagy divatba jött az orosz akadémia, hogy a leghíresebb tudósok, sőt a legmagasabb társadalmi körökbe tartozó hölgyek is közreműködtek a nagy szótár elkészítésében. Maga II. Katalin szerkesztette a „pótló jegyzeteket“ az első kötethez.

Katalin pártfogója volt az orosz tudósoknak is. Támogatta Fon-Vizin, Ableszimov, Kniazsnin szinműirót, Kheraszkov és Bogdanovics költőt, Kenmiczer meseirót, Derzsavin ódaköltőt. Utóbbi írta a Felicza czimii szinművet is, mely tele volt az udvar különféle személyei ellen irányzott csípős czélzásokkal, amiért Katalin gazdagon megajándékozta; egyúttal gondoskodott arról, hogy az érdekeltek megkapják a darab egy-egy példányát, melyben a reájuk vonatkozó részek alá voltak huzva. Derzsavin különben igazságügyminisztere lett a czárnőnek.

Novikov újra megindította a Moszkvai Hírlapot; tökéletesítette az orosz könyvnyomtatást; új könyvkereskedéseket alapított, nagy csomó folyóiratot és gyűjteményes munkát tett közzé a házi tűzhely, az ifjúság s a csaknem tanulatlan munkások számára.

Müller történelmi munkákat adott ki. A berlini Pállasz ekkor tette meg tudományos kutató útját Krímben, Szibériában s a kínai határokon. Golikov tizenkét kötetben kiadta „Nagy Péter tettei“ czimű művét. Scserbatov herceg megírta Oroszország történelmét a legrégebb időtől kezdve. Az udvari emberek közül sokan emlékiratot szereztek.

II. Katalin uralkodásának második felében elpártolt az északi rendszertől, a porosz-angol szövetségtől és Ausztriához, később Franciaország-hoz közeledett. Ez időben Potemkin volt a legbefolyásosabb kegyencze. Békítőleg beleavatkozott a bajor örökösödési harczba (1779).

1780-ban, az északamerikai szabadságharc alatt a kisebb tengeri hatalmak irányában elkövetett angol erőszakoskodások arra indították, hogy Svédországgal, Poroszországgal, Dániával, Ausztriával és Portugállal együtt fegyveres semlegességet nyilvánítson. E fontos tény új tengerjogi elveket állapított meg: hogy semleges hajók szabadon járhatnak a hadviselő felek partjai mellett, hogy a hadviselő hatalmak alattvalóinak áruit — csempészett cikkek kivéve — semleges hajók szabadon szállíthatják, hogy hadi dugáru alatt csak a fegyverek és hadikészletek értendők; hogy valamely kikötő csak akkor tekintendő ostromzár alatt levőnek, ha a támadó hajók elég közel vannak arra nézve, hogy azt esetleg közvetlenül érvényesíthessék.

A kairnadsi béke Krímet függetlennek nyilvánította Ennek eredménye teljes fejtelenség lett. A szultán követelte a mohamedán lakók fölötti lelki főhatóságot. Orosz és török párt egymással küzdött a hataloméért. Végre Oroszország közbelépett és kimondotta a birodalomba való bekebelezését e félszigetnek. Ezzel Katalin eltörölte a mongol igának végső nyomait is.

1783-ban a konstantinápolyi szerződésben a szultán is elismerte a Krim és Kubán bekebelezését.

1787-ben létrejött a francia orosz „barátsági és kereskedelmi szerződés.”

Legbensőbb volt azonban Oroszország szövetsége II. Józseffel, kit Katalin keletre vonatkozó nagyravágyó terveinek megnyert. Moldvát, Oláhországot és Besszarábiát, Dácia néven görög vallásu uralkodó alatt akarták egyesíteni. Oroszország is, Ausztria is egy egy török birtokrészt nyert volna. Bizancz trónjára Pavlovics Konstantin nagyherceget akarták ültetni, kinek le kellett volna mondania az orosz trónhoz való minden jogáról, úgy hogy a két korona sohasem egyesülhetne ugyanazon egy főn. Franciaországot, Angliát és Spanyolországot is részesíteni akarták a remélt hódításokban.

Már az a körülmény, hogy I. Pálnak második fia a keresztségben a jelentős Konstantin nevet kapta, nagyon nyugtalanította a Portát, Potemkin készülődései még inkább. Katalin ügynökei nem szüntek meg izgatni a román, szláv és görög tartományokban, sőt még Egiptomban is. Katalin előkészítette a Kaukázus bekebelezését is és védelmébe fogadta Herakliusz, Georgia csárját. A diadalmi utazás, melyet a császárnő 1787-ben a déli kormányzóságokban és az újonnan meghódított tartományokban tett; találkozása a lengyel királylyal és II. Józseffel a diadalívek; melyeken e felírás volt olvasható: „Erre vezet az ut Bizanczba“, teljesen megrémítették és fölingerelték a Portát.

Az 1787-ik év nyarán — miután Bulgakov orosz követ a török követelekhez nem járult hozzá — a Fényes-Porta megüzente a háborút.

A dolgok e fejlődése váratlanul lepte meg Oroszországot. Potemkin még nem fejezte be előkészületeit, Krímet is fel akarta áldozni a béke kedvéért. A császárnő ellenben megparancsolta, hogy az ellenség bevárása nélkül meg kell kezdeni a /támadást.

Ugyanekkor Katalinnak más ellenséggel is meggyült a baja. Poroszország Lengyelországtól meg akarta kapni Danczigot és Tornt, ezzel szemben Ígérte, hogy visszaadatja Galicziát. III. Gusztáv visszakövetelte déli Finnországot; ostromolni kezdte az orosz erődöket. Már a téli palotában is hallották a svéd ágyuk bömbölését. Katalin nem ijedt meg; néhány nap alatt 12.000 embert vont össze védelmére. A svéd hajóhadat megakasztotta előhaladásában. Svédországban összeesküvést szított III. Gusztáv ellen, mire az kénytelen volt visszatérni Stokholmba, hol is még jobban megerősítette királyi hatalmát. Ekkor azonban a dánok betörték Svédországba s lekötötték őt. 1789-ben Anglia és Poroszország közbelépésére megszabadult a dánoktól; újra fegyvert fogott az oroszok ellen; de ez alkalommal hajóhada, bár eleinte győzött, végre is jelentékeny veszteséget szenvedett. Sietett tehát megkötni a verelai békét a régi birtokállapot alapján, sőt szövetséget ajánlott Oroszországnak.

Délen 1788-ban Katalin 40 000 embert állított a Kaukázus védelmére, 30.000-et Krím oltalmazására s 70.000-et Rumjancsev vezérlete alatt, hogy a Dnyeszter mellett működjék; 80.000 osztrák pedig II. József alatt a Duna és Száva oldalát fenyegette. A német császár szerencsétlen volt e háborúban; Laudonnak adta át a vezérletet. Potemkin herceg rohammal vette be Ocsakovot, mely alkalommal 20.000 török esett el. A Dnyeszter melletti Kotint, Moldvának kulcsát, Szoltikov foglalta el.

1789-ben Szuvorov Kóburg herceg osztrák tábornokkal megverte a törököt Foksánynál (július 31) és a Rimmiknél (szeptember 25), hol 25.000 keresztény 100.000 mahomedánt győzött le. Laudon nyugaton elfoglalta Belgrádot és meghódította Szerbiát, Potemkin keleten elfoglalta Bendert s meghódította Besszarábiát.

Miután II. Katalin megszabadult a svéd háborútól, 1790-ben még nagyobb erélyvel folytatta a harcot a török ellen. Szuvorov 10.000 ember elvesztése és 30.000 török lemészárlása után rohammal vette be a Duna északi ágának főhelyét: Izmailt.

Ez évben meghalt II. József; utóda, II. Lipót, Szisztovban békét kötött a törökkel. II. Katalin még néhány hónapig egyedül folytatta a háborút. Akkermann és Kilia elfoglalásával hatalmába kerítette a Duna torokolatait. Repnin Macsinnál 40.000 emberrel megverte a nagy vezér 100.000 főnyi seregét; míg Usakov szétszórta a török hajóhadat és Várnát ostromzár alá vette, hogy a nagy-vezér hadait Konstantinápolyi elvágja. A megrémült szultán most békét kért. A jasszi-i békében Katalin, kit a francia és lengyel ügyek vettek igénybe, csak Ocsakovot és a Bug és Dnyeszter közötti partvidéket tartotta meg, azonkívül biztosítékokat kötött ki a dunai fejedelemségek javára (1792 január).

Az 1773—1791-ig terjedő időszak Lengyelországra nézve az üdvös újjítások és a bátor erőfeszítések kora volt. Ponyatovszki Szaniszló nagy gondot fordított az új nemzedék helyes nevelésére, mely hivatott volt az addigi fejtelten alkotmányosdival szakítani s befelé és kifelé erősíteni hazáját.

A varsói országgyűlés 1788-ban bizottságot küldött ki az alkotmány átalakítására, a hadsereg létszámát 60.000 emberre emelte, új adókat vetett ki. Az 1791-iki országgyűlés eltörülte a „liberum vetót“, áttért az egyszerű szótöbbségre. A trónt örökletesnek nyilvánította s Ponyatovszki halála esetére a szász fejedelmi házat hívta meg arra; a törvényhozó hatalmat a király, a szenátus és a követi kamara között osztotta meg; a végrehajtó hatalmat a királyra bízta, ki mellett hat, az országgyűlésnek felelős miniszter áll; a királyt ruházta föl a hadsereg vezetésére s a tisztviselők kinevezése jogával. A városok önkormányzati és

követküldési jogot nyertek. Csak még a jobbágyok ügyét kellett volna szabályozni.

Katalin nem mert addig tiltakozni, míg nyakán volt a török háború; mihelyt a jasszi-i békét megkötötte, elégületlenséget szított a lengyel maradiak körében az új alkotmánynyal szemben és azok felszólítására késznek nyilatkozott a régi alkotmány visszaállítására.

A targoviczai szövetségesek kérésére 80.000 orosz és 20.000 kozák vonult be Ukrajnába. Ponyatovszki Poroszországhoz fordult és figyelemztette régebbi segélyigéretére; II. Frigyes Vilmos azonban már Oroszországgal a második fölosztás fölött alkudozott, míg Ausztriát másfelé akarták kártalanítani. A mindenkitől elhagyott lengyelek hiába igyekeztek ellenállni az orosz betörésnek. Ekkor Szaniszló király kinyilatkoztatta, hogy hozzájárul a targoviczai konföderációhoz és ezzel cserbe hagyta a május 3-iki dicső művet. A reform hívei: Potoczki Ignác, Kollontai és Malahovszki kénytelenek voltak visszahúzódní; helyöket a királyi tanácsban a targoviczai szövetség tagjai foglalták el, kik az alkotmányt megsemmisítették. A „liberum vetó“-t visszaállították. v

A porosz király azzal az ürügygyei, hogy Lengyelország a jakobinussokkal tart, szintén betört az országba. Megtörtént Lengyelországnak második fölosztása, Oroszország kapta a keleti tartományokat Kurland keleti határától Galicziáig: Boriszovot, Minszket, Sluczkot, Volhiniát, Podóliát, Kisoroszországot. Poroszország követelte ott Tornt és Danczigot, Nagy-Lengyelországot Pózzennel, Gnézennel, Kalissal és Csensztohovóval.

A szerencsétlen Lengyelországnak pedig még törvényesítenie is kellett a fölosztást. E végből Grodnóba az orosz szuronyok védelme alatt országgyűlést hívtak össze. Sziversz, Katalin követe, alkalmazásba vette a lelketlen diplomáciának minden segédeszközeit; a megvesztegetést, megfélemlítést és az erőszakot. 1793 szeptember 23-án egész nap és egész éjjel tartott a „néma ülés“, mely alatt a király trónján s a követek székeiken komoran és hallgatag ültek. Reggeli három órakor Rautenfelsz kiment, hogy gránátosait előhívja. Ekkor az országgyűlés elnöke, Bielinszki föl merte tenni a kérdést; Ankievicz indítványozta, hogy elégítsék ki Poroszországot, s hagyják a „szerencsésebb utónemzedékre“ a haza föltámasztásának gondját. Bielinszki lélekzetvétel nélkül háromszor kérdezte, vájjon fölhatalmazza-e őt a gyűlés a szerződés aláírására? Senki sem felelt, mire egy hang volt hallható, mely kimondta, hogy a hallgatás beleegyezést jelent. Reggeli négy óra volt, midőn a követek leverten, szemeket törülgetve távoztak a teremből.

Október 16-án az országgyűlés Oroszországgal szövetségi, vagyis inkább hódolati szerződést kötött, melynek értelmében II. Katalin is

A varsói országgyűlés.

Endrei Zoltán: A Világ Történelme. IV.

„Globus” műintézet, Budapest.

biztosította a „köztársaság szabadságát“, azaz a régi alkotmány minden visszaéléseinek föntartását. A cárnőnek átengedett tartományokban álló lengyel csapatok rendeletet kaptak, hogy neki tegyék le a hűségi esküt; a csapatok számát 15.000 emberre kellett leszállítani.

A lengyel hazafiak minden reményüket K o z s u s k o Tádéba, a dubienkai hősebe vetették. Kozsuszko a második fölosztás után Szászországba vonult, hol a május harmadiki alkotmány férfiai: Malahovszkyt, Potoczki Ignácot, Kollontai kancellárt, Nyemeczevicset s a szabadságért hevülő társait találta. Franciaországba küldték, ott a jóléti bizottságtól ígéretet kapott a segélyre nézve és most azon működött, hogy Drezdából Lengyelországban kiterjedt összeesküvést szervezzen. A titokban tartott összeesküvés tagjainak száma nemsokára ezrekre ment.

A lengyel hadsereg föloszlatásának híre siettette a kitörést. Madalinszki nem engedte lefegyvereztetni az ő vezérlete alatt levő dandárát; átkelt a Búgon, a porosz tartományokra vetette magát, azután Krakkónak fordult vissza. Közeledtének hírére e város, Lengyelország második városa és a régi királyok székhelye, fölkel és elűzte az orosz őrséget. Kozsuszko is ide sietett és kihirdette a „fölkelési okiratot“, mely ostorozta az osztozkodók arcátlan magaviseletét és a népet fegyverre szólította. Ötezer kaszát készítettek a parasztok számára, önkéntes adományokat gyűjtöttek a hazafiaktól, s erőszakkal megadóztatták a makacsokat és közönyösöket.

Igelstrom varsói orosz parancsnok Tormaszov és Deniszov tábornokait Krakkó ellen küldte. Tormaszov Raczlavicza közelében találkozott Kozsuskónak és Madalinszkinak csaknem az övével egyenlő haderejével: négyezer emberrel, kik között kétezer paraszt volt. A nemes lovasság a legelső összecsapásnál megfutott: a parasztok állították helyre a csatarendet s elvettek tizenkét ágyút az oroszoktól. Kozsuszko, hogy a lovagok gyávaságát megbüntesse, levetette nemesi ruháját s parasztöltönyt vett magára. E siker híre gyorsan eljutott Varsóba.

Április 17-én reggeli három órakor kitört a fölkelés; megszólalt a vészharang minden templomban; a nép megtámadta a szétszórtan levő orosz szakaszokat. Igelstrom kénytelen volt elmenekülni. Vilna is fölszabadult.

Ekkor Varsóban ideiglenes kormányt állítottak föl, mely a május 3-iki férfiakból alakult. Szaniszló király tiszteletben, de őrizet alatt palotájában maradt, távol az események vezetésétől. A második felosztás lengyel támogatóit halálra ítélték. Kihirdették minden vallás egyenjogúságát.

Azalatt a oroszok elfoglalták Krakkót. Erre a varsói kormány háborút üzent II. Frigyes Vilmosnak.

Zajoncsek tábornok a golkovi csatát elvesztette az oroszok ellenében; a poroszok pedig a Visztula felé nyomultak. Poroszországnak Krakkóra támasztott igénye megzavarta a jó egyetértést a három északi udvar között. Frigyes Vilmost a Nagy-Lengyelországban kiütött forradalom visszahívta saját orszá-

gaiba. A lengyeleknek azonban nem volt idejük e siker fölött örvendezni. Az oroszok visszavették Vilmát, az osztrákok bevonultak Lublinba. Ferzen orosz tábornok a Visztula partjára jutott haddal sietett elő Ukrajnából. Ha a két sereg egyesül, a fölkelésnek vége van.

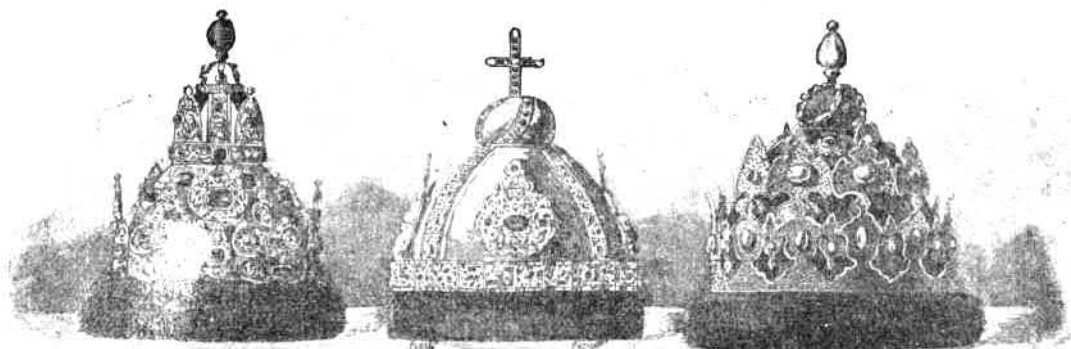
Kozsuszko Maczejoviczinál, a Visztula mellett foglalt állást, hogy útját állja Ferzennek. Október 10-én Kruscsov elől tamadta meg a lengyeleket, míg Ferzen, Deniszov, Tormaszov azok bekerítésén dolgozott. A lengyel sereg teljes vereséget szenvedett; Kozsuskót Deniszov atamán félholtan vitette el a csatatról.

Varsót e szerencsétlenség teljesen kétségbe ejtette. Kozsuszko helyébe Vavzsevszki lépett, de nem tudta pótolni. Szuvorov ezalatt Varsó külvárosa: Prága alá érkezett. November 4-én rohammal vette ezt be. Az oroszok kegyetlenül pusztítottak. Tizenkétezer halottat és csak mintegy ezer foglyot találtak a városban. A prágai mészárlás rémületbe ejtette Varsót. Szaniszló királynak közbelépésére Szuvorov biztosította a lakosoknak javaikat, a közbocsánatot és szabad elvonulást. Azután bevonult Varsóba.

A harmadik osztozkodás alkalmából (1795) Oroszország Litvánia hátralevő részét kapta a Nyemenig (Vilna, Kovno, Grodno, Novgrodek, Szlonim) Volhinia fönmaradt részeit a Búgig (Vladimir, Lucsk, Kremenez). Végül keresztülvitte Kurland és Szamogitia beolvasztását. Poroszországnak jutott keleti Lengyelország Varsóval, Ausztriának Krakkó, Sandomir, Lublin és Keim.

A lengyel hadsereg főnökei között vizsály tört ki, kénytelen volt a radosziczei egyezséget elfogadni. A tisztek útlevelet kaptak külföldre. A Maczejoviczinál és Varsóban ejtett foglyokat származásuk helye szerint osztották föl az osztozkodó hatalmak közt.

A Basztill bevétele után belátta Katalin, hogy többé nem számíthat Franciaország támogatására, mint amely egészen el van a belső átalakulásával foglalva. Nagy aggodalommal kísérte a párisi eseményeket. A francia királyi pár kivégzése után Volter és Dideró bámulója szakított szabadelvű nézeteivel s azok hirdetőit üldözte. Keresztes háborút sürgetett a francia forradalmárok ellen. Svédországot, Angliát, Ausztriát, Poroszországot ösztönözte a fegyveres beavatkozásra: maga azonban óvakodott a nyugati háborúba elegyedni. A török háborút hozta fel okul. Midőn pedig a május 3-iki lengyel forradalom következtében kénytelen volt a jasszi-i békét sietve megkötni, a lengyel háborúval mentegődözött. Miután ez is befejeztetett, Perzsia ellen fordult, melynek új sahja, Mohamed, betört Georgiába és fölégette Tifliszt, Herakliusznak, Katalin védenczének fővárosát. Katalin Zubov Valeriánt Perzsia meghódításával bízta meg. Ezzel több hasznot tett a francia forradalomnak, mint a szövetséges hatalmaknak. Meghalt 1796 november 17-én, hatvanhétéves korában. Rettenetes Iván óta epy orosz fejedelem sem szaporította oly terjedelmes hódításokkal a birodalmat. Ő tette a Nyement, Dnyeszttert és a Fekete-tengert Oroszország hatáiraivá.

Az orosz koronák.

I. PÁL.

I. Pál (1796—1801) negyvenkét éves korában lépett a trónra. Józan észszel és szép természeti adományokkal volt fölruházva; de atyja rejtélyes halála, anyja bizalmatlansága, a kegyencz-uralom: mind hozzájárult ahhoz, hogy jellemét zárkózottá, fanyarrá tegye.

Nagyon féltékeny volt a fejedelmi tekintélyére: ha az utcán ment, megkövetelte, hogy a férfiak ép úgy, mint a nők, előtte sárba-hóba is letérdeljenek. Gyűlölte a francia forradalmat; még a ruházatban is megtiltott mindent, ami a jakobinizmusra emlékeztetett. Szigorúbb színházi- és könyvbírálatot hozott be országában; könyveknek és zenedaraboknak külföldről való behozatalát nem engedte meg; a külföldön utazó vagy tanuló oroszokat hazahívatta; külföldiek irányában bizalmatlan volt: francziák közül csak Burbon-pártit engedett be Oroszországba. A hadseregben a porosz külsőségeket utánozta. Az újonczok számát leszállította.

Észszerűbb újításokat hozott be a pénzügyek terén.

A külügyek tekintetében békés politikával kezdte Pál uralkodását. Körlevelet intézett a hatalmakhoz, hogy Oroszország 40 évi háború után békét óhajt. Amikor azonban a kampoformiói békében a jóni szigeteket a francziák birtokába jutottak és ők ezzel keleten fenyegető állást szereztek, Pál szakított békés magatartásával, sőt a francziák ellen, az oroszoknak régi ellenségével, a török szultánnal (kit az egiptomi betörés felingerelt ellenük) szövetségre lépett, továbbá Angliával, Ausztriával és a nápolyi királlyal.

Az 1798-ik év őszén az egyesült török-orosz hajóhad elfogta a francia helyőrségeket a jóni szigeteken.

Pál Svájcba Rimszki-Korszakov parancsnoksága alatt küldött sereget, Olaszországba Szuvorov vezérletével, utóbbi az osztrák csapatok-

nak is fővezére lett. Franciaországnak, melyet a holland partokon is támadtak, a Zeuder-tótól egész a tarenti öbölíig kellett védekeznie.

Olaszországba a francia direktórium Morót küldte.

Az oroszok és osztrákok 100.000-en voltak, ellenben a francziák — beleértve az olasz és a lengyel légiót is — 30.000-en. Az egyesült sereg olasz földön mindenütt győzött a francziák ellen és így a czizalpin, római és partenopéi három köztársaság megszűnt.

A győzelem után elvált az orosz és az osztrák sereg egymástól. A német tábornokok nehezen tűrték Szuvorov dőlyfét, Szuvorov hangoztatta, hogy ő az elűzött uralkodóházak visszaállítását akarja, de a politikáját sem akarták pártolni; így Piemontban újra akarta szervezni Viktor Amadeusz uralmát. Szuvorovot tehát — azzal az ürügyei, hogy a hideg éghajlathoz szokott oroszok jobban érzik majd magukat Svájcban, mint Olaszországban — reávelték, hogy elvonuljon.

Ezután egyik balsiker a másik után érte az orosz-angol-osztrák sereget. E balsikerek elkésértették I. Pált szövetségesei ellen, mert főleg ezek fondorlatainak tudta be.

Tugut osztrák miniszter magatartása még siettette a szakadást. Bonaparte ügyesen kihasználta a czár hangulatát, hizelgett hiúságának, mindjobban eltérítette szövetségétől s ezzel elérte azt, hogy a czár alkudozásokba bocsátkozott vele, sőt biztatta a francia korona elfogadására.

Pál szokásos hevülékenységevel napról-napra jobban lelkesedett Bonapartéért, kinek kedvéért a Mittauban a két államfő már azt forgatta fejében, hogy alapostul főiforgatják az angolok uralmát Indiában. E támadás terve Pál és Bonaparte levélváltásában az utolsó részletig meg volt állapítva.

1801 márczius 23—24 közti éjjel azonban meggyilkolták a czárt. Az udvar félt, hogy megváltoztatja a trónöröklés rendjét, azért megbarátkozott annak az eszméjével, mely megfosztja Pált koronájától. Pálén gróf, livlandi nemes, a főváros kormányzója, volt az összeesküvés lelke. Megnyerte a nagyerejű és szörnyű erélyű hannoveri Bennigzent. Márczius 23-án a palotát a Szemenovszki-ezred őrizte, melynek több tisztje részes volt az összeesküvésben, Az özszeesküvők bementek a czár szobájába, Bennigzen karddal kezében lemondási okiratot nyújtott át a czárnak aláírás végett; erre tusakodás keletkezett; a szobát megvilágító lámpa leesett. A sötétben Pált földre vetették és tisztí övvel megfojtották.

Reggel fiát Sándort, kit megrémített az összeesküvésnek kimene-tele, kikiáltották czárnak.

Martinuzzi bemutatja a török követnek Izabella királyné fiát, János Zsigmondot. (1. 603. old.)

MAGYARORSZÁG KETTÉSZAKADÁSA.

Zápolyay a mohácsi ütközet után október 14-ére Tokajba hívta össze az urakat, hogy az ország sorsáról határozzanak. Először a trónkérdés került szőnyegre s az urak egyhangúlag Zápolyayt jelölték. Mária királyné, aki néhány pártos főúrral Pozsonyból mozgalmat indított bátyja, Ferdinánd főherceg érdekében, eleinte semmire sem ment. Zápolyay csak hosszas habozás után fogadta el a jelöltséget s még Tokajban egyhangúlag megakarták választani. De János vajda, midőn engedett a közóhajnak s elfogadta a jelöltséget, magát a választást későbbre, közországgyűlésre halasztotta. Hasztalan mondták, hogy együtt van itt az ország s így a tokaji gyűlés is országgyűlés. Törvénytisztelete elutasította e felfogást s így az a megállapodás történt, hogy november 5-én Székesfehérvárt királyválasztó országgyűlés tartanak, melyre a meghívókat 30 úr és nemes aláírásával október 17-én küldötték szét.

Ferdinánd főherceg mindjárt az elején ellentétbe jutott híveivel, kik azt sürgették, hogy országgyűlésen választassa meg magát. De a főherceg hallani sem akart választásról. Azt vitatta, hogy őt a régi családi szerződések s neje, Anna magyar hercegnő örökjoga alapján illeti a korona. Mikor október 22-én a csehek királylyá választották, még kevésbé akarta magát Magyarországon választásnak alávetni. Ekkor már hívei is engedtek kívánságának s az a megállapodás történt, hogy pártja Pozsonyban gyűlést tartson, melyre azonban csak föltétlenül megbízható embereket bocsásanak, kik elismerik Ferdinánd örökjogát s őt egyszerűen urokká, királyokká fogadják.

Eközben november 10-én Fejérvárott a mezőn táborozó nemesség ellenmondás nélkül egyhangúlag Zápolyay János erdélyi vajdát királylyá választotta. János elmulasztotta a pozsonyi pártosok elleni föllépést, mielőtt Ferdinándot ellenkirálylyá választották, ámbár többfelől figyelmeztették, hogy pár ezer katonával biztosan szétugraszthatja ellenségeit, mert még Pozsony várának őrsége sem csatlakozott a német párthoz, melyet tehát Pozsony városából egész könnyen ki lehetett volna verni. De János király nem akart vért ontani, nem akart fegyverrel támadni azokra, kik megrontására idegenekkel szövetkeztek s kiknek üzelmei az ország biztonságát és egységét fenyegették.

Így a pozsonyi pártosok zavartalanul, szabadon folytathatták üzelmeiket, december 17-én Magyarország királyává választották Ferdinánd főherceget. E választást azonban nem igtatták törvénybe, a koronázás határidejét nem tűzték ki, s csak arra szorítottak, hogy a nádor elnöklete alatt küldöttség útján tudassák Ferdinánddal az eredményt. János királyt u:ra zajosan sürgették hívei: fogjon fegyvert jogai megvédelmezésére, de poétikájának alapgondolata a Ferdinánddal való kibékülés volt. Hasztala\mondották az értelmesebb politikusok, sőt maga Károly császár s sok más uralkodó, hogy János király és országa jövője főleg attól függ, képes-e a szultán jóakarátát megnyerni. János király uralkodása első esztendejében szóba sem állt a törökkel, ki folyton várta követeit. Ehelyett ünnepélyes követsége megjelent Ferdinándnál s segítséget kért a török ellen. Ferdinánd, minthogy pénze nem volt, készségesen belement a béketárgyalásokba. De míg követei 1527 első felében hol Trencsénben, hol Olmüczben találkoztak János király küldötteivel, ügynökei bejárták az országot s egymás után titkon megnyerték, lázadásra csábították az egyes urakat, a hazai német városokat, a királyföldi szászokat, a délvidéki rácokat s ezek vezetőjét, Csernojevics Ivánt, a „fekete czárt“. Ez utóbbi idő előtt tűzte ki a lázadás zászlaját: így hamar leverték. Ellenben a többiek követték Ferdinánd tanácsát, ki utasította őket, hogy hitegessék János királyt s csak akkor vessék le az álarcot, ha a német hadak megjelennek az országban. Az árulók követték az utasítást s János királynak sejtelve sem volt arról,

ami ellene készül. Mikor Ferdinánd befejezte előkészületeit, 1527 júliusban hadüzenet nélkül betört az országba. Julius 31-én a határszéli Köpcsény-nél fogadta a pozsonyi pártosokat, mire Buda ellen indult. A veszély pillanatában János hasztalan hívta tehát az urakat fegyverre. Török Bálint, Perényi Péter és mások, kiket Ferdinánd már mind megnyert, nem mozdultak s a király (augusztus 12) Budáról Pestre s onnan a tiszai részekbe kényszerült futni. Augusztus 20-án Buda harcz nélkül Ferdinánd kezébe került, kinek hadai csakhamar üldözni kezdték az ellenpártiakat s Tokajnál teljesen megverték őket. Ferdinánd Budán országgyűlést tartott, mely október elején elismerte választása törvényességét, János királyt meg a haza ellenségének nyilvánította s a tróntól megfosztotta. November 3-án Ferdinánd királyt Székesfejérvárt ünnepélyesen megkoronázták s ezzel királysága kifogástalanul törvényes alapot nyert.

Ferdinánd azonban 1528-ban külföldre utazott, mire János hívei bátorságra kaptak s újból megindult a háború a két tábor között.

Mihelyt Ferdinánd király eltávozott Magyarországból, azonnal kitűnt, hogy a maga ereje kevés ahhoz, hogy egész Magyarországot hatalma alá hajtja. Hanem János király is okult a keserű tapasztalatokon, tisztábban látta a helyzetet és hallgatott azokra, kik azt tanácsolták, hogy keresse Szulejmán szultán támogatását.

S z u l e j m á n, Velence követének, Gritti Lajosnak befolyására, barátjának, szövetségesének fogadta Jánost, neki engedte át Magyarországot a nélkül, hogy függetlenségét bármiben korlátozta volna. A magyar király s a szultán, mint két önálló fejedelem szövetkezett egymással s ez utóbbi kötelezettséget vállalt, hogy szövetségesét teljes erejével megsegíti. A szultán, aki meg akarta ostromolni Bécset, május 10-én (1529) indult el székvárosából s töméntelen népével oly lassan haladt, hogy csak augusztus 18-án táborozott a mohácsi mezőn, hol az nap fényes katonai ünnepélyek közt fogadta János király látogatását. Elfoglalta Budát, majd Bécs ellen indult, de a rossz időjárás miatt abbanhagyta az ostromot s hazament, de előbb a koronát visszaadatta Jánosnak.

Ferdinánd, aki ezután haddal tört az országba, de nem sok eredményt ért el, már 1529-ben kész volt a szultánnal, a tényleges birtokállomány, vagyis Magyarország kettéosztása alapján megegyezni, sőt hűbért fizetni. Gritti, aki most János szolgálatában állt, ellenezte ezt, mert tudta, hogy a kettéosztásnak az lesz a vége, hogy a szultán meghódítja az egész országot.

Az alkudozások meg is indultak, de Ferdinánd tanácsosainak telhetetlenségén megghiúsultak. Ez emberek befolyása alatt Ferdinánd király nemcsak a legszélsőbb követelésekkel állt elő, hanem megtette azt is, hogy a béketárgyalások közepette hadvezérét, Rogendorfoi Esztergom és Buda megvívására utasította (1530 augusztus). Esztergom vára csakugyan meg-

adta magát, mire október 31-én a németek Budát kezdték vívni. Ez a váratlan támadás a legvégzetesebb következményekkel járt. Gritti tisztán látta, mit hoz a jövő s újra felemelte intó szavát. Elmondotta, hogy Budának semmi áron sem szabad Ferdinánd kezébe jutni, mert ha János elveszti, a török mindenesetre újra elfoglalja s vissza nem adja többé, úgy, hogy végleg a töröké marad. Vitézül részt vett tehát a védelemben, melyet János király vezetett s mely csakugyan sikeres volt. Rogendorf kudarczczal távozott, noha az ostromban Buda városa sok kárt szenvedett.

Szulejmán erre háborút üzent Ferdinándnak s roppant sereggel indult Bécs ellen. De Jurisics Miklós oly soká föltartóztatta Kőszeg ostrománál, hogy addig a császár rengeteg katonaságot [vonhatott össze Bécs*calatt, mire a szultán Stirián át haza vonult. Mindinkább megbarátkozott a Habsburgokkal való megegyezés eszméjével s mikor 1533 tavaszán Károly császár és Ferdinánd király követei a Portára érkeztek, ott nyert ügyük volt annál is inkább, mert Velence is megbékült a Habsburgokkal s most már éppen ezért Gritti sem szólt a Portánál az ország megosztása ellen. János király egymásután küldte követeit, előbb Verbőczyt, azután Laszkyt a Portára, de sikertelenül. Ferdinánd szentesítette a békeszerződést s novemberben követe átadta a szerződést a Portán és Esztergom kulcsait.

Csakhogy időközben Szulejmán azt mondotta Ferdinánd követeinek, hogy csupán azokat a magyar területeket hagyhatja uroknál, melyek már II. Lajos idején kezén voltak. Mindazáltal Gritti azzal bztatta a követeket: ne féljenek, ő majd a szultán akarata ellenére is oly módon végzi a határok megállapítását, hogy Ferdinánd meg lesz _iz eredménynyel elégedve.

Gritti, mikor 1534-ben, mint a szultán képviselője, Magyarországra jött, eltétette láb alól Czibak Imre váradi püspököt, mire a püspök hívei Medgyesben elfogták s kivégezték. A szultán 1.200,000 arany kárpótlást követelt Jánostól Gritti meggyilkolásáért s ez eset különben is nagy befolyást gyakorolt jövő magyar politikájára. János király ekkor *U t j e s e n o v i c s M a r t i n u z z i G y ö r g y ö t*, a sajládi pálos kolostor nagyeszű s becsületes főnökét, kincstartójának s váradi püspöknek nevezte ki.

G y ö r g y b a r á t t a l erős, kiváló egyéniség lépett a cselekvés terére, ki hamar elhomályosította kora összes magyar szereplőit. A tömegek, az alacsony rendűek, jobbágyok, katonák, szegény nemesek imádták, ellenben a hatalmasok, kiknek önkényét zabolázni igyekezett, haraggal, gyűlölettel álltak vele szemben, mely századokon át elhomályosította alakját. Rideg, kemény ember volt, ama magános lelkek egyike, kik örökösen a közjón fáradoznak, kiket azonban rosszakaró, romlott környezetük meg nem tud érteni, nem akar méltányolni. Martinuzzi elsőbb is a Gritti halála által támadt bonyodalmat simította el, aztán a békés megegyezés gyors meg-

kötését vette czélba, mely azonban csak 1538 február 24-én, Ferdinánd többszörös fegyveres kudarcza után jött létre Váradon.

Ezt a váradi békét a tényleges birtokállomány alapján kötötték; János király halála pillanatában azonban az ő területének Ferdinándra vagy örököseire kellett szállnia még az esetre is, ha Jánosnak fiörököse maradna. Ez a szepesi hercegi czímet nyeri. A békeszerződésben Ferdinánd kötelezte magát, hogy az esetleg születendő herceget valamelyik leányával fogja összeházasítani.

Csakhogy Ferdinánd mindent elkövetett a szerződés megkerülésére. Ferdinánd Jánost az esetleges török támadás ellen segíteni egyáltalán nem tudta. Minden eszközzel azon dolgozott, hogy János nőtlen maradjon, nehogy az esetleg születendő fiú számára meg kelljen alakítani a szepesi hercegséget. Így aztán János jó ideig eltitkolta, mikor eljegyezte Zsigmond lengyel király és neje, az olasz Bona királyné eszes, szép leányát, Izabella hercegnőt. Az esküvő egyébként 1529 márczius 2-án nagy fénynyel ment végbe.

Ferdinánd csak alig néhány megye fölött uralkodott, az ország legnagyobb része János birtokában volt és ott is maradt halála napjáig. 1529 óta csakugyan Jánost tartotta a világ Magyarország tulajdonképpeni királyának.

Ferdinánd a maga kis területét teljesen osztrák mintára kormányoztatta s különben is túltette magát az ország jogain. Egyházi állásokba idegeneket ültetett, főispánokká idegeneket nevezett ki, mely eljárásával még a saját híveit is maga ellen ingerelte, sőt 1535-ben az országgyűlést Nagyszombatból Bécsbe helyezte át.

Ellenben János király székesfővárosa 1529 óta állandóan Buda volt s ott összpontosult mindaz, ami a régi királyi hatalomból e zord időben még megmaradt. János király külső és belső politikájának tulajdonképpeni vezetője, kül- és belügyminisztere, a pénzügyek és a hadügyek kezelője György barát volt s az ő lángelméjének köszönhető, hogy János király uralkodásának utolsó hat esztendeje jóval kedvezőbb lefolyást vett, mint az előző nyolcz esztendő. A barát vaserélye ismét pénzt juttatott a kincstárba s nemcsak a király és udvartartása szükségleteit fedezte, hanem oly hadsereget tarthatott, mely ellenségei törekvéseinek határt szabott, a lázongó urakat óvatosságra kényszerítette s a királyi területet Kassa megszerzésével s némely vármegyével gyarapította.

1531 elején az országgyűléssel törvényt hozatott, mely levette az igát a föld népéről s a régi törvények értelmében visszaállította szabad költözését.

János király törvényei más tekintetben is sok nevezetes reformot tartalmaznak, melyek különösen a közbiztonság helyreállítására, az alapjaiban megingott jogrend újra fölépítésére irányulnak. E téren azonban legyőzhetetlen akadályok tornyosodtak eléje.

A sok elszegényedett nemes, rablóéletet folytatott, urak és nemesek egyaránt fősz fogatták első sorban a köznépet, mely teljesen koldussá lett, majd a saját fajtájuk-beliiket. Az erősebb földönfutó koldussá tette a gyöngébbet.

Az urak mellett, kiket az egykorú költő minden sárkánynál kegyetlenebbeknek nevez, a magyar nép fosztogatói és irgalmatlan kinzói közt ez időben új elem jelentkezik, a német zsoldos. A népek salakjából összetoborzott zsoldoshadak Európa szerte rettenetesen garázdálkodtak; ők voltak a kor igazi istencsapásai mindenütt, de sehohsem oly annyira, mint magyar földön. Nem vívtak nagy csatákat s hadviselésök általában az ellenfél védtelen területének kifosztásából, a fálvak, községek, telepek kirablásából, fölperzseléséből, a lakosok irgalmatlan sanyargatásából állt s e tekintetben rosszabbak voltak a töröknél.

Barát és ellenség földjén egyformán pusztítottak. Amellett a hamis pénzverők, kik a legelőkelőbb körökből kerültek ki, elárasztották hamis pénzzel az országot. Rossz termések, Ínséges évek, rettenetes járványok, melyek a háborúkban megapadt lakosságot minduntalan megtizedelték, tetőzték be az általános romlást, úgy, hogy a magyar nemzet mindinkább képtelenné vált az állami önállóság biztosítására szükséges terheket elviselni s a gazdasági szervezet végleges megromlása útját egyengette az önállóság és államegység szétrombolásának.

Az idők és viszonyok gyökeres változását az egyház érezte meg legsúlyosabban Minthogy szorosan összeforrt a régi állammal, mely Mohácsnál halálos sebet kapott, az ellene irányuló hatalmas szellemi mozgalom, a hitújítás, egyre erősebben ostromolta bástyáit s rovására folyton tért hódított, noha mindkét király az egyház föltétien hiva volt s tőle telhetőleg védelmére kelt. Az új hit különösen az urak és az alsó papság sorában kezdett gyökeret verni. Ez utóbbit a két szín alatti áldozás, kivált azonban a papi nőtlenség eltörlése vonzotta, míg a hatalmasok az egyház vagyonára áhitoztak, magukhoz ragadták jószágait, s hogy ki ne kelljen adniok, a hitujítókkal rokonszenveztek.

Az általános anyagi és erkölcsi züllés e komor idejének egyetlen biztató, lélekemelő mozzanata a magyar nyelv s a magyaros műveltség térfoglalása a közéletben és a társadalomban.

Ferdinánd követet küldött Konstantinápolyba, ki a váradi békeszerződésről jelentést tett a szultánnak. Célja e lépéssel az volt, hogy Jánosra ingerelje a Portát s magának biztosítsa a váradi alku minden előnyét.

Ugyanekkor Erdélyt is föllázította János ellen, aki azonban hamarosan rendet teremtett. Ám János ekkor már súlyosan beteg volt. Nem sokkal azután, hogy neje fiúgyermeket szült, 1540 július 8-án meghalt Szászsebesen.

Elhunytakor a feltornyosodó ezer veszély közepeit György barát erős kézzel ragadta heg a kormány rudját. A király halálát addig, ameddig lehetett, titkolni igyekezett, hogy ideje legyen Buda biztonságáról gondoskodni s követet küldeni a szultánhoz, kinek azt jelentette, hogy János király meghalt ugyan, de helyére fia lépett s így Magyarország eddigi állapotában változás nem történt. Ezzel akarta a törököt megnyugtatni s beavatkozásának elejét venni. Azután fegyvereseivel Budára kísérte János király holttestét, melyet szeptember 24-én tettek Székesfejérvárott az ősi királyi temetkezési templomban nyugalomra. János király halálával I. Ferdinánd, az osztrák Habsburgok feje lett Magyarország egyedüli koronás királya, ki az ország birtokában levő részeit a császári rendszer

s nem a magyar törvény szellemében kormányozta. Az önállósághoz szívesen ragaszkodó magyar nép folytonosan tiltakozott e kormányzat ellen s nem egyszer karddal próbálta az idegen uralom béklyóit széttörni. De hasztalan, mert I. Ferdinándtól egész 1867-ig Magyarország viszonya az uralkodóházhoz ugyanaz maradt, bár ez az ország akár kis, akár nagy területe uralta, legszilárdabb támasza volt a Habsburgok szereplésének.

I. Ferdinánd király nyomban János halála után követelte a váradi szerződés végrehajtását. György barát elismerte a vájadi béke érvényét, de azt mondta, hogy végrehajtását közös egyetértéssel cly időre kell halasztani, mikor a Habsburgok elég erők lesznek Magyarország megvédelmezésére a török ellen.

Martinuzzinak megvolt a maga határozott programja s János király halála pillanatában megkezdte végrehajtását. A szultánnal el akarta hitetni, hogy János király halálával Magyarorszában semmi sem változott, az elhunyt király helyébe fia lépett s így nincs ok, hogy a magyar kérdésbe avatkozzék. Ez üzenettel mentek követei, Verböczy és Eszéky püspök a Portára, míg itthon meg a tábori országgyűlés, melyet János király temetése alkalmából tartottak, a csecsemő János Zsigmondot ki a Szentszék ajánlata István nevet is nyert s a török mindig így nevezte) királylyá választotta s nagykorúságáig a barátot, a kis király keresztatyját, Török Bálintot^ rokonát, Petrovics Péter temesi grófot rendelte kormányzókká. Martinuzzi a török követnek a kis János Zsigmondot, már mint Magyarország királyát mutatta be (1. 597. old.). A szultán a csecsemőt János király fiának és örökösének ismerte el s biztosította oltalmáról, sőt ha kell, fegyveres segítségéről.

Ferdinánd daczára ennek vezérért, Félisz Lénárdot néhány ezer zsoldossal i Buda megvívására küldötte. Ez megszállta ugyan Visegrádot, Pestet, Székesfejervárt, de Buda alól kudarczczal kellett távoznia. Ferdinánd kellő pénz és haderő nélkül földézte azt a végzetes háborút, melynek világtörténelmi következményei voltak s a törököt másfél századon át Magyarország urává tették. Ezzel a koczka el volt vetve. A szultán a békeszegés hírére gyilkos haragra gyuladt s megindította óriási seregét Buda felszabadításának ürügye alatt Magyarország meghódítására. Augusztus 26-án érkezett Buda alá, melyet azzal az ürügygyei, hogy nem hagyhatja gyöngye asszony kezében, mert meg akarja védeni a némettől, elfoglalt. Izabella királynéval közölte, hogy Szulejmán Budát megtartja ugyan magának, de Erdélyt és a Temesközt 10.000 forint évi adó fejében neki és fiának, Váradot, Fogarast, Kassát a barátnak, Temesvárt meg Petrovicsnak engedi át. Aztán távozott Budáról, mely Ferdinánd könnyelműsége miatt az ország nagy részével török kézre jutott. Buda török kézre jutása az egész Nyugatot megremegtette, s mindenfelől felhangzott a kívánság, hogy Ferdinánd komoly kísérletet tegyen Buda visszafoglalására s a török kiűzésére. A király csakugyan óriási erőlködéseket tett, hogy 1542-ben

hatalmas hadsereggel újítsa meg a tusát s kiragadja Budát a török karmaiból. Ferdinánd ösztönzésére a király új tárgyalásokat kezdett Martinuzival, melyek a gyulai szerződés megkötésére (1541 december 29) vezettek. E szerződés lényegileg a váradi béke megújítása volt s Ferdinánd az erdélyi terület átadása fejében Szepes vármegyét és 12,000 forint évdíjat biztosított Izabellának, sőt megígérte, hogy leányával fogja János Zsigmondot összeházasítani.

Ezután Joakim, brandenburgi választót 80,000 emberből álló magyar-német hadakkal Buda usszafoglalására küldte 1542-ben, de a vállalkozás teljes kudarczczal végzőtt. A szultán 1543-ban megtorlásokképpen Magyarországra jött s úgyszólván ellenállás nélkül újabb nagy területet hódított meg. Ferdinándnak sem pénze, sem számottevő hadserege nem volt s békét kért. Szulejmán szultán, ki Perzsia ellen készült, 1547 június 10-én öt évre (1552 júniusig) békét is kötött. Az új szerződésben a szultán egész Magyarország egyedüli urának, padisáhjának nevezi magát s Ferdinánd is elismerte annak, midőn a békeokmányt aláírta. Viszont a szultán kijelentette, hogy Ferdinándnak engedi át azon területet, mely tényleg birtokában van, de csak oly feltétellel, ha érte évi 30.000 arany adót fizet. Az a terület, mely nincs Ferdinánd kezén, török marad s abba avatkozni a királynak semmi joga. Jogilag tehát e szerződésben fentartották a magyar államterület egységét, csakhogy a szultán szemé-

Magyar fúurak díszben, Ferdinánd korában.

lyében. A szultán a maga területének nagy részét János király fiának kezén hagyta, de szintén adófizetés fejében.

Tényleg tehát a magyarság már nem is két, hanem három különböző uralom alatt állott, háromféle kormányzat alá jutott. Ferdinánd királynak jutott az anyaország 35 vármegyéje, Szlavóniának a Dráva, Száva és Illova közti vidéke, Horvátországban Bihács és a tenger közti, akkor már határőrvidékileg, katonailag szervezett rész. János Zsigmond fejedelem kezén volt Erdély s a szomszéd magyar vármegyék közül Abauj Kassa városával, Heves, Ung, Zemplén nagyobb, Torna, Szabolcs, Külső-Szolnok kisebb része, Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Zaránd, Temes és Szörény vármegye. A mi nem Ferdinándnak vagy János Zsigmondnak jutott, az közvetlen török uralom alá került. Ferdinánd király magyar területe főleg pénz-, hadügyi és gazdasági tekintetben egészen idegen befolyás alá került. Sőt a királyi terület általában megszűnt önczél lenni; inkább határőrvidék volt az örökös tartományok megoltalmazására. A nagy fejtelenségben egyetlen ember őrizte meg hidegvérét: Martinuzzi, aki nem adta föl a reményt Magyarország egységének visszaállítására. De Izabella s néhány hive folyton zavarta terveit. A királyné azzal vádolta a szultánál, hogy német kézre anarja játszani Erdélyt, mire a szultán hallatlan követeléseket támasztott Ferdinánd ellenében. A barát ekkor a töröktől féltében tényleg megegyezett Ferdinánddal 1561 július 19 én. E szerint Erdélyt és a szent koronát Izabella Ferdinándnak adja át, ki viszont Izabellának 100,000 forintot fizet hitbére fejében s János Zsigmondot atyai örökségéért Sziléziában Oppeln és Ratibor herczegségekkel kárpótolja s legifjabb leányával, Johanna herczegnővel jegyzi el.

Az ország legnagyobb része ily módon ismét egy kézbe jutott, ami ismét reményt élesztett Magyarország egységének helyreállítása iránt. Ferdinánd azonban egyik feltételt sem teljesítette, sőt hallani sem akart arról, hogy leánya János Zsigmondnak jegyese legyen. Minthogy pedig ily körülmények közt félt a baráttól, utasította Kasztaldo tábornokot, aki 6000 emberrel állt Erdélyben az ország védelmére, hogy Martinuzzit gyilkoltassa meg. Kasztaldo 1551 december 17-én reggel Alvinczen orvul megölette a barátot. Szulejmán háborút üzent Ferdinándnak, mire 1552-ben a határok hosszú mentén mindenütt folyt a tusa és a rombolás.

A török Losonczy István hősi védelme daczára elfoglalta Temesvárt. Még Temesvár ostroma közben indult Ali basa vezetése alatt a budai hadsereg a hont-nógrádi várak ellen. Elfoglalta Drégelyt, ahol Szondy György hősi halált halt, majd Egert vette ostrom alá, de Dobó István vitéz védelmén megtört minden erőlködése. Csakhogy egykorú feljegyzés szerint a gyászos esztendőben 54 „erősség“, vár került a király tehetetlensége folytán a török kezébe. A Porta azt követelte, hogy Ferdinánd adja vissza Erdélyt Izabella királynénak és fiának s mikor Ferdinánd ellenkezett, János Zsigmondot Magyarország és Erdély királyának kiáltatta ki s felhívta, siessen haza.

Ferdinánd végre formaszerűen lemondott Erdélyről, s mindenáron békét igyekezett a Portával kötni. De a béke csak nagynehezen jött létre, még pedig 1559 február 1 -tol nyolcz esztendőre. Noha a királyi terület a háború folyamán roppantul megcsökkent, Ferdinánd évi 30.000 arany adót volt köteles magyar birtokaiért fizetni a szultánnak. Még folyt a harc, mikor a régóta beteges királyné 1559 szeptember 15-én meghalt. Ekkor fia, János Zsigmond vette át az uralmat s Magyarország választott királya czimét is viselte. A megmaradt magyar birtokokra most már Ferdinánd nem nagy súlyt helyezett. Teljesen, mint valami mellékes tartományt kezelte s beleillesztette a bécsi kormányzat rendszerébe. Országgyűlést nem tartott, sőt a trónutódlás kérdését is a rendek nélkül akarta rendezni. Azt vitatta, hogy örökjoggal szerezte meg a trónt, mely tehát választás nélkül száll legidősebb fiára, s a rendeket nem a választás, hanem csak a koronázás joga illeti meg. Hasztalan hirdették a rendek, hogy Magyarország választó, nem pedig örökös királyság. Tényleg választás nélkül kellett szeptember 8-án Miksa főherceget királylyá, másnap meg nejét királynévá koronázniok. Sőt Ferdinánd még azon kívánságukat sem teljesítette, hogy a meghalt Nádasdy Tamás helyett nádort választasson.

Ferdinánd s alattvalói teljesen elidegenedtek egymástól. De az országban sem volt egyetértés. 1540 óta egyes urak féltelensége éppenséggel tűrhetetlen állapotokat teremtett. Valóságos háborúkat viseltek egymással, fosztogatták a népet, elfoglalták a nemesség jószágait. Mindig volt olyan népelem, mely úgy élt, mint éppen tudott, szegény legény módra zavarta a közbiztonságot s igazi csapásként nehezedett a száz sebből vérező országra. Fokozta a bajokat a katolikusok s az új-hitűek között uralkodó elkeseredett gyűlölet, mely az ország érdekében való együttműködésüket lehetetlenné tette.

Erdélyben a valláskérdés békésebb megoldást nyert. 1557-ben a tordai országgyűlés kimondta a magasztos eszmét, hogy „mindenki azt a hitet követheti, melyet akar,“ csak a máshitűeket ne bántsa. Mindezáltal 1558-ban a katolikus egyház egész vagyonát lefoglalták s iskolai vagy állami czélokra rendelték, a kálvinistákat meg kitiltották Erdélyből. Csakhogy ezek bátran fölvtették a harcot s mikor Dávid Ferencz, a luteránusok püspöke hozzájuk csatlakozott, számuk és jelentőségük hatalmasan megnőtt s 1564-ben ők is teljes jogegyenlőséget nyertek, úgy, hogy ekkor már három felekezet élvezte Erdélyben a lelkiismereti és vallásszabadságot, melyet utóbb János Zsigmond fejedelem az unitáriusokra is kiterjesztett. A török területen a felekezeti kérdés ismét más megoldást nyert; a vallásügyben a török mindig bizonyos türelmességet vagy közönyt tanúsított.

L Ferdinánd július 25-én este 7 óra tájban befejezte életét. Roppant birtokait felosztotta három fia között. A legidősebbnek, M i k s á n a k

Ferdinánd főhercegnek Tirolt s a németországi kisebb birtokokat, a harmadiknak, Károly főhercegnek meg Stiriát s a szomszéd tartományokat az Adriai tengerig.

Ferdinánd halálától kezdődőleg a Habsburg-ház többé már nemcsak két főágra: a német és a spanyol ágra oszlott, hanem a német ág ismét három ágra szakadt: az ausztriai császárra, stíriaira és tirólira. Stiriában is meg Tirolban is külön álló királyi hercegi udvartartás volt és külön kormányzat alakult.

I. Ferdinánd király.

Egykorú emlékérem.

Johanna, I. Ferdinánd leánya, a kit János Zsigmondnak feleségül kellett volna vennie.

Miután ez a házasság nem történt meg, Mediesi Ferencz herceg neje lett és tizenegy gyermeknek volt az anyja.

Magyaror-
szág
választott
királya és
Er-
dély
fejedelem.

Izabella királynő, az anyja kiváló nevelésben részesítette. János Zsigmond nyolcz nyelven beszélt, kítúnó lovag volt, aki a tornákon sok diadalt aratott. Értett a művészetekhez és tudományos képzsége felvilágosodottá és szabadelvűvé tette. A magyarosodásnak lelkes támasza volt, ő rendelkezte el a törvényhozásban a magyar nyelv használatát.

János Zsigmond fejedelem (egykorú rézmetszet után).

Magyar-
országnak az
utolsó nem-
zeti királya

A szabad vallásgyakorlat leghathatósabb pártfogója. I. Ferdinánd és közte tartós, szoros béke jöhetett volna létre, ha a tervezett házasságot megkötik, ugyanis János Zsigmondnak el kellett volna vennie I. Ferdinánd leányát Johannát, de Ferdinánd azt kívánta, hogy Zsigmond térjen át katolikus hitre, amit az nem tett és így a házasság sem jött létre.

A HABSBURGI TÖREKVÉSEK ÉS A MAGYAR FÜGGETLENSÉG KÜZDELMÉNEK KORA.

Miksa már teljesen német nevelést nyert, büszkén vallotta magát németnek s az 1555-iki országgyűlésen, melyen atyját helyettesítette, a magyar rendekkel németül kezdett beszélni, mi zajos visszatetszést keltett. A rendiséget még inkább gyűlölte, mint atyja s az 1559-diki országgyűlésen egyenesen megakarta fenyíteni a rendeket azon — mint mondotta — vakmerőségükért, konokságukért, hogy törvényes kívánságaikhoz ragaszkodtak. Egészben idegenül állt szemben a magyarokkal s a szó szoros értelmében ő tette a Habsburgok uralmát idegenné Magyarországon s az udvarában élő idegen követeknek mindig feltűnt, milyen kevés jóakarattal van a király a magyarok iránt s mikor csak teheti, idegent ültet a nyakukra. Ez érzelmeit első sorban Erdélylyel és János Zsigmond fejedelemmel érezte s az erdélyi kérdés, noha János Zsigmond mindent megpróbált, hogy békésen megegyezzen a királylyal, csakhamar új török háborút idézett föl. Az

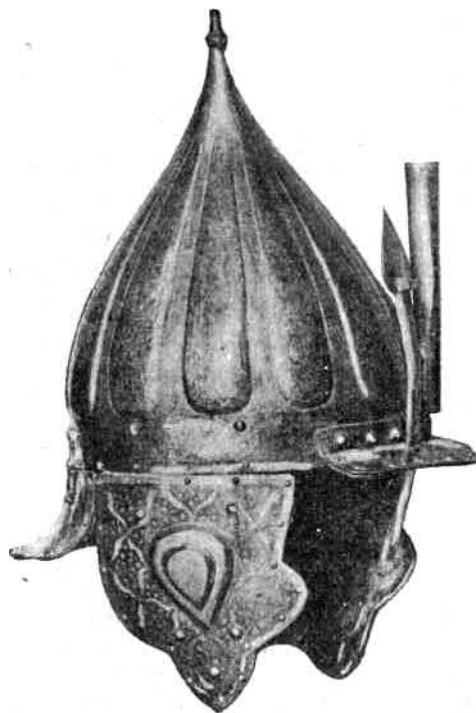
agg Szulejmán szultán 1566 április 25-én roppant hadsereggel indult Magyarországra, hogy ott rendet csináljon. Miksa olyan sereggel rendelkezett, minőt atya sohasem bírt összehozni s mely a legnagyobb feladatok megoldására képesíthette. 1566 augusztus havában valami 100.000 ember állt csatakészen a magyar államterület különböző pontjain s ebből kellően fölszerelve 50.000 egy táborban. Szalm német hadvezér török területre tört s megvette Veszprémi és Pápát. Csakhogy Miksa harczkedve hirtelen lelohadt; nem gondolt hódító hadjáratra, hanem azon hitben, hogy a szultán Bécsset fenyegeti, ereje javát székvárosa biztosítására Győrben összpontosította.

Pedig Bécsset az agg szultán egyáltalán nem fenyegette. Az előző béketárgyalásokban Gyula, Sziget- és Eger várak átengedését követelte s azért jött az országba, hogy e várakat megvívja. Egyik seregét Gyula ellen rendelte s ez a vár hosszas, vitéz ellenállás után, minthogy fölmentő sereg sehonnan sem jött, szeptember 2-án megnyitotta kapuit az ellenségnek. Szulejmán ostrom alá vette augusztus 6-án Szigetvárt, melyet azonban csak— miután a vár hős védője, Z r i n y i Miklós 15 rohamot visszavert s az égő várból kirohanva, dicső küzdelem után elesett — mint romhalmazt tudott elfoglalni. Az agg Szulejmán azonban nem érte meg a diadalt. Valószínűleg szeptember 6-án halt meg, de halála hírét jó ideig titokban tartották. Serege október második felében abbanhagyta a további harcot, s hazatért, mire Miksa király szintén feloszlatta a győri tábor.

Ez a hadjárat is roppant területek elvesztésével végződött. Miksát teljesen megtörte a kudarc, s boldog volt, mikor S z e l i m szultán végre 8 évre békét kötött vele. De a végeken szünös-szüntelen folyt a harcz, mely ezer meg ezer jó vitéz életét fogyasztotta el anélkül, hogy a török előnyomulásának határt szabott volna. Miksa összesen 46 magyar-szlavón vármegyét örökölt atyjától, élete végén azonban csak 29 vármegyéje maradt s ebből is csupán 16 állt kizárólagos uralma alatt, szintén nagyban elpusztulva, töröktől, némettől kiélve.

Miksa korában az idegen uralom még ridegebben érvényesült, mint atya idejében; teljesen el akarta németesíteni s a birodalomba olvasztani magyar birtokait. Erdélyben meghalt J á n o s Z s i g m o n d 1571 márczius 14-én. Benne kihalt a Zápolyayak uralkodó családja s Erdély szabadon gyakorolhatta a fejedelmválasztás jogát.

Az országnak csak egy jelöltje volt, B á t h o r y I s t v á n , kit a rendek május 25-én egyhangúlag ültettek a fejedelmi, vagy vajdai székbe. Föltétlen hive volt a vallásszabadságnak, nagyon szerette a tudós, műveit embereket s udvarába vonzotta őket: így Forgách Ferenczet, a történetíró, ésKovasóczy Farkast. Csakhamar a^crdTan a lengyelek a derék fejedelmet királyukká választották. Báthory 1576 tavaszán távozott Lengyelországba, melynek egyik legnagyobb uralkodója lett. Előbb azonban testvérbátyját, K r i s t ó f o t választatta (1576 február 3) utódjává, de maga is megtartotta

Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek a sisakja.

a fejedelmi címet s lengyel földről állandó befolyást gyakorolt az erdélyi ügyek vezetésére.

Néhány hónap múlva Magyarországon szintén trónváltás állt be, mert Miksa király 1576 október 12-én Regensburgban meghalt s legidősebb fia, R u d o l f, kit a magyarok már 1572-ben megválasztottak, lépett helyére. Rudolf nem szerette a komoly munkát, uralkodása folyamán meg egyre inkább elbetegedett. Bús-komorság fogta el, melyet rendetlen életmódja sokszor a beszámíthatatlanságig fokozott. Kezdt visszavonulni a világtól, irtózt az állami ügyektől, melyeknek vezetését tanácsosaira bízta, kiket a lehető legszerencsétlenebbül választott meg. Őt magát csupán kora áltudományai: a csillagjóslás és alkímia (mi alatt azokat a vegyi kísérleteket értették, amikkel a bölcsek követ akarták feltalálni, kisebb értékű anyagot arannyá

változtatni stb.) vonzották.

Az új király, mint minden közügy, akképen a magyar ügyek iránt is közönyös volt. Sietett a Portával megújítani a békét, mely a királyi terület legnagyobb részét végleg kiszolgáltatta a töröknek. Azon a földön, melyet a természet meg nem védett, örökösen folyt az apró harcz, a rombolás, az öldöklés, a lakosság rabszijen való elhajtása, megszámlálhatatlan község kifosztása és felperzselése. 1592-ben is megújította a török a békét. Hasztalan panaszták a pozsonyi országgyűlésen a horvát-szlavón rendek (1592), hogy két év alatt csak a boszniai basa 26 várat és erődöt foglalt vagy pusztított el s valami 35,000 embert hajtott ki rabszijen. Ahová meg a török el nem jutott, ott a király fizetetlen zsoldosai rabolták a népet.

Időközben az erdélyi rendek teljesítették a beteges Kristóf fejedelem óhaját s kiskorú fiát, B á t h o r y Z s i g m o n d o t (született 1572-ben) utódjává választották (1581 május 1-én). Négy hét múlva Kristóf meghalt s a kiskorú fejedelem helyett a jezsuiták vezették Erdély ügyeit. Általános volt a zűrzavar, melyet még növelt a székely-kérdés. A székelyeket rettenetesen sanyargatták. Sanyaruságukban a szombatosok vallására tértek át, s mikor emiatt még jobban üldözték őket, tömegesen vándoroltak a szomszéd államokba.

A szultán, noha a békét csak a múlt évben újította meg, augusztusban

háborút üzent Rudolf királynak. A jháború csaknem másfél évtizeden át folyt s a szét-tépett magyarság életében további emlékezetes változásokat okozott. A felvidéken az urak férfiasan vették fel a harczot, megverték az ellenséget, Honiban, Nógrádban, Gömörben számos várat megvívttak s ezzel messze földet felszabadítottak az idegen uralom alól. Sikereik mély benyomást keltettek kül- és belföldön.

A külföld hatalmas pénzösszegekkel tárogatta Rudolfot, a magyar rendek is ropant adót szavaztak meg, de a pénz legnagyobb része Rudolf kegyenczei zsebébe folyt, így a háborút a török ellen nem lehetett erélyesen folytatni. Birodalmának helyzete belső mozgalmak és áldatlan háborúk következtében a hosszú harcz folyamán nem egyszer a legválságosabbra fordult.

Az egyetlen szövetséges, kit Rudolf király a hosszú háborúban szerezni tudott, a hozzá sok tekintetben hasonló Báthory Zsigmond fejedelem volt. Lelki rokonságuk s a jezsuiták közvetítése gyorsan összehozta őket, noha az udvar és Erdély viszonya sokáig nagyon ellenséges volt. De a jezsuiták nem maradtak tétlenül s közvetítésükkel Zsigmond fejedelem 1594-ben megkötötte Rudolf királyllyal

a szövetséget. Ez azonban erős visszatetszést

Báthory István erdélyi fejedelemnek ünnepi vaspánczéja.

magyarországi kormányszata egyáltalán nem gyakorolhatott vonzó erőt. A nép különben is félt a töröktől, melynek torkában feküdt. így az országgyűlés kijelentette, hogy addig, míg Rudolf király Budát vissza nem foglalja, Erdélynek semlegességben kell maradnia. A rendek ez ellenállása annyira megrémítette Zsigmondot, hogy önként, felszólítás nélkül leköszönt unokatestvére, Báthory Boldizsár javára s útra is kelt, hogy külföldre költözzék. A trónváltozást országszerte örömmel fogadták, csak-hogy Zsigmond hirtelen meggondolta magát. Váratlanul újra Kolozsvárt termett, visszavonta lemondását s nagybátyja, Bocskay István segítségével megint trónra ült. Boldizsárt, kinek javára nemrég leköszönt, a törökbarát ellenzék többi vezéreivel a fejedelem törbe csalta, s rendes pör, törvényes ítélet nélkül kivégeztette. Majd kimondotta, hogy elszakad a töröktől s visszatér a magyar király fenhatósága alá. Ezzel természetesen ma-

Rudolf király diszpánczéja.
Rudolf király, ki mint osztrák császár II. Rudolf néven szerepelt, bár legkevésbé sem volt harcias, hős király, roppant szerette a szép fegyverzetet, s a szép ötvös munkát.

gára idézte a Porta haragját. Szinán basa, hogy az erdélyi fejedelmet megfenyítse, 1595-ben főserégét nem Magyarországra, hanem Havasalföldre vezette, hogy a tartományt s azután Erdélyt visszafoglalja. Zsigmond azonban idejében megjelent Havasalföldön, megverte a nagyvezért, kit Bocskay István, a jeles katona egész a Dunáig üldözött, hol megvette Gyurgyevót.

Európaszerte lelkesülten üdvözölték Zsigmond fejedelem e fényes sikereit, minőket keresztény hadak évtizedek óta nem arattak a törökön. Csakhogy Rudolf nemcsak, hogy ki nem aknáta a kedvező hely-

zetet, hanem 1596-ra alkalmas hadvezérről sem gondoskodott. A főczélt rég elejtette. Nem a török ellen, hanem Erdély megszerzésére és a protestánsok kiirtására akarta fölhasználni előnyös helyzetét.

A hosszú háború izgalmai, másrészt kicsapongó életmódja Rudolf király egészségét egyre kedvezőtlenebbé tették. Főleg 1598 óta kezdett elméje elborulni: örülesi rohamai fokozódtak, öngyilkossági s más rémeszmék gyötörték. A király tanácsosai, inasai, szeretői pénzen árulták befolyásukat; különösen 1600 óta valóságos komornyik-uralom alakult Prágában. A beteg király hitvány környezetének annyira befolyása alatt állott, hogy még a pápa és a spanyol király követe sem beszélhetett vele addig, míg a szolgálószemélyzetet gazdag ajándékokkal meg nem vásárolta. A király még fivéreit is gyűlölte, Mátyást azzal gyanúsította, hogy életére tör. Bomlott agyával a magyar rendiséget és protestantizmust tekintette

igazi ellenségének s nem egyszer mondta, hogy kész a törökkel megbékülni, hogy amazokra irtó csapást mérhessen. Ez

eszels törekvéseit folyton szították egyrészt romlott tanácsosai, másrészt azok az események, melyek Erdélyben lejátszódtak. Báthory Zsigmond fényes hadi pályája már 1595-ben véget ért.

Hogy ifjú nejétől elválhasson, Báthory Zsigmond meg akarta nyerni Rudolfot s megígérte neki, hogy javára lemond a fejedelemségről s neki engedi át Erdélyt. Hasztalan csábította a Porta a legkáprázatosabb Ígéretekkel: föl akarta menteni az adófizetéstől, át akarta engedni Havasalföldet, ha ismét hozzá csatlakozik. De Zsigmond csupán csak házassága felbontására gondolt s Rudolftól várta terve megvalósulását. 1598-ban csakugyan megegyezett a prágai udvarral, hová rendületlen hívét, Bocskay Istvánt küldötte.

Míg azonban Bocskay Prágában tárgyal, Zsigmondnak ismét új terve támadt s rokonával, B á t h o r y E n d r e bíborossal, kit még nem rég halálra üldözött, egyezett meg. 1599 márczius 17-én hirtelen, minden előkészítés nélkül megjelent az országgyűlésen s közmeglepetésre felszólította a rendeket, hogy Endre bíborost válaszsák fejedelmökké, mert ő leköszön s Lengyelországba vonul. A rendek teljesítették óhaját s így Endre bíboros lett Erdély fejedelme. Csakhogy e közben Bocskay István Prágában Rudolf királylyal olyan egyezsége lépett, mely szerint Zsigmond neki engedi át Erdélyt. Mint-hogy pedig ezt a szerződést Endre megválasztása miatt békésen végrehajtani nem lehetett, Prágában elhatározták, hogy Erdélyt fegyverrel foglalják el. Sikerült megnyerniük M i h á l y oláh vajdát, ki betört az országba s Szében közelében (1599 október 28-án) tönkre verte az erdélyi sereget, mire a csatatérről Moldvába futó Endre fejedelmet a székelyek meggyilkolták.

Ezzel Mihály vajda lett Erdély ura, még pedig a kivándorolt székelység segítségével, mely Mihály vajdánál talált oltalmat shadseregébe lépett* Ekkor azonban a lengyelek kiűzték Moldvából, Erdélyben meg a vidéken álló B á s t a G y ö r g y császári fővezér segítségét kérték. A nemesi és császári hadak egyesültek s Miriszlónál (szeptember 18) csakugyan tönkre verték a vajdát, kit a lengyelek meg Havasalföldéről szorítottak ki.

Az osztrák uralkodó ház hűbér-kardja.

Ez a kard az osztrák uralkodó ház császári jelvényeihez tartozik és még a XV-ik század végéről származik. A kard pengéje igen pompás. Kétélű és hajlékony, a teljes hosszában arannyal beeresztett képekkel, rajzokkal van díszítve. A penge tövében, annak mindkét oldalán az aranygyapjas rend is látható.

A penge előlapjain van bevésve a kardfohász, mely így szól: Segíts szent lovag, Szent György légy velünk! A két szélén a pengének ez a monda áll: Mária segíts meg bennünket. A hátulsó lapon a középen van a Máriához és a szélén a szent lovaghoz intézett fohász.

Egyszerre azonban Báthory Zsigmond rémalakja ismét feltűnt a színen, mire a nemesség elpártolt Rudolftól s visszahelyezte a trónra (1604 február 1), Bástát meg fogságra vetette. Hamar szabadon bocsátotta ugyan, de az olasz, ki eddig jóindulattal volt Erdély iránt, bosszútól lihegve sietett Felső-Magyarországba, hogy onnan új hadakkal térjen vissza.

Ez események hírére Mihály vajda napja megint felderült. A király újra felhasználta Erdély ellen. A vajda és Básta csakhamar erős haddal betörték Erdélybe s Nagyporoszlónál (augusztus 3) megverték Zsigmondot. Básta nem bízott a vajdában s már augusztus 19-én megölette. Aztán rettenetes rémuralmat léptetett életbe Erdélyben. Hihetetlen sarcot vetett ki az urakra, a magyar és szász városokra, töméntelen jószágelkobzást eszközölt, sokakat kivégeztetett. A pápa és a király megbízásából a legkíméletlenebbül indította meg a vallásüldözést, a katolikus vallás visszaállítását.

Az osztrák uralom aztán rettenetes rombolásba juttatta a szerencsétlen országot. A katonaság még a föld műveléséhez szükséges igásmarhát is elszedte a néptől. Szörnyű Ínség és drágaság támadt s az éhhalál sok ezer embert vitt a sírba. Ami nép megmaradt, az háncsból és korpából készült kenyérrrel, sőt néhol emberhússal táplálkozott, melyet Nagyenyeden nyilvánosan mértek ki.

Ez életmód töméntelen betegséget okozott. Megjelent a pestis s megtizedelte az éhező lakosságot. így Erdélynek azok a részei, melyek évtizedeken át békét és nyugalmat élveztek, a legrövidebb időben végső nyomorúságra jutottak.

Közben az új szultán, III. A h m e d békét kötött Rudolffal, akit erdélyi sikerei még inkább arra biztattak, hogy a Bástarendszert Magyarországra is kiterjessze. Szándékait már éveken át előkészítette. Azon kezdte hogy — mint 1593-ban Csehországban a Lobkoviczokat — most a gazdag magyar főurakat egymásután fosztotta meg vagyonuktól. Valóságos háborút indított a gazdagok ellen s a legképtelenebb czimek alapján felségárulási perbe fogta őket, hogy jószágait elkobozza.

E pörök nemcsak a peres feleket, hanem §LZ egész birtos osztályt rémületbe ejtették, mert a polgári hatóságok példáját követte a katonaság s kifosztott mindenkit, akinek még volt valamije. Kivált Felső-Magyarország főkapitánya, Beldsojzó Barbiano János garázdálkodott ez állásában úgy, mint Básta Erdélyben. Azt szokta mondani: „ez a jó idő a meggazdagodásra, ne pihenjünk tehát.“ Nem is pihent, katonái meg követték

A Habsburg-ház császári pálczája, melyet II. Mátyás király készített.

példáját s a legnagyobb nyomorba döntötték a felvidéket. Az urak meg sem mertek többé jelenni az országgyűlésen, s akik megjelentek, azokat elnémította a félelem. Szótlanul túrték, hogy a király kényekedve szerint módosította, eredeti alakjukból kivetkőztette a szentesítés végett hozzá felterjesztett törvényzikkeket. Általános volt a hit, hogy Rudolf ki akarja irtani a magyarokat s ily körülmények közt a protestantizmus elleni harcz tényleg a magyarság elleni merényleté

A Habsburgház birodalmi almája, mely egyszerre készült a fenti koronával. Ugy a koronát, mint a birodalmi almát Rudolf király készítette.

A Habsburgház birodalmi almája, mely egyszerre készült a fenti koronával. Ugy a koronát, mint a birodalmi almát Rudolf király készítette.

Az osztrák császári korona, melyet a Habsburgház koronájának neveznek. A korona 700.000 tallérba került.

vált. Rudolf Magyarországon is teljes erejével megkezdte a vallásháborút

A protestánstemplomokat elvétette, a protestánsokat üldöztette, a városokat fosztogattatta. Ám azok ellentálltak, a nemesek pedig nagyrészt török földre menekültek s a szultántól várták sorsuk jobbrafordulását.

Bocskay István visszavonultan, politikával nem törődve élt erdélyi birtokain. Beldsojózó azonban végre reá is kivetette hálóját, hasztalan oltalmazta őt maga Rudolf király. Beldsojózó azt tette, amit pénzvágya sugalt. Elfogatta Bánffy Dénest s Bocskay nagy pénzen volt kénytelen unokaöccsét kiváltani. Azután elkobozta a biharmegyei tizedet, mely Bocskayt illette s végre rakamazi táborába rendelte, s mikor az nem ment oda, hadat vezetett ellene.

Ezzel eldőlt a koczka: Bocskay kénytelenségéből, hogy életét, vagyonát megmentsse, fegyvert fogott.

A nemesség s a kóborló hajdúság, mely addig, minthogy üldözték, veszedelmesebb ellensége volt az országnak németnél, töröknél, nyomban csatlakozott hozzá. A hajdúk október 15-én Álmosdnál 3500 főnyi német hadat megsemmisítettek. Ez a diadal újra fölélesztette a leigázott magyar nép bátorságát,

Bocskai István fejedelem

székvárosa. A felvidéki városok s a tömegek mind hozzá csatlakoztak, így a városi elem, mely eddig ép oly harcban állt a nemességgel, mint a hajdúság, szintén Bocskay mellé állt, ki a vallásszabadságot irta zászlajára.

A szultán sietett Bocskayval formaszzerűen szövötközni s külön követéssel, ki november 20-án érkezett Kassára, neki adta az erdélyi fejedelemséget s biztosította katonai támogatásáról. Bocskay Erdélyben a székelységet nyerte meg, felszabadította a jobbágyság igája alól s a hálás székelyek és a vármegyék 1605 elején egy értelemmel kiáltották ki fejedelmökké. E közben Básta megpróbálta ugyan Kassa visszafoglalását, de nem ért célzt s megfogyott seregével 1605 tavaszán távozni kényszerült a felvidékről, mely Eperjes, Tokaj és Várad kivételével, Bocskay hatalmában maradt. A következő évben csapatai egész Bécsig száguldtak. Az egész Dunáninnen s Dunántúl meghódolt. Az 1605 tavaszán tartott szerencsi országgyűlés Magyarország színe-java részvételével április 20-án Bocskayt egyhangúlag Magyarország „felséges fejedelmévé“ választotta. Sok más fontos ügyben is hozott törvényt, még pedig magyar nyelven.

A szultán örömeiben a nagy siker fölött még koronát is küldött neki s magyar királynak czimezte, de Bocskay nem élt a királyi czímmel s nem koronáztatta meg magát, mert mint mondta: „míg a koronás királyéi, más

felvillanyozta s Bocskay karjaiba hajtotta egész Felső-Magyarországot. Beldsojózó, noha elég nagy serege maradt, nem mert többé támadni, hanem fejeveszetten vonult vissza Váradról Tokajba. A hajdúk folyton üldözték, vágták megrémült hadait, melyek megtizedelve érkeztek Kassa alá, hol új meglepetés várta. A város polgársága nem bocsátotta be, míg maga Bocskay István november hó 11-én tartotta fényes bevonulását, mely idő óta Kassa lett

Rudolf király

püspöki szentszékek eltörlése, melyek a protestánsok ügyeiben való ítélkezést is magukhoz ragadták, a katolikus püspökök számának a katolikus lakosság csekély számához képest való csökkentése s a főpapoknak minden világi állásából kizárása; a régi magyar kormányzat s összes hatóságai helyreállítása, a kamarák, „romlásunk főfészke“, eltörlése s a régi magyar kincstárság visszaállítása.

Ezekhez járult az a kívánság, hogy magyar ügyekben a király csupán magyarok tanácsával éljen s minden katonai, pénzügyi állás születt magyarokra bízassák, az elkobzott jószágok visszaadassanak, az összes hűtlenségi pörök az országgyűlésen felülvizsgáltassanak; továbbá, hogy a király közkegyelmet hirdessen s elismerje azokat a birtokadományokat és nemesítéseket, melyeket Bocskay mint fejedelem tett s melyek közt a sza-

nem viselhet koronát.“ Bocskay a vallásszabadság s a megsértett törvények oltalmára fogott kardot s bár környezete hangoztatta, hogy elérkezett a Habsburgok kizorításának ideje az elszakadás eszméje Bocskay számításában soha sem szerepelt. Megegyezést keresett törökkel, némettel, de olyat, mely a magyarság minden rétegének érdekeit kielégíti, mely a „két tar“ közt a magyarság megélhetését, nemzeti életét, alkotmányos önkormányzatát s a szabad vallásgyakorlatot biztosítja.

Ez azonban nem egyedül tőle, hanem a szultántól és a császári udvartól is függött. Követelményei voltak: a teljes vallásszabadság biztosítása luteránusok és kálvinisták számára; a

bad hajdúknak Szabolcs és Bihar vármegyék számos pusztá községében való letelepítése főfontosságú gazdasági és politikai jelentőségre emelkedett. Mindezek a kívánságok a királyi Magyarországra vonatkoztak. Ami Erdélyt illeti, azt Bocskay nemcsak magának követelte külön fejedelemségként, hanem, hogy erejét gyarapítsa, a Tiszaig terjedő magyar vármegyék átengedését is kívánta.

Prágában „szemtelenek“nek találták ugyan kívánságait, de Rudolf király fölhatalmazásával mégis megindultak a formászerű kiegyezési tárgyalások. A fejedelem Korponán országgyűlést tartott, melyen megjelent Forgách Zsigmond, Mátyás főherceg békebiztosa s a korponai nagy templomban, az egész országgyűlés részvételével, folytak a béketárgyalások. Az egész ország programjával elfogadta a fejedelem ismert pontozatait.

Rudolf király.

Rudolf meg akarta fosztani öcscsét a trónutódlás jogától, mire a főherczegek kijelentették, hogy a császár többé nem beszámítható, s Mátyást ismerik el a Habsburg-ház fejének. Mátyás, akinek most már szüksége lehetett a magyar támogatásra bátyja ellen, ez a tekin-

tet engedékenységre indította.

Június 23-án csakugyan létrejött a megegyezés Bécsben. Ez az a híres bécsi békekötés, az uralkodóház és a magyarság közötti első kiegyezés, melyet utóbb szó szerint törvénybe iktattak, s mely a magyar politika egyik legemlékezetesebb alkotása. Jó időre véget vetett az idegen kényuralom kicsapongásainak s új korszakot nyitott a három részre szakadt magyarság életében. Kimondotta, hogy a király magyar területének kormányzatát a nádor vezesse, a győri és komáromi várak kapitányságán kívül minden állás magyar honfira ruháztassék, Erdély Bocskaynak jusson, ő kapja Szatmári és Tokajt, Ugocsa és Bereg vármegyéket, hogy nemesítései érvényben maradjanak s a törökkel béke kössenek. Ez az egyezség vitte be a magyar törvénytárba a korszaknak megfelelő vallásszabadság elveit, ámbár csak a két protestáns felekezet s ezeknél is csak a rendek, nem pedig a jobbágyok számára, sőt azon hozzáadással: „a római katolikus vallás rövidsége nélkül.“ Végül kimondotta, hogy a kiegyezés megtartásáért az örökös tartományok rendei is kezességet vállaljanak.

Nemsokára ezután Zsitvatorokon létrejött a béke a törökkel is. Ez a béke azért nevezetes, mert fölmentette a magyar királyt az adófizetés föltétele alól.

Bocskay István koronája

Ez az a korona, melyet a török szultán Bocskaynak ajándékozott, hogy azzal magyar királlyá koronáztassa magát. Ez a korona állítólag Ulászló-é volt és a török szultán a mohácsi vész után Budáról vitte magával. Jelenleg a Habsburg-ház kincstárában őrzik.

A béke azonban nem tartott sokáig. Rudolf már néhány hét múlva tiltakozott a vallási engedmények ellen. A nagyobbik baj azonban az volt, hogy Bocskay István hirtelen megbetegedett s 1606 december 29-én meghalt. A közhit azt tartotta, hogy megmérgezték.

Bocskay halála egy csapásra megváltoztatta a helyzetet s nyomban megindult a legkülönbözőbb részről a nyílt és titkos aknamunka, hogy alkotását halomra döntsék. A bécsi béke durva megszegésével Forgách vezető állásában egymásra lovalta a társadalom különböző rétegeit. A katolikusok ismét a protestánsokra törtek; a nemesség, (főleg Rudolf nyílt vagy titkos párhívei), a hajdúkra támadt, lázadásba hajtotta őket. 1607 novemberben 15—20,000 hajdú állt fegyverben s Kassa ellen készült, hogy

magyar királyt adjon az országnak s egyesüljön a törökkel. Hasonló zűrzavarba merült Erdély, hol új fejedelmet kellett választani. Betegágyán Bocskay Homonnay Bálintot ajánlotta utódjául, az erdélyiek azonban nem Homonnayt, hanem eddigi kormányzójukat, az öreg Rákóczi Zsigmondot választották meg, ki ellen Rudolf Báthory Gábort, a régi nemzetség protestáns ágának sarját, nevezte ki Erdély kormányzójává. Az eszes, de minden erkölcsi érzés nélküli ifjú titkon kieszközölte a török, valamint Rudolf és Forgách Ferencz támogatását, mert mindegyiket a legképtelenebb ígéretekkel ámította. Az így megindított ellenforradalom hamar fejetlenségbe döntötte az országot.

Szerencsére időközben a Habsburg-családban kitört a testvérháború. Rudolf nem csupán a magyarokat akarta sújtani, a gyűlölt Mátyást is ártalmatlanná akarta tenni, örökjogától akarta megfosztani. De az ellenkezője történt, s a zivatar, melyet földidézett, szoros, benső viszonyba hozta Mátyást a magyarokkal. Afőherczeg valóságos szövetséget kötött a magyarokkal, valamint a nagyrészt szintén protestáns osztrák és morva rendekkel, sőt Csehországból is sokan csatlakoztak hozzá. Pozsonyban országgyűlést tartott, mely a Bécsben gyűlésező osztrák rendekkel szintén szövetségre lépett (1608 február 1-én). Amint ez megtörtént, Mátyás megkezdte a fegyverkezést s Bocskay-adta szabadságaik biztosításával megnyerte a hajdúkat. Mátyás főherczeg valami 20.000 nagyobbrészt magyar katonával benyomult Csehországba (1608 május), s Rudolf június 24-én a líbeni szerződésben a magyar korona országait, Ausztriát, Morvát és Sziléziát Mátyásnak engedte át s neki biztosította a trónutódlást a még kezén maradó Habsburg-országokban. Június 27-én a szent koronát Mátyás táborába küldte, hol leírhatatlan lelkesedéssel fogadták s nagy ünnepélyesen vitték haza.

Mátyás főherczeg mint kormányzó vette át Magyarország vezetését s szeptember 29-ére Pozsonyba hívta össze az országgyűlést, melynek királyválasztó jogát világosan elismerte. Az erdélyi trónkérdés már előbb békés megoldást nyert. Az öreg Rákóczi Zsigmond leköszönt (1608 november 11-én) s Báthory Gábor lépett helyére, kit végül Mátyás és a szultán is elismert. Az országgyűlés november 16-án örvendező lelkesedéssel választotta Magyarország királyává Mátyás főherczeget s másnap a nemzeti politika vezérét, Illésházy Istvánt adta mellé nádorul. November 10-én ment végbe a koronázás, mire az új király megerősítette az országgyűlés 23 cikkét, melyek mint koronázás előtti törvénycikkek szerepelnek törvénytárunkban.

11. ^ Mátyás király trónraléptekor a magyar nemzeti politikának megvolt a maga határozott programja, mely röviden a bécsi békében foglaltatott össze. Ez a béke s a rávonatkozó törvények biztosították egyrészt a magyar kormányzat önállóságát, másrészt Erdély különállását s megszi-

Izabella királyné elbűcsűzik az országtól, mielőtt elhagyja a határt. — Wagner Sándor festménye.

lárdulását. E béke lelkiismeretes fentartását sürgette a közvélemény s Illésházy István, az új nádor, kinek ez az egyezés legsajátabb műve volt, atyai szeretettel gondozta alkotását és az ő érdeme, hogy az erdélyi trónkérdés és a hajdúk ügye békés megoldást nyert s az 1608-iki törvények számos intézkedését csakugyan végrehajtották.

De az új rend ellenségei sem pihentek s II. Mátyás mindinkább hozzájuk csatlakozott.

II. Mátyás soha sem volt valami lelkes híve a vallásszabadságnak

Thurzó György n.:dor.

vallásának buzgó hive, jeles gazda, általában műveit, jó tollú, a közügyekben járatos ember volt, de hajhászta az udvar kegyét s a király érdekeit a nemzetéi fölé helyezte. Nem volt ugyan az udvarnak vak eszköze, de sokban azonosította nézetét az udvaréval és nem akadályozta meg a bécsi tanácsosoknak az új törvény kijátszását célzó törekvéseit. Maga hozott bé az országba idegen katonaságot és felszólította a megyéket, hogy segély czimén hajtsák be a meg nem szavazott adókat. Ily körülmények között a látszólag magyar kormányzat alatt mindinkább

és sajnos magyar ügyekben nem a nádor volt a tanácsadója, hanem Klézl bécsi püspök és bíboros, aki azt hirdette, hogy csak egyetlen igaz vallás van, a többi mind istennek nem tetsző eretnek. A királyi méltóságról pedig azt mondta, hogy az istentől nyert hatalom, melylyel a király szabadon élhet és alattvalóit bármikor megfoszthatja minden kiváltságuktól.

Illésházy, az első protestáns nádor, már 1609 május 5-én meghalt, mire a király titkos jelöltjével, Thurzó Györggyel előzetesen nyilatkozatot állíttatott ki, melyben ez kötelezte magát, hogy új hivatalában tartózkodni fog mindentől, mi a királyi méltóság sérelmére lehet, vagyis engedelmes eszköze lesz a bécsi rendszernek. Szótöbbséggel csakugyan Thurzót választották (1609 december 7)

nádorrá. Mint elődje, az új nádor is luteránus

I. Ferdinánd és felesége.

visszaálltak a Rudolf-korabeli állapotok, ámbár azt, hogy az országgyűlések időnként megújítsák az 1608-iki törvényeket, a király sem ellenezte.

Forgách Ferencz primás, ki annak idején tiltakozott az új va-
lásügyi törvények ellen, Róma támogatásával a legkíméletlenebbül indította
meg a vallásüldözést; különösen Győrött és Nagyszombatban támadtak
heves összeütközések, melyek szenvedélyesen izgatták az országgyűlést és
a közvéleményt.

Pázmány Péter jezsuita, Forgách kedvence, megindította az
irodalmi harcot a protestánsok ellen s csakhamar az egész ország vissz-
hangzott a vallásügyi küzdelmektől. Az udvar mindinkább mellőzte kine-
vezéseiben a protestánsokat s még az egészen protestáns Felső-Magyar-
ország főkapitányává is az érsek testvérét, az áttért Forgách Zsig-
mondot nevezte ki. E kinevezésnek pedig messzemenő jelentősége volt.
A király elismerte ugyan Báthory Gábort erdélyi fejedelemnek, de nem
szűnt meg ennek megbuktatása eszméjével foglalkozni. Nagyon jól tudta,
hogy míg Erdélyben protestáns fejedelem uralkodik, nem valósíthatja titkos
szándékait, nem forgathatja ki érvényéből a bécsi békét. Erdélyt újra le-
akarta tehát igazni, hogy aztán végcsapást mérjen a magyar protestánsokra.
Az ide irányuló mozgalom a felső-magyarországi főkapitányi tisztségben
összpontosult. Ezért bízták ezt Forgách Zsigmondra, az udvar vak eszkö-
zére. Mihelyt Rudolf meghalt (1612 január 20), s Mátyás megszerezte
a császári koronát, megkezdődött a nyílt támadás Erdély s általában a
bécsi béke ellen. A király országgyűlést sem akart többé tartani s csak
kelletlenül hívta össze 1613-ban a rendeket, hogy nejt, Anna királynét
megkoronázzák. Noha óhaját készségesen teljesítették, a következő években
már nem tartott országgyűlést, hogy háborítianul hajthassa végre rég elké-
szített terveit.

Mátyás tervei első sorban Erdély ellen, Báthory Gábor megbuktatására
irányultak, miben az ifjú fejedelem kegyetlenkedései is segítették konok
ellenségeit. Egyfelől Radulólaj vajda, kit a szászok támogattak, más-
felől Forgách Zsigmond betört Erdélybe s a két ellenség egyesülve dúlta,
pusztította az országot, melyet csak Bethlen Gábor mentett meg a
Básta és Mihály vajda korának ismétlődésétől. Megszerezte Báthorynak
a Porta segítségét, melylyel Forgáchot és Radult kiűzte Havasalföldre.
Csakhogy féktelen természete miatt Bethlen Gábor elszakadt tőle, ami
trónjába, majd életébe került. Báthory Gábort a császáriak orvul meg-
gyilkolták.

Bethlen Gáborral új és hatalmas alak lépett Erdély trónusára: Bocskay-
nak egykori hű munkatársa, ki a végveszélyben forgó bécsi békét meg-
menteni nemcsak akarta, hanem fényes tehetségeivel képes is volt szán-
deka valószínűsítésére.

A király Nagyszombatban egyezséget kötött (1615 május 6) Bethlennel.
Elismerte fejedelemnek. Júniusban a Portával 20 évre meghosszabbította
a békét. A nagyszombati szerződés ki nem elégíthette ugyan a fejedelmet,

de elfogadta, mert időközben a szultánnal gyűlt meg a baja. A nagyvezér, hogy Erdélyt a német ellen biztosítsa, azt tervezte, hogy megszünteti a fejedelmi állást s török tartományyá teszi az országot. Mihelyt Bécsben neszt vették e nehézségeknek, egyszerűen nem létezőnek tekintették a nagyszombati szerződést s mindent elkövettek Bethlen megbuktatására. Ám Bethlen a Portát megnyerte azzal, hogy az országgyűlés beleegyezésével kiadta neki Lippát (1616) és tartozékait. Azután elbánt Homonnayval, a császár emberével; mikor pedig Homonnay a hajdúk egy részét felháztította, Bethlen 1617-ben magyar területre tört. A támadás azonban békekötéssel végződött s 1617 július 17-én Nagyszombatban másodikban egyezség létesült.

II. Mátyás.
Magyar királyvá
koronáztatása
alkalmából készült emlékérem.

Mindez végleg megszilárdította Bethlen Gábor fejedelmi állását s lehetővé tette neki, hogy a közelgő világtörténelmi eseményekben nagy tehetségeihez és segélyforrásaihoz mért szerepet játszzék.

Mátyás beteges volt. 54 éves korában nősült s gyermekei nem születtek. Gondoskodnia kellett trónörökösről. Halála után a stíriai ágra kellett a koronának száliania. Ez ág legidősebb tagja Ferdinánd főherceg volt, erőszakos, protestánsgyűlölő, aki Stiriában vérbe fojtotta a protestantizmust. Mátyás összehívta a magyar országgyűlést, mely 1618 márcziusban nyílt meg, s május 16-án Ferdinánd főherceget királylyá választotta. A koronázás július 1-én ment végbe s a hitlevélben, valamint a később hozott törvényczikkekben az új király megerősítette a bécsi béke s az 1608-iki törvények vallásügyi és közjogi határozatait.

II. Ferdinánd, mikor császárrá is megválasztották, teljes erővel megkezdte a csehok ellen a harcot, akik vallásuk elnyomása miatt fölkeltek s hogy szabadabban harcolhasson ellenük, Bethlen Gáborral is meg akart békülni. De Bethlen tisztában volt vele, hogy az ő helye nem a császár oldalán van, aki győzelme esetén fegyverét nyomban a gyűlölt Erdély ellen fordítaná: hisz most is főleg a cseh fölkelésnek köszönhetné, hogy a megbuktatására irányuló törekvések abban maradtak. Protestáns hitbuzgalma egyénileg is a császár ellenségeinek sorába vonzotta s az éles eszü, mély belátású fejedelem végleg elhatározta, hogy a császár ellen kell fegyvereinek súlyát a serpenyőbe vetnie.

Forgách és Pázmány érsekek mindinkább áttérítették a főurakat, kik közül folyton többen cseréltek hitet s váltak az udvar vak eszközeivé, mely meg rájuk ruházta a közhivatalokat, az összes befolyásosabb állásokat, s kizárólag nekik juttatta az államélet minden előnyét. A tömegekre rábozsátották a jezsuitákat, hogy megtérítsék őket is. Csakhogy a nép ragasz-

kodott új hitéhez, melyben anyanyelvén imádhatta istenét, s visszatérítése egyedül erőszakos úton történhetett. Ez meg végtelen elkeseredést keltett mindenütt s az állam által különben is mellőzött protestáns főurak, kik hasztalan követelték a vallásügyi sérelmek törvényes orvoslását, végre Bethlen Gáborba vetették reményöket. Bethlen végre elhatározta, hogy „az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért“ fegyvert fog, s a bécsi béke helyreállítását tűzte ki a támadás végcéljává.

Megújultak Bocskay István napjai. Amint Bethlen hadai királyi területre értek, a hajdúk hozzá csatlakoztak, az egész felvidék fegyvert fogott, R á k ó c z i G y ö r g y megszállta Kassát. Csakhamar a fejedelem is megjelent a városban, a felvidék rendit gyűlésre hívta össze, mely 1619 szeptember 21-én egyhangúlag Magyarország fejedelmévé választotta.

Ezzel a protestantizmus ismét felülkerekedett Felső-Magyarországban, de ez a változás nem ment végbe, sajnos, kihágások nélkül. Bethlen a cseh mozgalom vezetőivel nyomban érintkezésbe lépett s értesítette őket, hogy segélyekre Morvaországba vonul. Minthogy a Dunán inneni városok és várak hamar meghódoltak neki, a fejedelem Rhédey Ferenczet Nagy-

szombatból 10.000 hajdúval Morvába küldte, maga meg Pozsonyba, azután

Bécs felé indult. Miközben Bethlen Pozsony városát és várát a szent koronával hatalmába ejtette, Bécs a legnagyobb veszedelemben forgott. Ekkor a magyar harctéren előre nem látott esemény állt be s megmentette a császári székvárost. Bethlen november 27-én a felvidékről azt az ijesztő hirt vette, hogy régi ellensége, H o m o n n a y G y ö r g y , kozák és lengyel hadakkal Lengyelországból a felvidékre tört. Bethlen sietve nagy haddal küldte ellene S z é c h y Györgyöt. Csakhamar maga is abahagyta Bécs vívását s visszatért az országba.

Széchy hamar kiverte

II. Mátyás király, mint császár.

Kassa városa Bethlen Gábor idejében.

Homonnayt a felvidékről s így Magyarországnak legnagyobb része a szent koronával Bethlen kezében volt. Ily körülmények közt az udvar Forgách Zsigmond nádor útján alkudozni kezdett a fejedelemmel, ki első sorban a magyar országgyűlés összehívását követelte. Így a nádor 1619 november 11-re Pozsonyba hívta a rendeket. Pázmány tiltakozott ugyan a gyűlés ellen s törvénytelennek nyilvánította, de a vármegyék, háromnak kivételével, mind elküldték követeiket s az urak nagy része is megjelent. Ez a gyűlés magyar nyelven hozta határozatait: biztosította a protestánsok vallásszabadságát; örök időkre kitiltotta a jezsuitákat az országból; a katolikus egyházak jövedelmét — minthogy a főpapság Bécsbe vagy a német kézen levő várakba menekült — katonai és állami szükségletekre rendelte; azokat pedig, kik nem jelentek meg az országgyűlésen, számúzással büntette. Az új törvények végrehajtását Bethlenre bízta, kit kormányzóvá, Magyarország fejedelmévé kiáltottak ki.

Már ekkor sokfelől követelték, hogy Bethlent királylyá válaszzák és megkoronázzák. De a fejedelem előbb a csehekkel akart megegyezni, kiktől azt kívánta, hogy vegyék fel Magyarországot a cseh-protestáns szövetségbe, biztosítsanak neki évi 300.000 frtot a végvárak fentartására s engedjék át számára az osztrák örökös tartományokat. Erre nézve 1620 januárban egyezség létesült, melyet az országgyűlés is elfogadott. Mindazáltal Bethlen saszeme hamar észrevette a cseh tehetetlenségét, s az udvar békés ajánlatait sem utasította vissza s midőn a király követei az országgyűlés folyamán megjelentek Pozsonyban, velők szintén alkudozásokba lépett. Hogy engedékenyebbé tegye őket, úgy viselkedett, mintha már megkoronáztatását készítené elő; tényleg azonban hajlandó volt velők komolyan

megbékélni. Mindazáltal csak fegyverszünet létesült s Ferdinánd király 1620 május 21-re Besztercebányára új országgyűlésre hívta a rendeket.

Ferdinánd király és császár csupán azért egyezett a fegyverszünetbe, mert szövetségesétől, Spanyolországtól s a német fejedelmek katolikus ligájától csak tavaszra várhatta a hadi segínyt s így addig szükségese volt a nyugalomra, melyből a cseheket sem akarta kizárni, ha maguk kéri a fegyverszünetet. Bethlen sejtette az udvar szándékait s készült minden eshetőségre.

A besztercebányai országgyűlés, melyen megjelentek a császár meghatalmazottain kívül a szultán, a francia, a lengyel és cseh király, az örökös tartományok és Erdély követei is, tulajdonképen a béke jegyében indult; de mihelyt a katolikus liga a cseh harctéren némi előnyt vívott ki, Ferdinánd feloszlatta s minden határozatát előre érvénytelennek nyilvánította.

A magyarok nem adhattak más választ, mint azt, hogy Bethlent királyukká választották (augusztus 25), mire a török követ is buzdította őket, ki bemutatta a szultán levelét, melyben az új királyt elismeri és támogatni ígéri.

Bethlen Gábor elfogadta ugyan a királyi czimet s Magyarországot választott királyának nevezte, de nem koronáztatta meg magát, mert az új helyzetben is számba vette az udvarral való kibékülés lehetőségét.

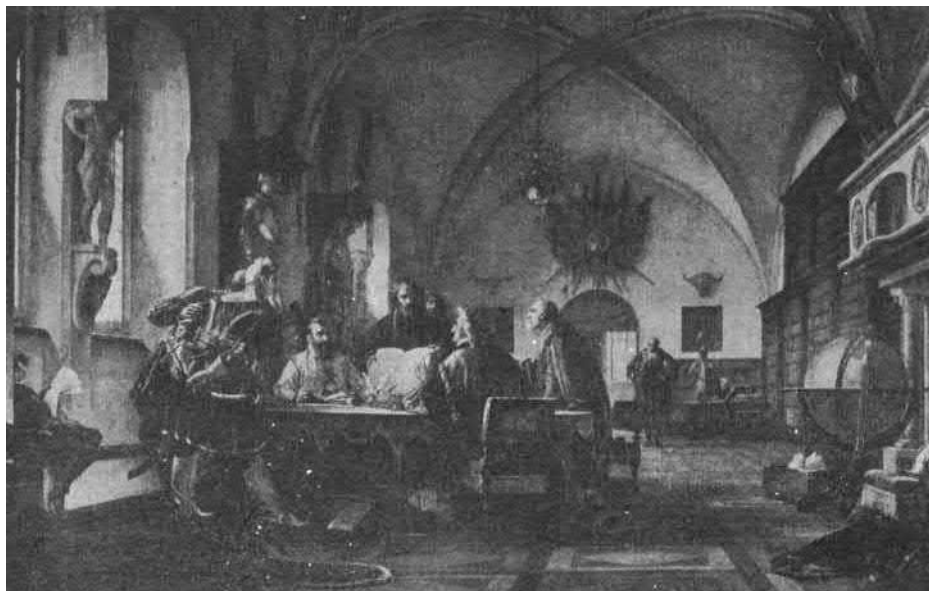
Szövetségesei támogatásával a császár időközben két nagy sereget alakított s az egyiket Bükoa a csehek, a másikat Dampier a magyarok ellen vezette. Dampier Pozsony sikertelen ostroma közben (október 9) elesett, mire serege sietve kitakarodott az országból. Ellenben Bükoa könnyen elbánt a csehekkal, kiket Prága közelében a végzetes fehérhegyi csatában tönkre vert. A francia udvar nógatására Ferdinánd Hainburgban béketárgyalásokat kezdett Bethlennel, melyek azonban a császár követeinek arczátlanságán megghiúsultak.

Megindult tehát a háború. Bükoa hatalmas sereg élén megjelent az országban, hogy visszahódítsa császárjának. Megvette ugyan Pozsonyt s május végén Érsekújvárat kezdte vívni, itt azonban diadalútja gyors véget ért. Ostrom közben életét vesztette, mire serege visszavonult. De Bethlen a Nyitra vizénél utói érte, tönkre tette s a magyarok betörték morva földre. Az udvarnak, noha a nyugati harctéren jól folytak ügyei, egyezkednie kellett, mert attól félhetett, hogy a fejedelem a Porta és esetleg az akkor

Bethlen Gábor.

Bethlen Gábor a tudósai közt. Madarász Viktor festménye.

ellenséges indulatu Velence részéről kimerítőbb támogatást nyer. Másrészt Bethlen szintén számba vette a viszonyokat. Kincstára kezdett kimerülni, magyar hívei, hadvezérei, főemberei beleuntak a három éves harciba. így hát 1622 decz. 31-én békét kötött Ferdinánddal.

A nikolszburgi békeszerződésben Bethlen lemondott a magyar királyi czimről s kiadta a szent koronát és a kezén levő területeket. Ellenben élethossziglan megkapta a „hét vármegyét“: Szatmári, Szabolcsot, Ugocsát, Bereget, Zemplént, Borsodot, Abaujt Kassával. Az itteni végek fentartására a király évi 50.000 forint segély fizetésére kötelezte magát, valamint arra is, hogy a munkácsi és ecsedi uradalmakat zálogba leköti, Oppeln és Ratibor hercegségeket örökösen Bethlennek s utódainak adományozza, sőt római szent birodalmi fejedelmi rangra emeli. Végül kötelezettséget vállalt, hogy közkegyelmet hirdet s a magyar rendeket megtartja politikai és vallásos szabadságuk birtokában.

Állandó azonban ez a béke sem volt. Az udvar csak kénytelenségből fogadta el és spanyol részről szünös-szüntelen a cseh rendszernek Magyarországra való átültetésére, a magyar protestánsok kiirtására ösztönözték a királyt s müve végrehajtásában a legnagyobb arányú pénzbeli és katonai segélylyel biztatták. A spanyol követ azt hangoztatta, hogy addig kell a magyarokat kínozni, üldözni, míg kétségbeesésükben ismét fegyvert fognak, s ha megtették, úgy kell velük bánni, mint a csehekkal.

Pázmány Péter szintén az irtóháborút hirdette. Valóságos hadsereget szervezett magának a jezsuitákban, kik ellepték az országot s nyíltan mondták, hogy csak a magyar protestantizmus gátolja a császári kényuralom behozatalát. A legerőszakosabban folytatták tehát a térítést, s midőn a protestánsokat irtották, a kényuralom úttörőivé lettek, ami a katolikusok, sőt a katolikus papok körében is gyűlöletessé tette őket.

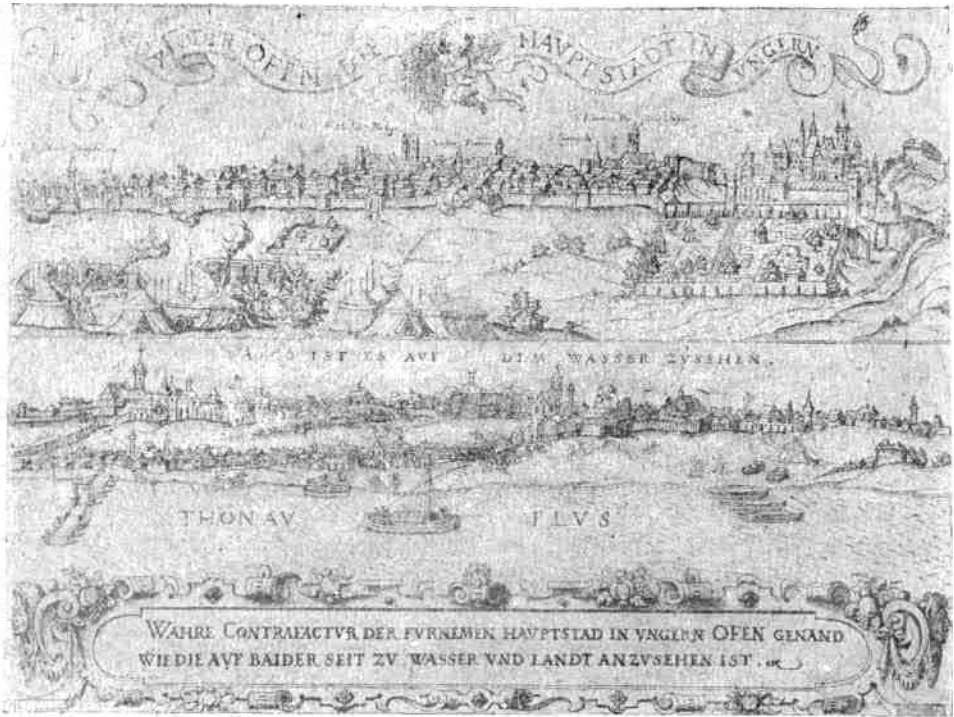
Egyrészt ez a körülmény, másrészt a magyarok örökös panaszai csakhamar újra fegyverfogásra kényszerítették Bethlen Gábort 1623-ban. Hogy a Gódingben véginséggel küzdő hadait megmentse, a király Thurzó nádor útján igen előnyös fegyverszünetet ajánlott a fejedelemnek. Ez el is fogadta. De alighogy a gódingi sereg megszabadult, az udvar megtagadta a fegyverszünet szentesítését. Csakhamar mégis újabb békét kötöttek (1624 május 20) a nikolszburgi szerződés alapján, utóbb meg a hidasgyarmati mezőn a császár és a szultán a zsitvatoroki szerződés megújításával szintén 20 évi békére lépett (1625 május 26).

Mindkét szerződést II. Ferdinánd a viszonyok kényszere miatt kötötte meg. Szüksége volt a magyarokra, hogy legidősebb fiát, a trónörökös Ferdinánd főherceget, életében magyar királylyá válaszsák. Ferdinánd király Sopronban 1625 szeptemberben országgyűlést tartott tehát s egész családjával megjelent a rendek közt, hogy óhajai teljesítésére bírja őket. Ki is vitte pénzzel, hogy az országgyűlés egyhangúlag királylyá választotta Ferdinánd főherceget, (november 27), kit III. Ferdinánd néven a hagyományos módon december 8-án királylyá koronáztak.

Bethlen Gábor tétlenül nézte az eseményeket. Neje, az istenes életű Károlyi Zsuzsán na, 1622 május 13-án meghalt. A fejedelem akkor 42 éves volt. Gyermekai első házasságából nem maradtak, s hogy családja jövőjét biztosítsa, új házasságra gondolt. Még 1623-ban megkérte tehát II. Ferdinánd király leányának kezét, de a terv az udvar ellenzésén meghiúsult. A fejedelem erre megkérte György Vilmos brandenburgi választófejedelem nővérét, Katalin hercegnőt, kivel 1626 márczius 1-én Kassán tartotta fényes esküvőjét. E házasság Bethlent rokonságba juttatta Gusztáv Adolf svéd királylyal s végleg a császárellenes, protestáns államok csoportjához csatolta Erdélyt. 1626-ban Magyarországra tört, hol korának leghíresebb hadvezérével, Vallensteinnal kellett kardját összemérnie. De maga Vallenstein, ki magyar földön kevés babért aratott, folyton sürgette az udvart, kössön békét Bethlennel, ami meg is történt. A király a nikolszburgi szerződés alapján megújította a békét előbb Bethlennel (1626 december), utóbb meg Szőnyben a törökkel (1627).

Ez volt Bethlen Gábor utolsó háborúja. Nem lépett ki többé semleges-ségéből. Méltán mondtotta, hogy a külföld nem igaz értéke szerint bánik vele, pedig ő volt az, ki nem egyszer legyőzte a császáriakat s ezzel

elhárította a végveszedelmet a külföldi protestánsokról. Mivel a külföld csak eszközül akarta használni, ő sem húzta ki többé kardját s országa anyagi és szellemi érdekeinek gondozására fordította gazdag tehetségeit. 1626 óta különben is sokat betegeskedett s már azon esztendőben utódjává választotta nejét, Katalint. Azóta a halál állandóan ott ólalkodott oldalán s hosszas szenvedés után 1629 november 15-én délelőtt 11 óra tájban véget vetett sikerben gazdag életének. Erdélyt gyorsan kiemelte a romlásból s anyagilag, szellemileg a virágzás olyan fokára juttatta,

Budavára az első Habsburg-királyok korában. Rajzolták 1541-ben.

hogy előkelő nemzetközi szerepét még halála után is hosszú emberöltőn át megtarthatta s a bécsi békén nyugvó politikai egyensúly fenmaradását biztosíthatta.

Bethlen Gábor még idejében rendezte a trónutódlás ügyét, csakhogy intézkedéseit nyomban halála után épp úgy halomra döntötték, mint egykor Hunyadi Mátyásét s a rombolás művét itt is özvegye indította meg. Katalin katolikus kegyenceire támaszkodott s már férje betegyánál titkos érintkezésbe lépett a bécsi udvarral. Kész volt áttérni, s ha férje magánjavit megtarthatja, német kézre játszani az országot. Csakhogy az országgyűlés kieroszakolta Katalintól a lemondást s helyére Bethlen Gábor

öcscsét, idősebb Bethlen István grófot, az eddigi kormányzót választotta fejedelemmé (1630 szeptember 28). Csakhogy időközben az új fejedelem fia, István, a kis gróf és veje, Zólyomi Dávid, kik a nádor ellen sikerrel védték meg a végeket, s nem tudták, mi történik a fővárosban, rávették Rákóczi Györgyöt, jöjjön be az országba s üzze el Katalin fejedelemasszonyt. Rákóczi a felvidék egyik leggazdagabb főura és Zsigmond egykori fejedelem fia, a protestáns ügy buzgó hive, nehezen ugyan, de a két ifjú rábeszélésére vállalkozott a feladatra. Mikor azonban hadaival az országba érkezett, ennek már volt új fejedelme.

Esterházy nádor hatalmas sereggel tört rá, mert maga akart a fejedelmi székbe ülni, de Rákóczi Rakamaznál tönkre verte.

I. György csak ez időtől fogva lett igazán Erdély fejedelme.

Budavára belső képe,

Á fényes győzelem fokozta tekintélyét alattvalói előtt s egyaránt megtette hatását a bécsi és konstantinápolyi udvarra. Ám a bécsi udvar s a magyar főurak és katolikus főpapság közt levő hívei mindent elkövettek, hogy a protestánsokat szép szóval, ha nem ment: erőszakkal a katolikus vallásra térítsék vissza.

Előljárt a térítésben Pázmány Péter, a nagyészű és szigorú érsek, aki a jezsuitákat mindenhová bevitte az országban. Erélyes, elszánt, pompakedvelő ember volt, igazi uralkodói természet, ki mikor érdekeiről, állása tekintélyéről volt szó, merészen szembeszált mindenkivel, nemcsak a nádorral, hanem a pápával és a császárral is. Mikor II. Ferdinánd az „apostoli“ király czimének megszerzésén fáradozott, Pázmány nem támogatta, mert attól félt, hogy e czím alapján az ő dolgaiba is beavatkozhatik. A nádort meg egyszerűen semmibe sem vette. A protestáns nádorok nem is igen mertek igényei ellen tiltakozni, de a hevesvérű,

öntelt Esterházy nádor nem tűrte túlkapásait. Az érsek meg Erdélyre vonatkozó szándékai ellen foglalt állást s ő, aki Bethlen Gábornak mindig engesztelhetetlen ellensége volt, egyszerre Rákóczi Györgynek barátja lett s Erdélyt a magyarság védőbástyájának mondotta. Ő maga azt hirdette, hogy jószágai, falvai inkább pusztán maradjanak, semhogy protestánsok lakják, mely elvet azután egyik utódja, Kollonics Lipót érvényre igyekezett emelni. Élete végéig (meghalt 1637 márczius 19-én) rendíthetetlenül megmaradt meggyőződéseiben s nem csoda, hogy a magyarság nagy része, a nemkatolikusok, kik még mindig nagy többségben voltak, a gyilkos vallásháború hatásai alatt őt tartották a császári rendszer magyar megtestesedésének s irgalmatlan gyűlöletét hasonló érzelmekkel viszonozták.

A sohasem szünetelő vallásháborúhoz a császári rendszer által az anyagi élet terén folytatott gazdasági háború járult s keserítette el a társadalom minden rétegét. A király minden figyelmét a nyugati harctérre irányozta s nem törődött a határszélek biztonságával, így hát a török szakadatlanul folytatta a hódoltatást. Ehhez járultak a fizetetlen magyar katonák zsarolásai és fosztogatásai, így azután a királyi terület számbeli- leg nagyon megfogyott lakói sokkal nehezebben heverték ki az előző hosszú háborúk rombolásait, mint Erdély.

Ilyen helyzetben volt a magyarság, mikor II. Ferdinánd meghalt (1637 február 15). Fia és utóda, III. Ferdinánd, szintén jezsuiták növendéke volt s mindenben atyjának utjain haladt, s így a rendek reményei mindinkább ismét Erdély felé fordultak.

Rákóczi híven követte nagy elődje, Bethlen Gábor politikáját, de sokáig nem avatkozott a nyugaton folyó nemzetközi küzdelmekbe, ámbar Gusztáv Adolf svéd király már kezdetben felszólította a csatlakozásra. Míg az udvar békén nem hagyta s el nem ismerte, hajlandó volt engedni a felszólításnak s belépni a francia-svéd ligába. Mikor azonban megegyezett a királylyal s a hős Gusztáv Adolf elesett a csatamezőn, élénk tárgyalásokat folytatott ugyan különféle államokkal, de nem lépett ki semlegességéből. A magán és családi életben neje, Lorántffy Zsuzsánna, tettel és tanácscsal, agyával és szívével mindenben hű társa volt.

A magyarföldi vallásüldözések lassankint megérlelték Rákócziban az elhatározást, hogy Bethlen Gábor példáját követve, segítségére siessen elnyomott hitfeleinek. így jutott bele a harminczéves háború véres tragédiájának utolsó felvonásába. Hosszas alkudozások után 1643 november 16-án megkötötte a svédekkel és francziákkal a szövetséget s a Portától is megszerezte az engedélyt a semlegességből való kilépésre. Már 1644 márczius 12-én birtokában volt Kassa, s egy-két vár kivételével övé lett Felső-Magyarország, honnan csapatai tovább hatoltak a morva határ felé. A harc változó sikerrel, de mindkét félre döntő eredmény nélkül folyt.

Mikor azonban 1645-ben Torsztenzon svéd fővezér veszedelmesen közeledett Bécshez s Rákóczi július végén Morvaországban egyesült a svédekkel, III. Ferdinánd Linczbén 1645 decz. 16-án békét kötött Rákóczival.

Ez a fontos **L i n c z i** béke, a magyar protestánsok utolsó nagy vívmánya, minden lényeges részében megerősítette a bécsi békét s a benne alkotott hatalmi egyensúly rendszerét. Biztosítja a vallásszabadságot: immár nem csupán a rendeknek, hanem a jobbágyoknak is, s az erdélyi fejedelemnek engedi át élethossziglan Kassát s a hét felvidéki vármegyét. Ismét reménykedő, örvendező hangulat fogta el a rendeket s ezúttal szívesen választották királylyá s koronázták meg (1647 június 16) III. Ferdinánd legidősebb fiát, IV. Ferdinándot, ki azonban tényleg sohasem uralkodott, mert még atyja életében meghalt. Csak hogy I. Rákóczi György 1648 október 11-én meghalt. Alig 55 éves volt s halála hírére Bécsben nyomban megindultak a kísérletek, hogy félrcitolják az új békeszerződés határozatait.

II. Ferdinánd király.

Hogy a protestánsok örökös panaszait ne kelljen hallania, III. Ferdinánd minél ritkábban s mindig csak képtelenségből hívta össze az országgyűlést, noha törvény szerint minden három évben kellett volna tartania. 1655-ben már csak sürgős kénytelenségből fordult az udvar a rendekhez. IV. Ferdinánd, az ifjabb király 1654 július 9-én meghalt s a bánatos atya 1655 januárban országgyűlést tartott, hogy fiát, Lipót főherceget királylyá választassa. Az országgyűlés készségesen teljesítette kívánását, **L i p ó t** főherceget megválasztotta s június 27-én megkoronázta, gróf **W e s s e l é n y i** Ferenczet meg a nádori székbe ültette.

Erdélyben I. Rákóczi Györgyről a fejedelmi méltóság minden rázkód-tatás nélkül szállt át legidősebb fiára, II. Györgyre. II. György a buzgó katolikus Báthory Zsófiával, somlyai Báthory András s lengyel hölgy leányával lépett házasságra. Mikor II. György 25 éves korában Erdély fejedelme lett, már nevének lengyel rokonsága miatt sem ejtette el

atyja terveit, melyek a lengyel korona megszerzésére irányultak. Bécsben nem akarták tűrni, hogy hatalmát külföldön gyarapítsa s irtóztva gondoltak a lehetőségre, hogy a katolikus Lengyelország koronáját megszerezhetné. A fejedelem egy ideig számba vette e körülményt. Óvatos, tartózkodó politikáját nagyrészt az is sugallta, hogy nem bírta a Porta bizalmát megnyerni. A török

Pázmány Péter.

birodalom belső zavarait arra használta föl, hogy a moldvai és oláh vajdákat uralma alá helyezze. A törökök alig lesték a pillanatot, hogy bosszút álljanak Rákóczin, ki különben sem volt elég bőkezű a török hatalmasok iránt, noha ezek jól tudták, hogy óriási a vagyona és jövedelme.

Eleinte a fejedelem, ki ismerte a viszonyokat, számba vette a két császári udvar ellenséges hangulatát. Atyja nyomdokain haladt, sokoldalú és üdvös reformtevékenységnek szentelte idejét. Szerette ugyan magát „abszolútus” uralkodónak nevezni, de nem bántotta a régi alkotmányos szervezetet, gyakran tartott országgyűlést s a legfontosabb régi törvényeket az »Approbatá«-ban tervszerű

gyűjteménynyé állíttatta össze. II. Rákóczi György, mint erdélyi fejedelem, buzgón pártolta az irodalmat, művészetet, az iskolaügyet s uralkodásának első tizedében Erdély ugyanazt az aranykort élte, mint Bethlen Gábor és I. György alatt. De a lengyel ábrándról nem mondott le soha s becsvágya végül végzetes elhatározásokba sodorta. Már 1656-ban el volt tökévelve, hogy a svéd-lengyel háborúba avatkozik. Csakhogy még nem döntötte el véglegesen: a svédekhez vagy a lengyelekhez csatlakozzék-e, mert mindkét féllel érintkezésben állt. A Portán közben gyökeres változás állt be. Erélyes nagyvezér: Köprili Mohamed lett a nagyvezér, akit a császár követői folyton Rákóczi ellen bujto-

gattak. Azonban György nem vette észre a változást s haladt a maga végzetes útján.

X. Károly svéd király meg akarta szüntetni Lengyelország önállóságát, föl akarta osztani területét, hogy legnagyobb részét saját hatalmába ejtse. Eleinte győzelmesen folytatta a háborút, melyet 1655-ben indított meg. De tervei Európa-szerte aggodalmat keltettek. Svédország törekvései ellen csakhamar erős nemzetközi visszahatás támadt. Másrészt a harcmezőn is fordulat állt be. A lengyelek vitézül védték hazájukat és vallásukat s az idegen hódító helyzete a nagy országban egyre bizonytalanabbá vált. E nehéz viszonyok közt Károly svéd király 1656 végén szövetségre szólította fel Rákóczit, ki december 6-án aláírta a szerződést. E szerződés a lengyel birodalmat Svédország, Erdély, Brandenburg, Radzivil herceg és a kozákok közt osztja fel s Rákóczinak juttatja Nagy- és Kis-Lengyelországot, Litvánia egyik részét Galicziával, Krakkóval s a szepesi városokkal. A fejedelem viszont kötelezte magát, hogy egész erejével mielőbb lengyel földre, a lengyel részről ostromolt és a svédek kezén levő Krakkó felmentésére siet.

A szövetséget a fejedelem a rendek meghallgatása nélkül csak néhány tanácsosa tudtával kötötte. De a közvélemény már régebben sejtette terveit s élesen kikelt ellenök, mikor csak megnyilatkozhatott. Édes anyja, neje kárhoztatta vállalatát, a papság a szószékről mennydörgött ellene, a magyarországi urak, Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferencz, kik II. Györgygel bizalmas érintkezésben álltak s kik Erdély hatalmában látták a német önkényuralom egyedüli korlátját, megdöbbenve, rémülve fogadták elhatározását, mikor utólag értesültek róla. Egyedül a fejedelem nem sejtette a svéd szövetség végzetes voltát. Föltétien bizonyosnak hitte gyors^ győzelmét. Télviz idején, 1657 januárbanv mozgósította seregét s a nótakarta máramarosi bérceken nyomult lengyel földre. Útközben kozákok csatlakoztak hozzá. Márczius 28-án fölmentette Krakkót, Április 11-én egyesült Károly svéd király csekély hadával s vele Breszt váráig nyomult, melyet el is foglaltak. Minthogy azonban időközben Dánia hadat üzent Svéd- országának, Károly király május 25-én serege javával eltávozott Lengyelországból, sőt utóbb az erdélyi táborban maradt svéd csapatokat is haza rendelte így Rákóczi az ellenséges földön magára maradt. A tatárok, kiket a Porta, mihelyt Rákóczi vállalatáról értesült, ellene indított, egész seregét elfogták a vezérrel, Kemény Jánossal együtt.

Így ért véget II. Rákóczi György lengyelországi vállalata. Erdély virága, legjobb katonai eleme barbár ellenség fogságába jutott. Bármilyen gyászos volt Rákóczi György lengyelországi veresége, igazi romboló következményei csak utóbb zúdultak hazájára. Rákóczi a lengyel vállalatával tényleg háborúba bonyolódott a bécsi udvarral, mely hadat küldött a lengyelek segítségére, valamint a szultánnal, ki az ördögi tatárt bocsátotta

reá. Az udvar azonban sokáig nem aknázhatta ki az eseményeket, mert III. Ferdinánd, ki a lengyel szövetséget megkötötte, 1657 április 2-án meghalt s helyét 17 éves fia, a már megkoronázott I. Lipót király (született 1640 június 9) foglalta el. Az új királyt pedig egyelőre a császárválasztás foglalkoztatta, mely sok nehézséggel járt s egy teljes esztendeig távol tartotta bécsi székhelyétől. Csak 1658 július 1-én választották császárnak mikor Erdély már lángban állt s a tűz az egész régi magyar birodalmat fenyegette. A Porta ugyanis nem akarta többé a gyűlölt Rákóczit a trónon túrni, ki saját alattvalóival szintén meghasonlott, mert magánvagyonát nem fordította a tatár fogságban levők kiváltására. Végül a Porta nemcsak őt, hanem fiát sem akarta a trón birtokában hagyni, ellenben fölszólította a rendeket, hogy új fejedelmet válasszanak. Az országgyűlés még 1657 novemberben az öreg R h é d e y Ferenczet ültette a fejedelmi székbe. Rákóczi azonban mozgalmat indított Erdély visszaszerzésére. Erre Rhédey önkényt leköszönt s a rendek 1658 január 16-án II. Györgyöt visszahelyezték a trónra.

A török a tatárokat Erdélyre bocsátotta; ez az 1658-iki tatárjárás ép oly rettenetessé vált Erdélyre nézve, mint hajdan az 1240-iki. A vad ellenség fölperzselt a falvakat, lekaszabolta vagy rabságra vetette a népet s még a gyümölcsfát is kivágta, hogy nyomorba, véginségbe döntse az országot. Azután a magyar városokra vetette magát, földulta Enyedet, Tordát, magát a fővárost: Gyulafehérvárt, mely ki nem heverte többé akkori romlását. Rákóczi eltávozott az országból, a nagyvezér pedig B a r c s a y Ákosnak ajánlotta fel a trónt, mire a rendek elismerték. Erre a török-tatár hadak csakugyan eltávoztak s Erdély megszabadult a végveszedelemtől. Rákóczi azonban 1659-ben újra Erdélybe tört, mire Szejdi Ahmed budai basa Erdélybe tört s május 22-én Kolozsvár közelében Szászfenes és Gyalu közt véres harcban megverte. Rákóczi súlyos sebet kapott, de eljuthatott Váradra, hol június 7-én hajnalban meghalt.

Mínthogy a török Váradról hamar behódoltatta Bihar, Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka, Hunyad vármegyék nagy részét, Jenő, Lugos és Karánsebes várakkal, meg a Temesközben szakított el messze földet Erdélytől, ez az ország nemcsak feldúlva, hanem a legnagyobb mértékben megcsönkítva került ki a négy évi háborúból. De K e m é n y J á n o s, aki visszatért a tatár fogságból, 1660 novemberben új lázadást támasztott s fegyverrel próbálta a trónt megszerezni Barcsay, ki sohasem vágyott az uralkodás töviskoronájára, készségesen lemondott javára s a rendek 1661 január 1-én Keményt választották fejedelmökké. Az új fejedelem azonban Béccsel kezdett tárgyalni. Azzal gyanúsította Barcsayt, hogy ő bujtotgatja a Portát s június 30-án orvul megölette. De a török hamar kiűzte Erdélyből s Ali basa felhívta a rendeket, jöjjenek táborába s válasszanak új fejedelmet, ismételt hívására azonban csak kevesen jelentek meg, mire a

II, Ferdinánd és a bécsi protestáns polgárok. — Festette Wurziinger.

basa félig erőszakkal a táborba hozatta az ifjú Apafy Mihályt s akarata ellen szeptember 14-én fejedelemmé választotta. Kemény 1662 január 22-én Segesvár közelében Szász-Nagyszöllősnél megütközött a törökkel s a csatában életét vesztette. Az öt évi (1667—62) viharos időkben valami 250,000 ember veszett el, számos város, sok száz község lett a lángok martaléka és Erdély annyira kimerült, elgyöngült, hogy azt a szerepet, melyet Bocskay István kijelölt számára, nem játszhatta többé.

Lipót alattvalói korlátlan urának tekintette magát s el volt telve családjá nagyságának, császári méltósága isteni eredetének tudatától. Noha koronázásakor szent esküt tett a magyar alkotmányra s hitlevelében elismerte az 1608-iki *törvényeket*: részben tanácsosai szavára, részben hajlamainak megfelelően, még kiméleltenebbül igyekezett megvalósítani a császárság régi eszményét, hogy Magyarországot Csehország sorsára juttassa. Minthogy Erdélytől sem kellett többé félnie, az udvar azonnal megindította a munkát, melyben magyar hívei, a főpapok és jezsuiták jártak legelői.

Lippay György esztergomi érsek még 1658-ban az esztergomi zsinaton kiadta az új jelszót, mely szerint a bécsi, linczi békeszerződések s az összes idevonatkozó törvények immár érvénytelenek s tüzzel-vassal szabad, sőt kell az eretnkséget irtani. A katolikusok azt mondták a protestánsoknak: „nincs többé Bocskaytok, *nincs Bethlen* Gáborotok, nincs többé törvény, melytől oltalmi várhatnátok, azt teszszük veletek, amit akarunk.“ Magyar részről hirdették tehát a jogeljátszás elméletét, melyet az udvar az osztrák és cseh örökös tartományokban már rég érvényesített. Most Magyarországra kezdte alkalmazni, s minthogy a főúri társadalom áttériteése ekkor be volt fejezve s 1655-ben csak négy protestáns főúri család maradt, a városok és vármegyék katolizálásához fogott, hogy a helyi közigazgatást és igazságszolgáltatást is a maga emberei kezébe adja s így lehetlenné tegye a protestánsoknak, hogy törvény útján nyerjenek elégtételt a» rajtok elkövetett erőszakosságokért.

A protestáns papok s nemesek védekezni kényszerültek s csakhamar lángban állt az egész felvidék. A gyermekeket nem lehet megkeresztelni, a halottakat nem lehet eltemetni, istentiszteletet nem lehet végezni.

Végül maguk a főurak szólaltak föl erélyesen a protestánsüldözés ellen, mert belátták, hogy a vallásháború lehetlenné teszi az országnak török uralom alól való fölszabadítását s kiirtja a magyarságot. E főurak gróf Wesselényi Ferencz nádor, neje: gróf Széchy Mária és gróf Zrínyi Miklós a költő s korának legnagyobb hőse állt.

Zrínyi örökösen tusában állt a szomszéd törökkel s magára hagyatva, királyától nem támogatva, védelmezte öcscsével, Péterrel rendületlenül nemzetét. A költészet s a csatátér babérai övezték homlokát, s férfias erényei, nemes jelleme, széles tudása, katonai sikerei az egész magyarság

kedvenczévé avatták. Ellenben az udvar mindig bizalmatlankodott iránta s főleg, mióta személyes ellensége, Montekukkoli gróf vezette Bécsben a hadügyeket, hideg közöny, sőt rosszindulat kísérte lépteit. Nagy eszméi papíron maradtak s a reformok, melyeket sürgetett, a felekezeti türelmesség, melynek apostola volt, nem bírta a Bécsből táplálkozó ellenáramlatot megakasztani.

A vallásügy mellett a fizetetlen katonaság garázdálkodása teremtett országszerte tarthatatlan állapotokat. A végbeli katonaságon kívül az erdélyi bonyodalmak következtében idegen zsoldosok lepték el az ország minden részét s mint a sáska, úgy élték ki a földet, ahol megjelentek. A viszonyok a magyar területen annál tűrhetlenebbekké váltak, mert a török felhasználta az alkalmat, a felvidékről sok ezer rabot hajtott el s töméntelen falut hódoltatott be.

A magyarok egyre zajosabban kérték tehát az udvart, oltalmazza meg őket és hazájukat. A magyarok nem tudtak más eszközt hazájuk megmentésére, mint azt, hogy királyuk üzenjen hadat a töröknek s szövetkezzék Velenczével, mely régóta háborúban állt a szultánnal. A pápa határozottan a háborút ajánlotta, egyes német fejedelmek meg egyenesen tiltakoztak az ellen, hogy a császár tétlenül nézi Erdély elfoglalását. Sőt azzal fenyegettek, hogy ha nem hallgat szavukra, más módot keresnek, hogy elhárítsák a veszélyt Németországról.

De a magyarság és a külföld e sürgetései egyaránt hatástalanok maradtak s a bécsi udvar azzal felelt rájuk, hogy megindította a Portával a béketárgyalásokat. Konstantinápolyban azonban azzal vádolták a császárt, hogy ő szítja az erdélyi mozgalmakat, melyek miatt nem alkalmazhatták teljes erejüket Velence ellen. Így a nagyvezérben csakhamar felmerült az eszme, hogy ha Lipót császárt legyőzi, meg lesz oldva az erdélyi, sőt a velencei kérdés is. A háború tényleg kitört. A növekedő veszélylyel szemben Lipót király 1662-ben országgyűlést készült tartani. A nádor helyeselte a rendek összehívását, de előre megmondta, hogy csak az esetre várhatni az országgyűléstől eredményt, ha az udvar már előzetesen orvosolja a vallásügyi és katonai sérelmeket. Csakhogy a bécsi tanácsosok, főleg Montekukkoli, megghiúsították a magyarok igyekezeit. Így az országgyűlés meddő maradt. Hasztalan fenyegették a protestánsokat jószágelkobzással, ha az országgyűlésről idő előtt eltávoznak: minthogy mást nem tehettek, végül a passzív ellenállás terére léptek s szeptember 2-án ott hagyták az országgyűlést.

E közben a Portánál teljesen felülkerekedett a katonai párt. Köprili Mohamed nagyvezér meghalt s helyét fia, a 26 éves Ahmed foglalta el, ki 1663 tavaszán nagy sereggel indult Magyarország felé. A nagyvezér fényes diadallal fejezte be a hadjáratot, Érsekújvár elfoglalásával.

Bécsben végre erélyesen megindították a hadikészülődést, mert Érsekújvár elveszte egész Európát felháborította.

Magyarországban szintén megindították a hadfogadást. Az új hadjáratot Zrínyi Miklós dicsőségesen vezette be. Csekély hadseregével még 1663-ban megvédte Zrinyiújvárt s több ízben véres fejjel űzte vissza a törököt. Mindazonáltal nem bírta az udvar és Montekukkoli ellenszenvét legyőzni

Zerinvári gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér.

s nem bíztak reá nagyobb sereget. Zrínyi azonban ennek daczára 1664 januárban török területre tört s 2—3 hét alatt olyan sikereket ért el, melyek Európa-szerte örvendező elkésedést keltettek. Elfoglalta Berzencze és Babocsa várakat, lerombolta Barcs falait s Turbék híres török templom-erődöt, hol díszes márvány-sírban a Nagy Szulejman földi maradványainak egy részét őrizték. Azután rajtaütéssel megívta Pécs városát. Január 31-én megvette a drávai erődöt s fölégette magát a 12 láb széles és 8353 láb hosszú, sima tölgyfából készült hidat, az akkori hídépítés remekművét. A diadalok híre mindenütt fölviányozta a tömegeket; a pápa, a

francia és spanyol király, az olasz és német fejedelmek pénzzel vagy katonával támogatták a császárt, másrészt magasztaló levelekkel, sokféle kitüntetéssel halmozták el Zrínyit, kiben az új hadjárat természetes fővezérét látták. Csakhogy Bécs becsmérlés, gúny tárgyává tette Zrínyi sikereit s azon tervét, hogy Kanizsa megvételeit megkísértse, olyan későn hagyta helyben, hogy már nem sikerülhetett, mert időközben a nagyvezér ismét a harctérre érkezett s lerontotta Zrinyiújvárt. Innen a nagyvezér folytatta az előnyomulást a Dunántúl. Montekukkoli nyomon követte s augusztus 1-én Szentgothárdnál véres csatában tönkre verte. Az udvar augusztus 10-én Vasvárt békét kötött a nagyvezérrel, még pedig olyan feltételek mellett, minőket még győzelem esetén sem remélhetett. A török megtartotta Érsekújvárt s összes többi hódításait.

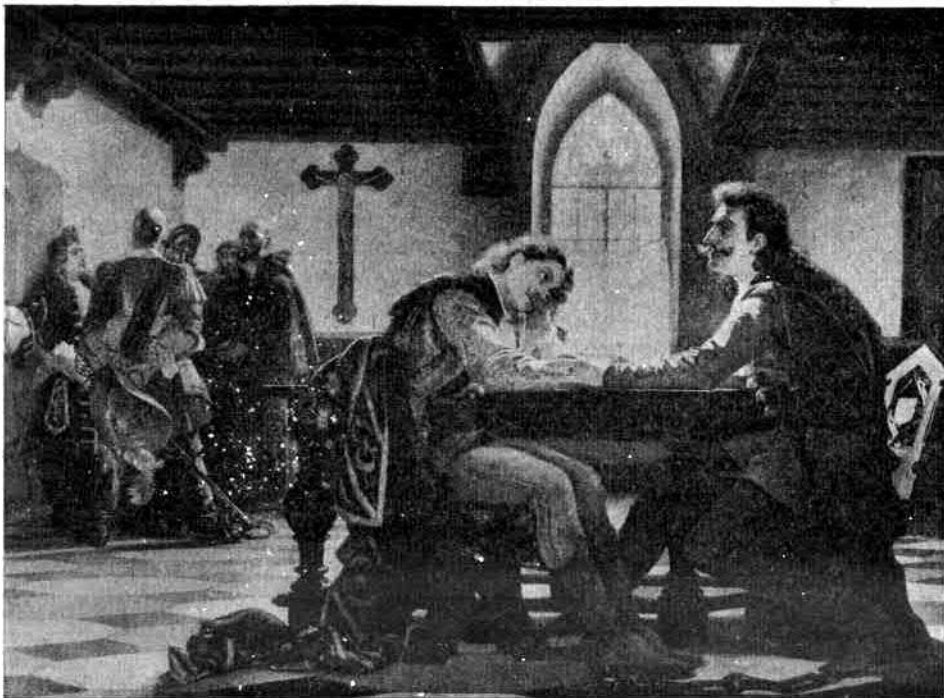
Az összes szomszédokat felháborította, a magyar közvéleményt egyenesen kétségbeesésbe döntötte a vasvári béke, mely nemcsak roppant területet engedett át a töröknek, hanem a királyi földet két részre szakította, mert Érsekújvár birtokában a török még a felvidék s a dunai részek közti közlekedést is veszélyeztette. Wesselényi Ferencz, az ország nádora, 1665 január 5-én a pozsonyi káptalan előtt ünnepélyesen tiltakozott a vasvári béke szentesítése ellen.

A német tábornokok olyan kihívó göggel viseltettek, hogy a magyarnak fölöttébb nehézzé tették a hazájában való megmaradást. A kétségbeejtő állapotok a legszélsőbb irányba terelték a közvéleményt s éppen katolikus főurakban merült föl először a gondolat, hogy a tűrhetetlen helyzet javítására külföldön kell segílyt keresni. A protestánsok előbb a törökre gondoltak, majd a francziára s Zrínyi Miklós november 18-án bekövetkezett halála után XIV. Lajos követével léptek érintkezésbe. A mozgalom mind nagyobb hullámokat vert, s Lajos francia király figyelmét is magára irányozta. Lajos sasszeme megismerte a magyarok jelentőségét azon esetre, ha a császárral háborúba keverednék s utasítására bécsi követe folytatta titkos érintkezéseit a magyar urakkal, első sorban Wesselényi Ferencz nádorral. Csakhamar meghalt Wesselényi Ferencz is (1667 márczius 27). Ez új csapás daczára sem szűnt meg a mozgalom s vezetését Zrínyi Péter és Nádasdy Ferencz vette át. Nádasdy az ország leggazdagabb főura, kiváló eszü, nagy műveltségű, de szenvedélyes ember volt. Benne, valamint a többi vezérben mélységes hazafias érzés élt s mindnyájuk komolyan akarták, hogy „ezen megmaradt kevés nemzetet a kereszténységben s az ő maga nemében az országot ezen szorult hatáiraiban is megtarthassuk.“ Végre azonban az özvegy nádorné: Széchy Mária, megbízottja, Nagy Ferencz utján Rottalnak, a császár meghitt emberének, följelentette az egész mozgalmat, sőt az összeesküvők Murányban őrzött levelezését is bemutatta neki.

E közben Zrínyi gróf vejét, Rákóczi Ferenczet kibékítette a felvidéki protestánsokkal. Megnyerte sógorát, a 26 éves Frangepán Ferenczet s titkos követe utján közvetlen érintkezésbe lépett a Portával. Ellenben Nádasdy megjelent az udvarban, teljes vallomást tett Lipót királynak s bocsánatát kérte, mire végleg szakított a mozgalommal. Zrínyi követét a szultán előzékenyen fogadta, de a nagyvezér küldetése titkát a Bécs zsoldjában álló főtölmácsával elárultatta az udvarnak. így Zrínyi követének küldetése teljes kudarczczal végződött. Mindazonáltal a követ azzal ámította urát, hogy biztos a török segíly. Erre Zrínyi 1670 márcziusban fegyverre szólította sógorát, Frangepánt és vejét, Rákóczit. Ugyanakkor azonban egyik bizalmas emberét Bécsbe küldötte s engedmények fejében felajánlotta hódolatát. Lobkovicz álnok csábítására Zrínyi, a vén gyermek, előbb fiát, Jánost, Bécsbe küldötte, azután sógorával, Frangepánnal maga is oda sietett. Április 17-én érkeztek meg. Mindkettőt elfogták, miközben a német katonaság megszállta Csáktornyát s elkobozta az összes Zrínyi- és Frangepán-jószágokat. Már előbb elfogták Stiriában gróf Tattenbakot, azután Zrinyinét, míg Frangepánné olasz földre menekült.

Hirtelen vége volt a dunántúli összeesküvésnek, de ép oly gyorsan kialudt a felvidéki mozgalom lángja is. A fegyverben levők kimondották, hogy visszatérnek a király hűségére. Eképen 1670 májusban az ország

minden részében helyreállt a nyugalom. Lipót azonban megindította a katonaságát a magyarok ellen; 8—9000 embere Spork tábornok vezéte alatt az országba nyomult. Sehol sem találkozott ellenállással s a német katonaság iszonyú fosztogatást s mészárlást rendezett. Százával fogták el a főurakat, még azokat is, akik Lipót hívei voltak, köztük az áruló Széchy Máriát, s a birtokaikat elkobozták. Nádasdy is csakhamar börtönbe került.

Zrínyi és Frangepán a halálos ítélet végrehajtása előtt Bécsújhelyben. — Madarász Viktor festménye.

A foglyok ellen csakhamar megindult a pörös eljárás. Ebben sem igazságtételről, a bűnösök kiderítéséről, hanem véres bosszúról volt szó. Nádasdyt Bécsben, Zrínyit és Frangepánt meg Németujhelyen (Bécsújhely) állították törvény elé. A foglyokat vizsgálat nélkül fej- és jószágvesztésre ítélték s április 30-án Zrínyi és Frangepán Németujhelyben, Nádasdy Bécsben, Bónis Pozsonyban vértanúhalált szenvedett.

A pozsonyi bíróság azután folytatta kegyetlen munkáját; száz meg száz embert idézett maga elé s számos halálos Ítéletet hozott. A lánczra vert tömegek szívét ádáz gyűlölet fogta el a vér és az önkény ez új rendszere ellen. De a külföldön, sőt magában Bécsben is azt mondták, hogy a kivégzettek ártatlanok voltak, hogy Lipót király kegyelmet ígért nekik s adott szava ellenére vétette fejüket. Megrendült a királyi szó szentségébe

vetett hit s e hangulatnak természetes következménye volt az a jelszó: „inkább bármiféle ördög alatt, mint a német alatt.“ Még 1670 tavaszán a német had jöttének hírére tömegesen menekültek az emberek: férfiak, nők, a közeli erdélyi vagy török területre, Máramarosba, Biharba, Debreczenbe, Kővárra s még távolabbi részekbe. Főúrból, birtokos szegény nemesekből került ki a menekültek javarésze, kiket bujdosóknak neveztek. Az elűzött protestáns papokon, diákokon, tanítókon kívül csakhamar a köznép

Apafi Mihály fejedelem.
Egykorú rézmetszet után.

is csapatosan futott el ősi telkeiről, úgy, hogy valóságos népvándorlás folyt az erdélyi és török részekbe. 1672 elején már több ezer főre ment a bujdosók száma. A kénytelenség arra vitte őket, hogy fegyveres kézzel próbálják meg hazájok visszafoglalását.

Teleki Mihály állt a bujdosók élére. Mellette Wesselényi Pál, Forgách Miklós, Szuhay Mátyás, Szepessy Pál, Kende Gábor készítette elő a Felső Magyarországra való betörést. Csakhogy Bánffy Dénes, a bécsi udvar titkos hive, beárulta terveiket Spankau tábornoknak. Mikor tehát 1672 őszén a bujdosók a felvidékre törtek, a németek készen várták őket s Teleki súlyos vereséget szenvedett, mire visszatért Erdélybe. A mozgalom ennek dacára rohamosan terjedt, több vár és vármegye, Eperjes és Kiszzeben városok a felkeléshez csatlakoztak.

Párhuzamosan a katonai rémuralommal az udvar Magyarország régi alkotmányos és kormányzati szervezetének teljes eltörlésén, idegen kényuralmi kormányrendszer alakításán dolgozott azon célzattal, hogy előkészítse az ország beolvasztását az örökös tartományokba. E kormányzat legfőbb feladatául az eretnekirtást tűzték ki, de a külföldre való tekintetből szükségesnek látták kimondani, hogy ne közvetlenül ő, hanem a főpapság vezesse az üldözést, mint Szelepcsényi már előbb ajánlotta s K o l l o n i c s is kívánta, A vallásüldözés ellen Lipót királynak nem voltak kifogásai. Ellenben aggodalmi támadtak, nem ütköznek-e alkotmányfelforgató tervei koronázó esküjébe? Kollonics hét papból álló bizottság elé vitte a kérdést, mely kimondta, hogy Magyarország a fölkeléssel eljátszotta alkotmányát s a király azt teheti vele, a mit akar. Az 1673 márczius 11-iki császári pátens (rendelet) egyszerűen tudatta az országgal, hogy belügyei intézését új kormányzék (gubernium) vette át. E kormányzék élére kormányzói czimmal A m p r i n g e n János Gáspárt, a német lovagrend nagymesterét állították, ki mellett négy magyar — közéjük sorolták Kollonicsot — s négy német tanácsos működött. Ampringen Gáspár, aki magyar földön született, belátta, hogy a bécsi politika ismert eszközeivel Magyarországon boldogulni nem lehet. Már kinevezése első esztendejében kérte elbocsáttatását, mert nem helyeselte az

udvar politikáját, főleg a merő emberirtássá fajult vallásüldözést. Nem bocsátották ugyan el, de nem hallgattak intő szavaira s a guberniumban Kollonics ragadta magához a vezetést. A szepesi kamara elnökévé az elvetemült, sikkasztó gróf Volkra Ferdinánd Ottót, a fiskális (állami) javak igazgatójává Draheim Vilmos volt kutyapeczért nevezték ki. A király csakugyan az állam egész hatalmát, a hadsereget és a közigazgatást a vallásüldözés szolgálatába helyezte. A városokban katonaság vette el a protestánsok templomait, iskoláit, üzte el a papokat, tanítókat. Karhatalommal kátolizálták az összes városokat, vagyis a tiszti kart s a tanácsot csupa katolikusból állították össze, néhol egyáltalán arra nem való, tudatlan, romlott elemekből. A tanács után a czéhekre került a sor, mire az iparos elem javarésze: a protestáns kézművesek külföldre menekültek. Néhol úgy garázdálkodtak, hogy a szomszéd török megbotránkozott rajta s fegyverrel védte meg a keresztényeket keresztény üldözőik ellen. 96 protestáns papot s tanítót Bukkariba vagy Nápolyba gályarabságra küldtek.

A jezsuiták, a német katonák támogatásával, a pásztoraitól megfosztott nyájra vetették magokat s megszámlálhatatlan ezreket térítették át. De töméntelenen menekültek külföldre, hol a brandenburgi választó különös védelmébe fogadta őket. Még többen csatlakoztak a bujdosókhoz s a belső vajúdasok az egész társadalmi szervezetet fölforgatták. Zűrzavar, fejtelenség támadt mindenütt s a német tábornokok legembertelenebb vérengzése sem tudta a belnyugalmat helyreállítani.

E szörnyű állapot a vallásüldözéssel, a bujdosók gyakori támadásaival, a pestissel s más elemi csapásokkal betetőzte a nép anyagi romlását, melyet a császári rendszer vámpolitikája a végletekig menő kíméletlenséggel segített elő, mióta Magyarországot hatalma alá hajtotta. A mint a kormány nem tisztelte a törvényt, úgy a földesur sem törődött vele, ha jobbágyairól volt szó: az isteni világrend megváltozhatatlan alkatrészének tekintette a jobbágy fölötti uralmát. E fölfogást Forgách Miklós kassai főkapitány e következő szavakba foglalta: „a jobbágyok szenvedése isten törvénye, ki rendelte az ő alacsony sorsukat.“ Csakhogy a parasztok nem egyszer fegyverrel tiltakoztak e felfogás ellen. Úr és jobbágy kegyetlenül gyűlölte egymást s egyes vármegyék a parasztból minden fegyvert elszedtek, nehogy uraik ellen fordítsák. Ennek a lefegyverezésnek azután az volt a következménye, hogy a köznép az akkori közbiztonsági viszonyok zűrzavarában teljesen védtelenné vált s egész falvak sem bírtak 2-3 fegyveres zsványynak ellenállni.

Erdély belállapotai általában keveset különböztek a magyarországiaktól; s noha az országot 1662 óta nem dúlta külellenség, ereje keveset gyarapodott s a nép a rossz kormányzat mellett igen lassan heverte ki az

1657—61-iki romlást. Maga Apafy fejedelem jámbor, jóindulatú ember volt, de keveset törődött az uralkodás gondjaival s azt inkább nevének, a férfias lelkű Bornemissza Annának, főleg pedig neje rokonának, a nagy-
eszű Teleki Mihálynak engedte át. Teleki vezetése alatt Apafy ép oly rémuralmat gyakorolt, mint I. Lipót s az országgyűlés nem egyszer keserves panaszra fakadt a törvénytelenység, az erőszak, az örökös jószág-
elkobzás miatt. A parasztság tömegesen özönlött a bujdosók táborába (kik

Thököly Imre. Egykorú-rézmetset,

szabadsággal, örökös nemességgel kecsegtették zászlaik alá), hol ép oly hősiesen harczolt, mint a nemes urak az elnyomatás ellen. A munkaerő távoztával a jobbágytelkek töméntelen számban heverték pusztán s a földművelés néhol annyira hanyatlott, hogy a katonaságot idegenből kellett élelmezni, gabonával, liszttel ellátni.

Lassankint változtak a viszonyok. Lipót császár háborúba keveredett Franciaországgal (1673), Lengyelországban a francziabarát Szobieszki János lett a király (1674): s úgy a francziák, mint a

lengyelek érdeklődni kezdtek a bujdosók sorsa iránt. Ahmed nagyvezér halála után (1676 november) javulásnak indult a bujdosók sorsa. A Portán kezdték belátni, mily baklövést követtek el, midőn az udvart a magyarok ellen támogatták. Franciaország varsói követe, Beton márki, lengyel földön, Boham ezredes vezetése alatt, valami 3000 emberből álló hadat gyűjtött s 1677 őszén a bujdosók segítségére küldötte. De ennél is fontosabb volt reájok, hogy végre alkalmas vezért nyertek gróf Thököly Imrében. Thököly igen előnyös fegyverszünetet kötött az udvarral, mely téli szállásul átadta neki Bereg és Ugocsa vármegyét s megengedte, hogy a fegyverszünet idején a bujdosók királyi területen levő családjukat bántatlanul látogathassák. Ez volt az első napsugár, mely a szegény bujdosókra hét évi szenvedéseik után esett. E sikert Thökölynek köszönhették. Thököly ekkor 20 éves, daliás, magas, szőke, piros arcú ifjú volt, kinek dús tehetségeit kitűnő nevelés fejlesztette ki. Az az erős eltökélés vezette, hogy a bujdosó magyarságnak visszaszerzi hazáját. Onnan vette a segítséget, ahol éppen kínálkozott; s hogy megtörje azt a testi-lelki szenvedést, mely alatt nemzete görnyedt: fordult a lengyel, a franczia, a török udvarhoz. Minthogy azonban XIV. Lajos és a császár ez időben megbékült, Lengyelország meg szintén Bécshez közeledett, míg Erdély, minél inkább kitűnt vezéri hivatottsága, annál inkább elhidegült iránta: Thököly csupán a törökbe vethette reménye horgonyát.

Thököly követte Bocskay és Bethlen példáját, ámbár ép oly kevésbé rajongott a törökért, mint ők. De nélküle nem boldogulhatott s az 1679-iki

háborúban nem is boldogult. A bécsi udvar hallani sem akart Thököly kielégítéséről, ellenben mindent elkövetett, hogy a törökkel jó viszonyban maradjon, noha Thököly 1680-ban újra megindította a harcot s ezúttal már oly sikerrel, hogy csapatai meghódították a felvidéket, ellepték a Dunán inneni vármegyéket, betörték Morvába és Sziléziába. Erre az udvar nehéz feltételek mellett volt kénytelen fegyverszünetet vásárolni tőle. A fegyverszünet tartamára, tehát csak ideiglenesen, átengedte Felső-Magyarországot Thökölynek, ki mint ez ország-rész tényleges ura, immár a legkomolyabb tényező lett.

Mindez elvileg halomra döntötte az új kényuralmi rendszert s arra kényszerítette Lipót királyt, hogy 1681 elején újra országgyűlést tartson. Ezzel visszatért az alkotmányos rendszerhez s maga tört pácát eddigi magyar politikája fölött. Maga ismerte be, hogy a jogeljátszás elmélete kivihetetlen, habár száz minisztere és papja szentesítette.

Thököly Imre 1680 óta a magyar ügyekben elsőrangú tényezővé vált s a pápa nem ok nélkül ajánlotta az udvarnak, hogy elégítse ki s vonja el a töröktől, ki a magyarországi mozgalmakat a maga céljaira igyekszik kihasználni. Thököly tárgyalásokat indított az udvarral. Nőül akarta venni I. Rákóczy Ferenc özvegyét, a nála 14 évvel idősebb, de még mindig igézőén szép *Z r i n y i I l o n á t*, ki szerette ugyan az ifjút, de csak oly feltétellel akart neje lenni, ha Lipót király beleegyezik a házasságba. Thököly a végleges béke fejében ezt az engedélyt, valamint Felső-Magyarország átengedését kérte.

Bécsben nagynehezen belenyugodtak a házasságba, de Thököly politikai követeléseit nem teljesítették, mire a gróf újra megkezdte a harcot s rajtaütéssel megvette Kassát, mely ez időtől fogva székhelye lett. Hatalmába került az erős Fülek is, melynek falait a török kívánságára levegőbe röpítette. Fülek alatt történt, hogy Ibrahim basa szeptember 16-án nagy pompával nyújtotta át Thökölynek a szultán atnáméját (megerősítő okiratát), mely magyar királylyá nevezi ki. De Thököly nyomban kijelentette, hogy a királyi czímet nem fogadja el s csak fejedelemnek, a magyarországi részek urának fogja magát nevezni.

Ez események az udvarra is megtették hatásukat s a király november 19-én nagyon előnyös fegyverszünetet engedélyezett Thökölynek. Az egyezés szerint Thököly kiadta a kezén levő bányavárosokat, az udvar meg

Lipót király ifjúkorú képe.

1. Lipót király. Egykorú emlékérem.

ideiglenesen, a fegyverszünet tartamára (hat vár kivételével, melyben német őrség maradt) átengedte neki egész Felső-Magyarországot a Garam vizéig. Ezzel közvetve hallgatólag elismerte Felső - Magyarországot külön fejedelemségnek, mit a török hivatalosan is megtett. Az új fejedelemség, melyben a bujdosók régi programja valósult, véget vetett hontalanságuk keserves idejének.

Családjhoz tértek haza s visszakapták elkobzott telkeiket, jószágaikat.

A vallásüldözés megszűnt, az elvett templomok és iskolák, köztük a híres pataki és eperjesi főiskola, ismét a protestánsoké lett. A nép örvendezve mondotta, hogy megint „kalpag szab rendet a kalapnak“, vagyis véget ért az idegen kényuralom.

Thököly sikerei világtörténelmi jelentőségre emelkedtek. Győzelmeinek hírére Konstantinápolyban felülkerekedtek azok az elemek, melyek döntő háborút akartak Lipót császár ellen indítani. Kara Mustafa nagyvezér megindította a hadi készülődéseket. A császár portai követe 1680 tavasza óta egymás után küldte Bécsbe sürgős figyelmeztetéseit, hogy a háború kikerülhetetlen. Az udvar azonban nem vette számba intő szavait s minthogy békében akart a szultánnal maradni, nem is hitt a háború lehetőségében. Egész figyelmét a nyugatnak szentelte, csak XIV. Lajossal törődött, mint ezt a rokon spanyol udvar érdeke kívánta. A bécsi spanyol követ folyton azt hirdette, hogy a Portával és Thökölyvel minden áron meg kell egyezni, hogy Lipót Franciaország ellen fordulhasson. A miniszterek egy része, sőt maga a császár helyeselte ezt s épen azért tett 1681-ben némi engedményt a magyaroknak, azért egyezett a Thököly Imre és Zrínyi Ilona közti házasságba, hogy békére bírja a szultánt, kihez 1682 elején fényes rendkívüli követséget küldött. Csakhogy Lipót nem akarta teljesíteni Thökölynek tett ígéretét s beköszöntött az 1683-ik év, mely korszakos jelentőségű Magyarország történetében, mert Lipót és

miniszterei akarata ellenére meghozta a nagy háborút, mely egészen új helyzetet teremtett.

I. Lipót király ez időben 42 éves volt. Három ízben nősült, de két első házasságából nem maradt fia. Ellenben harmadik neje, Eleonóra Magdolna pfalcz-neuburgi hercegnő két fiúval, József és Károly főhercegekkel ajándékozta meg. Minthogy ekkor a családnak tiroli ága már kihalt s Tirol visszaszáll Lipótra, a német Habsburgok összes óriási birtokai ismét az ő személyében egyesültek. E roppant hatalomhoz a császári méltóság tekintélye járult, mely őt tette rangban legelsőnek a keresztény világ összes uralkodói közt s reá ruházta a fővezetést a török elleni védekezésben.

Lipótnak és udvarának magaviseleté oly nagyra növesztette a magyarországi török területet, minő az anakelőtte sohasem volt. A királynak csupán 12 vármegyéje maradt, mely egészben vagy részben meghódolni nem kényszerült. A magyar-török terület óriási megnövekedése a legjobban kitűnik ama tényből, hogy nyugati főbástyája nem többé Buda, hanem Érsekújvár volt, Erdély felé meg egész Kolozsvárig ért s immár őt nagy tartományra oszlott. Erdély nagy része behódolt s ugyané sorsra jutott a felvidék számos vármegyéje, noha a szultán Felső-Magyarországot Thökölynek adományozta.

Ily állapotban találta az emlékezetes 1683-iki esztendő a bécsi udvart, mely csak arra a hírré, hogy a nagyvezér óriási haddal indult Magyarországra, ébredt a helyzet komolyságának tudatára, s csak akkor hitte el, hogy a háborút el nem háríthatja. Lipót e válságos pillanatban sietve foidult a külföldhöz s segítséget kért mindenkitől. XI.

Incze pápa (Odeskalhi Benedek) hatalmas támogatása

Kara Musztafa.

nélkül azonban aligha boldogult volna megkésétt törekvéseivel. De a pápa teljes erejével támogatta a császárt, egész erkölcsi befolyását latba vetette, hogy Lipót császár külföldi pénz- és hadi segélyt nyerjen, mert az új háború céljául nem csupán a török lázadás visszautasítását, hanem Magyarország teljes felszabadítását tűzte ki. Ebben a nagy esz-

Starhemberg Rüdiger.

mében akarta a kereszténységet-egyesíteni, ezért ösztönözte szövethetésre, a császár megsegítésére a különböző államokat. A közvélemény nyomása alatt a Habsburgok ellenségei sem használták ki a török támadást. Incze pápa Franciaországot békére bírta, Szobieszki János lengyel királyt a császár szövetségésévé tette, a német és olasz fejmekeket a császár támogatására lelkesítette. Még Thököly kielégítését, sőt a protestánsok vallásszabadságát sem ellenezte, csak hogy megnyerje segélyüket, s döntő csapást lehessen a törökre mérni.

Lipót szerencséjére Károly lotaringiai hercegen kiváló hadvezért is szerzett. Károly herceg (született 1643-ban) nemcsak jeles katona, hanem fenkölt, nemes lélek, igen művelt ember volt, ki a háborúban is folyton a könyveket bújta.

Kara Musztafa basa közeledtének hírére Bécsben még azt hitték, hogy Győr vagy Komárom várát fogja megtámadni, minek ellensúlyozásául Lipót meg Érsekújvár megvételére utasította Károly herceget. De csakhamar megváltoztatta haditervét: sorsára bízta Magyarországot s Károly seregét az örökös tartományok védelmére rendelte. így a magyar urak, kiket ez a fordulat védtelenül kiszolgáltatót a töröknek, pénzen vásárolták az oltalmat az ellenségtől, a kít se^iki fel nem tartóztatott, s így rohamosan árasztotta el az országot. De a nagyvezér még Konstantinápolyban megállapította haditervét s céljául Bécs megvívását tűzte ki. E tervhez annyira ragaszkodott, hogy Thökölynek, ki Eszéken tisztelgett nála (junius 10) s 50.000 embert kért tőle a felső-magyarországi műveletekre, csak jelentéktelen hadat adott s utasította, hogy, míg a török főszereg a Duna jobbpartján halad, ő a Duna balpartját szállja meg.

A nagyvezér július 5-én Győr alatt állt s a várat, hova Apafyt az erdélyi hadakkal rendelte, ostromzár alá vette, főszeregével azonban más-

nap tovább indult Bécsnek. Gyorsan haladt s apróbb harcok után július 14-én Bécs alatt állt, míg Lipót király július 7-én elmenekült székvárosából s védelmét gróf S t a r h e m b e r g Rüdigerre bízta. A török nyomban megkezdte a vívást, de a nagyvezér nem volt katona s nem elég erélylyel vezette a műveleteket. Ellenben a város a legelszántabban védekezett s így megadta a császárnak a kellő időt, hogy Károly herceg seregét annyira megszorítsa, hogy ez a fölmentésre vállalkozhassék. Lipót kérelmére János lengyel király nagy haddal sietett Bécs felé, egyes német fejedelmek szintén küldtek csapatokat a császári táborba. Így hatalmas fölmentő sereg alakult, mely Károly herceg és János lengyel király vezetésével szeptember 12-én megsemmisítő csapást mért a Bécset ostromló török hadakra.

A bécsihez fogható teljes győzelmet keresztény sereg még sohasem aratott Európában a törökön. Nemcsak Bécs szabadult fel, nemcsak Budáig, hanem egész a török birodalom belsejéig nyitva állt a győző fél előtt az út, mert hónapok kellettek hozzá, míg a szultán új hadsereget állíthatott talpra. De Lipót király és tanácsosai e világra szóló diadalt ép oly kevésbé akarták kiaknázni, mint annak idején a szentgotthárdit. Szeptember 24-én Lipót titokban békét ajánlott a tönkre vert nagyvezérnek. Szerencséjé a terv meghíusult a nagyvezér oktalanságán, ki nem ismerte fel helyzetét s azon hitben, hogy a császáriak nem fogják a hadjáratot folytatni, a jövő esztendőben kísérletet akart tenni a szenvedett csorba kiköszörülésére. Kereken elutasította tehát a császár ajánlatát, mire Károly herceg és János király, kik időközben Thökölyvel titkos érintkezésbe léptek s az udvarral ki akarták békíteni Magyarországra nyomultak, itt véres harcok után elfoglalták Párkány, (október 9-én), azután Esztergomot (október 27-én), mire János király a felvidéken át hazatért s a hadjárat befejeződött.

Az idők változását első sorban Thököly érezte meg, kit Lipót király, mint szándékai meghíusítóját, a háború felidézőjét, gyűlölete egész súlyával üldözött. Érzelmét csak fokozta János király azon törekvése, hogy az udvarral kibékítse a fejedelmet. Lipót azt felelte neki, ne avatkozzék belügyeibe. Azután kiáltványt bocsátott ki, mely Thökölyt nyilvánítja minden baj kútfejének, s csakugyan szóba sem állt többé vele. Mindazáltal Thököly egy ideig még majdnem egész felvidéki területének ura maradt. E közben a szultán megölette ugyan Kara Musztafát, de erősen készült az új hadjáratra s így Lipót császárnak is bele kellett a háború folytatásába törődnie.

A pápa buzgólkodására megalakult (1684 márczius 5-én) a szent liga: a császár, a lengyel király és Velence szövetsége. Incze pápa védnöksége alatt. Minthogy azonban XIV. Lajos francia király támadást intézett Lukszemburg vára ellen, Lipót a Rajnához rendelte hadait s bizonyosan

békét köt a szultánnal, ha ez békét kér tőle. Szerencsére Franciaországgal hamar egyezség létesült s Károly herceg a magyar harctéren maradt. Megvette Visegrádot, Vácot, Pestet s ostromolni kezdte Budát, a török uralomnak ezt az alaposzlopát.

Még fényesebb eredménnyel járt az 1685-iki hadjárat: Károly herceg Esztergom alatt teljes diadalt aratott a törökön s másik hada ugyanaz nap (augusztus 16-án) rohammal megvette Érsekújvárt, míg Felső-Magyarország csaknem egészen visszakerült a király hatalmába.

A sok csapás végre a szultán elbizakodottságát is megtörte. Most már kérve-kérte a békét; s minthogy követei a császári vezérektől azt hallották, hogyha békét akar, előbb büntesse meg a háború tulajdonképeni okozóját, Thökölyt: a magyarföldi basák e kívánság teljesítésétől sem riadtak vissza. Mikor a felföldről kiszorított fejedelem október 15-én Váradra érkezett, ott a basa nagy pompával fogadta ugyan, de nyomban vasra verette s foglyul Jenő várába küldte. Ez esemény egy csapásra tönkretette Thököly fényes pályáját, noha a török hamar belátta baklövését s szabad lábra helyezte. De mikor a börtönből kikerült, gyökeresen megváltozott helyzetet talált. A hitszegés mély benyomást tett a magyar közietekre s végleg elszakította a töröktől és a török szövetség eszméjétől, valamint ez eszme képviselőjétől, Thökölytől. Hívei a váradi merénylet hírére tömegesen visszatértek a király hűségére. Felső-Magyarország összes erődített helyei — az egy Munkács kivételével, hova a mélyen sújtott Thökölyné húzódott — megnyitották kapuikat; a kurucz hadak a törökre támadtak s messze földet visszahódítottak. Mikor tehát a Porta szabad lábra helyezte Thökölyt, ez hasztalan fordult egykori híveihez, hasztalan hívta fegyverre a népet.

Az 1685-iki események Európa-szerte fokozták a harczias lelkesedést s mindenütt kifejezést nyert az óhaj, hogy a jövő évet Budavára visszafoglalásának kell szentelni. Ország-világ tudta, hogy a háború eredménye igen nagy mértékben a magyarok közreműködésétől függ s sokfelől tanácsolták Lipót királynak, hogy most, mikor Thököly ártalmatlanná vált, orvosolja a nemzeti sérelmeket s fogadja zsoldjába Thököly kuruczait, kikben kitűnő katonai anyagot nyerne. Buonvizi nunczius a legmelegebben felkarolta ez eszmét, melyet azonban Kollonics megghiúsított. Nemcsak, hogy a kuruczokat nem fogadták fel, hanem a régi végbeli magyar katonákat sem fizették, kiknek egy része szétoszlott, mert negyedfél éve nem kapott zsoldot, mint a hivatalos vizsgálat kiderítette. Mindazáltal az 1686-iki hadjáratban valami 24.000 magyar támogatta a császári hadat s vitézül részt vett hazája felszabadításában. Buda közelében már 1686 június 19-én megindultak a harczok, melyekben a magyarok — köztük Bottyán János, az esztergomi huszárok hadnagya — tűntek ki. Az ostromló sereg valami 62.000 idegenből, bajor, sváb, frank, brandenburgi s némi svéd hadakból

(a két utóbbi az ostrom folyamán jött meg), 15.000 magyarból s néhány száz spanyol, olasz, francia önkéntesből állt.

Szeptember 2-án délután kezdődött a nagy roham s estére az égő, vértől áztatott város a szövetségesek birtokában volt. A nagyvezér, ki a közelben tétlenül nézte a küzdelmet, a vár eleste után futva menekült Eszék felé. Károly herceg utána nyomult, de nem tudta elérni. Ellenben magyar és német hadak egymásután foglalták el Szegedet.

Az országnak a fényes diadalokból nem volt haszna. Lipót úgy bánt Simontornyát, Pécsset, Siklóst, Kaposvárt s a hozzá tartozó messze földet.

Az országnak a fényes diadalokból nem volt haszna. Lipót úgy bánt

Zrínyi Ilona és gyermekei Munkács várában.

az országgal, mint hódított földdel. Gróf K a r a f f a Antal, az udvar egyik kegyencze, a híres Montekukkoli tábornok unokaöccse, még 1686 elején hóhérként tört Debreczen városára s szörnyű kínzások után hihetetlen módon megsarcolta lakóit. Minthogy Thökölyné, Zrínyi Ilona, Buda visszafoglalása után sem adta át Munkács várát, Karaffa tömegesen fogatta össze az embereket s koholt levelek alapján azzal vádolta őket, hogy Zrínyi Ilonával titkos összeköttetésben állanak. 1688-ben Eperjes piacán fából roppant verpadot emeltetett, melyet a nép mézárszéknek nevezett, s ott 24 ártatlan embert végeztetett ki.

E barbár kegyetlenkedéshez méltóan sorakozott a vallásüldözés, mely a régi és az új területeken egyenlő kíméletlenséggel folyt.

Lipót király nem kebelezte ugyan Magyarországot osztrák örökös tartományaiba, de a szabad királyválasztás jogát mindenestre ki akarta venni a rendek kezéből s be akarta hozni a fiági örökösödést. A király 1687 október 18-ára Pozsonyba összehívta az országgyűlést, melyen a király előadta: hogy hódított földnek tekinthetné s kénye-kedve szerint kormányozhatná ugyan Magyarországot; de kész alkotmányát visszaállítani és megtartani a következő három feltétel alatt: ha a rendek megelégednek azzal, hogy a most koronázandó király hitlevele olyan legyen, minő I. Ferdinándé volt; ha a Habsburgok fiágának örökjogát törvénybe igatják; s végül, ha az aranybulla 31-ik cikkét, mely a rendek ellenállási jogáról szól, törvény útján eltörlik. A rendek, hogy kifejezzék az ország háláját Buda visszafoglalásáért s a haza nagy részének felszabadításáért, már november 7-én kimondták a fiág örökösödésének törvénybe igtatását s e jogot a Habsburgok spanyol ágára is kiterjesztették. Ép úgy lemondtak az ellenállás jogáról, melynek gyakorlatilag különben sem sok hasznát vették. A kilencz éves József főherceget deczember 9-én nagy fényvel Magyarország első örökös királyává koronázták. Lipót véget vetett ugyan a további vérengzésnek, de' Karaffát kitüntetéseivel halmozta el.

E közben folyt a háború s az 1687-iki hadjárat újabb sikereket hozott. Károly herceg és Miksa Emanuel, a bajor választó, Nagyharsány-nál (augusztus 12-iki, második mohácsi csata) döntő vereséget mért a török seregre, mire a Dunántúl csaknem teljesen, később meg (deczember 17-én) Eger vára s a körülötte levő apró erődök szabadultak fel. Károly herceg a Dráva mellől Erdélybe vonult s ezt egyezség alapján (mely biztosította Apafynak és fiának a fejedelmi széket, az országnak a rendi alkotmányt s a vallásszabadságot) végleg visszahelyezte a szent korona főhatósága alá.

Igen kedvezően kezdődött az 1688-iki év is. Munkács vára, mely 1685 november óta ostromzár alatt állt, január 17-én megnyitotta kapuit, mire hős védőjét, Zrínyi Ilonát két gyermekével: II. Rákóczi Ferenczel és Juliánával Bécsbe szállították. A bajor választó erős ostrom után rohammal megvette Belgrádot, az egykori Nándorfejérvárt, míg Bádeni Lajos örgróf Boszniában tett hódításokat. Ezzel a keresztény hadak előtt megnyílt az ut Konstantinápolyba.

Ekkor XIV. Lajos király, aki megijedt a császár nagyszerű diadalaitól, melyek azt az aggodalmat keltették benne, hogy a Balkán meghódításával a Habsburgok hatalma túlságosan nagyra fog növekedni, a szultánhoz csatlakozott s míg a Portát a háború folytatására tüzelte, maga a német birodalomba tört. Ily körülmények közt Lipót békét akart a szultánnal kötni, mert erre sarkalták nyugati szövetségesei, spanyolok, hollandiak, németek. A háború e tárgyalások daczára sem szünetelt. Lajos örgróf folytatta

az előnyomulást s győzelmes csata után megvette Viddin és Nis várát, hadai megjelentek a Balkán nyugati vidékein, Novi-Bazár és Albánia területein, maga meg Havasalföldet hódoltatta meg.

Az egykori magyar birodalom legnagyobb kiterjedésében s még más tartományok is Lipót hatalmába kerültek s a keresztény lakosság sok helyt

III. Ferdinánd.

a császáriakhoz csatlakozott. Csakhogy Bécsben fontosabbnak tartották a Keletnél azt, hogy XIV. Lajost néhány német határszéeli város birtokától elűssék s az udvar nem bocsátott Lajos örgróf rendelkezésére megfelelő hadat, ami annál végzetesebb következményekkel járt, mert időközben a Portán gyökei es változás állt be. Ismét Köprili lett a nagyvezér, Musztafa basa, ki francia támogatással új, nagy hadsereget alakított s

céljaira Thökölyt is felhasználta. A nagyvezér egymásután szorította ki az elfoglalt várakból a császári őrskéket s visszaszerezte a rác-bolgár tartományok nagy részét. Erdélyben Apafy Mihály fejedelem meghalt (1690 április 15) s Bécsben nem ismerték el fiát, az ifjú II., Mihályt utódjának, hanem végleg meg akarták szüntetni a külön erdélyi fejedelemséget. A szultán azonban az üresedésben levő fejedelmi széket Thököly Imrének adományozta s a török-tatár hadakkal az ország elfoglalására küldte. Az új fejedelem augusztus 21-én Zernyestnél, hol váratlanul ereszkedett le a havasokról, meglepte és megverte a német-erdélyi hadat. A csatában Teleki Mihály, a kormányzó elesett, Heiszter tábornok, Doria ezredes több tiszttel fogságba került s Thököly e foglyokért váltotta ki később nejét, Zrínyi Ilonát.

IV. Ferdinánd.

A zernyesti diadal után Erdély legnagyobb része Thököly birtokába jutott. De a német-párti urak hívására Lajos örgróf Erdélybe sietett s kiszorította onnan Thökölyt. Csakhogy eközben a Száván túl a török teljesen felülkerekedett. Az új sereggel előnyomuló nagyvezér nemcsak Nist és Viddint, hanem Belgrádot is visszafoglalta (október 6). Azonban Lajos örgróf már készen várta s augusztus 18-án döntő csatában Zalánkamennél megverte. A rendkívül véres csatában a nagyvezér és a főbb tisztek, valamint a rendes katonaság színe-java elesett s a török birodalom ellenálló ereje megtörtnek látszott. Csakhogy Bécsben ismét nem aknázták ki a győzelmet. Nem adtak elég katonát Lajos örgrófnak, ki ennek következtében sem 1691-ben, sem a következő évben nem foghatott nagyobb hadműveletekbe. 1693-ban

sem ő volt a fővezér, s nemcsak Belgrád ostroma hiúsult meg, hanem a tatárok a Temesközből egész Debreczenig pusztíthattak. Ép oly meddő maradt az 1694-iki hadjárat.

1695-ben új ember, II. M u s z t a f a lett a szultán, ki erélyesen készült a háborúra, míg a császár magyarországi hadai fővezérévé Frigyes Ágost szász választó-fejedelmet nevezte ki. Az új fővezér óriás testi erejű, de különben léha, kártyás, eszem-iszom ember volt. Katonai dolgokhoz épen nem értett s könnyelműségével tönkre tette jeles elődeinek hódításait. Noha Frigyes Ágost katonai képtelensége valósággal közmegebotránkozást keltett, Lipót király 1696-ban újra őt nevezte ki magyarországi fővezérévé s így ez a hadjárat szintén meddő maradt. Sőt meghagyta állásában 1697-ben is, csakhogy szerencsére időközben a lengyelek királyukká választották s így nem foglalhatta el a fővezéri tisztelet. Helyette S z a v o - j a i J e n ő herceg vette át a főparancsnokságot, s Zentánál ellenállhatatlan erővel támadt a török hadseregére, melynek nagy részét valósággal agyontiporta. Ez a győzelem a 15 évi háború nagyszerű záró jelenetévé lett.

1699 január 26-án Karlovczban megkötötték a békét, melynek értelmében a Porta Thökölyt és nejét Izmidbe, Kis-Ázsiába költöztette át. Minthogy az új határokat a tényleges birtokállomány alapján állapították meg, a mai magyar államterületből a Temesköz, az Erdély, a Maros, a Tisza és Duna közti föld, tovább is a török kezében maradt. Ugyancsak a töröknek jutott a Szerémség déli része, a Boszna vize s a Belgrád közti föld.

I. Lipót király 1687-ben arra kötelezte magát, hogy Magyarországot saját alkotmánya és törvényei szerint fogja kormányozni. Mindazáltal Rudolf király óta soha kíméletlenebbül nem nehezedett az idegen uralom a magyarságra, mint a XVII. század utolsó tizedében, a karlovczi békét megelőző s követő néhány esztendőben. A magyar főpapság mindig e rendszer szolgálatában állt s a belmozgalmak rettenetes viharai összetörték azokat a főurakat, kikben még volt bátorság vele szembe szállani. Az eperjesi mézszárszék megfélemlítette a köznemességet, mely bármi nehezére esett, kezdett az új hatalmi viszonyokba bele-törődni.

A munkás elemek, a köznép sorsa valósággal tűrhetlenné vált. Állam, egyház, vármegye, földesur olyan közterheket rótt reá, annyi igényt emelt irányában, a hosszú háború s a beszállások annyira kimerítették szolgáltató képességét, hogy mindinkább a végső kétségbe-esésbe hanyatlott.

Kollonics mindent elkövetett a magyarság teljes megsemmisítésére. A visszahódított földet idegen főuraknak s főpapoknak adta, a török háborúban pusztán maradt városokba s falvakba ráczokat s németeket telepített, kiváltságokat adott nekik s a magyar

birtokosoktól még azt is elvette, amijök addig volt. A népre irtózatot rakott, s a térítést, az újhítűek üldözését most már katonasággal, megyei hajdúkkal végeztette. A magyarokat a közigazgatásból teljesen kizárta, s még a bíraskodást is teljesen elnémésítette. Viszont a németekre és ráczokra, hogy rokonszenveket ne koczkáztassa, eleinte még a vallási unióra: a katolizálásra irányuló törekvéseit sem terjesztette ki az udvar.

Kollonics azonban nem elégedett meg az idegen népek tömeges betelepítésével, hanem a földbirtokviszonyok gyökeres átalakításával akarta művét betetőzni. Nemcsak

Szavojai Jenő, a zentai győző.

pénz, mint az a rossz. Ennyi nyomor még nem volt elegendő: hogy a nép szenvedéseinek kelyhe csordultig megteljék, az udvar önkényesen behozta az eddig ismeretlen véradót, 1702-ben a király 8 huszár- és 4 gyalog-ezred alakítását rendelte el, mihez vagy 20.000 ember kellett. A király meghagyta, hogy a „bizonytalan keresetű embereket“ egyszerűen összefogdossák és besorozzák. Ezzel országszerte megindult a kíméletlen katonafogdosás, mely a legtöbb helyen valóságos embervadászattá fajult. Minthogy az újonczfogdosást nem a katonaság, hanem a vármegye végezte, mely az adóbehajtásnak szintén főtenyezője volt, a nép meggyűlölte nemcsak a bécsi rendszert, hanem helyi képviselőjét, a vármegyét is; s uraiban épujú esküdt ellenségeit kezdte látni, mint a németekben.

Kollonics kormány-rendszere Erdélyre is kiterjedt s ott ugyanolyan gyümölcsöt termett, mint az anyaországban. Erdély külön fejedelmi korszaka Thököly rövid — 1690-iki — szereplésével véget

jószágot adott az új elemeknek, hanem a töröktől visszahódított részekben, hol száz meg száz mértföldnyi terület jutott a kincstár kezébe, adomány vagy eladás útján egészen új és idegen földesúri osztályt akart alakítani. E jószágokat nem adta vissza egykori magyar birtokosaik leszármazóinak, habár jogigényeiket hitelesen tudták igazolni. Lipót király e roppant jószágok egyik részét a lefolyt hadjárat győztes hadvezéreinek s más idegeneknek adományozta; ezzel a magyar föld jó része, főleg a Dunán és Dráván túl, idegen kézbe került. Az isszonyu nyomort, mely az országra nehezedett, betetőzte az állam részéről hivatalosan üzött pénzrontás. Így a pénzhamisítás óriási arányokban folyt elanynyira, hogy végül az állam, mely e rossz pénzzel fizette vásárlásait, ugyanezt a pénzt adóban nem akarta elfogadni, hanem azt követelte, hogy a nép a katonaságot és az adót jó pénzben fizesse. Ebből óriási kavarodás támadt, mert 8 vármegye területén egyáltalán nem akadt más

Szavojai Jenő aláírása.

ért. Apafy Mihálynak maradt ugyan fia, kinek trónöröklési jogát Lipót elismerte s kit azzal hitegetett, hogy megteszi erdélyi fejedelemnek, mihelyt nagykorú lesz.

De magyar környezete még kiskorúsága idején kicsalta, kierőszakolta tőle a lemondását, mire Erdélyt a bécsi kormány kirendelt közege, a főparancsnok szoros gyám-sága alatt álló kormányzók (gubernium) kormányozta. Feje, mint kormányzó, gróf B á n f f y G y ö r g y volt, kiből Kollonics megtalálta magához méltó eszközét. A királyljal kötött egyezség Erdély közadóját béke idején 100.000, háború idején 400.000 rénes forintban szabta meg. Bécs azonban örökös pénztelenséggel küzdött s Bánffy és hű társa, A p o r I s t v á n kincstartó 1697-ben az adót egy millióra emelte. Hálából az udvar szabad kezet engedett nekik az alattvalók megsarczoltatásában. A szertelen adót azonban könnyű volt kivetni, de annál nehezebb a szegénységen megvenni. Erdélyben is óriási kegyetlenséggel működtek tehát az adóprést s a nyomorult jobbágyok, hogy a rettenetes adóbehajtástól meneküljenek, tömegesen követtek el öngyilkosságot. Mások szétfutottak, vagy nejöket, gyermekeiket a Temesközbe, a török-höz vitték s rabszolgának adták el s így fizették adótartozásukat. Ellenben azok az urak, kik Bánffyval meg Aporral jó viszonyban álltak, vagy kegyeiket megvásárolták, még az adózásban is kiméletet tudtak jószágaiknak és jobbágyaiknak szerezni. Az ilyen urak, köztük sokan, kik „jó nemes ember módjára sem élhettek volna jószágaikból“, egyre-másra bárói és grófi diplomát hozattak Bécsből, hol szívesen elégitették ki e hiúságot, mert a „giz-gaz grófocskák“-ban feltétlenül hű eszközöket nyertek.

Kollonics rendszere sokkal rombolóbb következményekkel járt, semhogy elfogulatlan külföldiek észre nem vették volna, hogy előbb-utóbb fegyveres fölkelésbe fogja a népet hajtani. A tömeg kétségbeesését Bérsben is észrevették s fölmerült az eszme, hogy a parasztot az urak ellen kell felhasználni. Az urak megérezték a veszedelmet, mely jobbágyaik részéről fenyegette őket. De a helyett, hogy a szegénység terheit enyhítették, sorsát javították volna: Bécsből várták a megmentést s föltétlenül a kormányhoz csatlakoztak. A Duna két partján birtokos főurak különben is mindinkább elnémetesedtek, kiváltak a magyar nemzeti közösségből, idegenekkel házasodtak össze, Bécsben laktak s léha, fényűző életet folytattak. A birtokos osztály nagy része mindinkább elejtette régi eszményeit s beletörődött az új viszonyokba. Ez eszményeket immár a szegénység, a munkás tömegek ragadták föl, s a birtokos és birtoktalan osztályok közötti gazdasági ellentéteket immár az érzelmi ellentétek a végletekig fokozták. A közös ínség azonban a nemesi rend legalsóbb rétegeit, a szegény nemeseket, az egytelkeseket, a volt végbeli katonákat elválasztotta az uralkodó osztálytól s a köznéppel egyesítette. 1695 óta állandó volt a forrongás országszerte s a telkükről elűzött emberek olyan módon igyekeztek megélni, a mint épen lehetett. Lassankint felbomlott az állami és társadalmi rend. A szegénység török vagy lengyel földre, kivált a lengyel uralom alatti szepesi városokba menekült, vagy rablásra, fosztogatásra adta magát s a szegény legények száma országszerte elszaporodott. Elállták az utakat, kifosztották a szállítmányokat s a nemesi udvarházakat.

Előbb Sárosban, azután Szepesben, Szatmárban, Hevesben, de másutt is megszűnt minden közbiztonság. 1697-ben a szegény legények száma a felvidéken annyira megnőtt, hogy a Hegyalján valóságos lázadás támadt. Vezetői Tokaji Ferencz, Szalontai István, Esze Tamás: Thököly kapitányainak nevezték magokat; s hogy minő érzelmek hatották át őket, azt bizonyítja Kábái Márton elűzött pap esete, ki — mikor fogságra jutott — azt felelte a német tábornok fenyegetésére: édes a hazáért meghalni. A mozgalmat vérbe fojtották ugyan, de a kuruczok egy része török földre menekült s ott Thököly nagyon lepadt bujdosóinak számát szaporította. Bereg, Ung, Zemplén, Sáros vármegyék orosz és magyar szegénysége lesve-leste a pillanatot, hogy a németeken és segítő társaikon, a földesurakon bosszút álljon.

Az utolsó spanyol Habsburg uralkodó halála után Európában kitört a világháború s a nyugati hatalmak két nagy táborra oszlottak. Az egyikben Lipót német császár, több német fejedelem, Anglia és Hollandia, a másikban XIV. Lajos francia király Bajorországgal s más szövetségekkel állott, s mindegyik teljes erejével igyekezett a harcmezőn megjeleneni.

Lipót kivonta hadai nagy részét Magyarországból, ámbar még mindig hagyott itt 16.000 embert, kik apró csapatokra voltak osztva. Ezt a körülményt felhasználta a Felső-Tisza vidékének végnyomorba döntött népe s Esze Tamás és Kiss Albert, két kipróbált vitéz, kítűzte a fölkelés zászlaját. De tudták, hogy az ő nevük alatt a mozgalom nem válhatik országossá, s hogy élére valami kiváló nevű s származású egyéniséget kell állítaniok. A fiatal II. Rákóczi Ferencz-re gondoltak s csak azt nem tudták, hol keressék, mert a herceg ekkor külföldön bujdosott.

Rákóczi Ferencz (született 1676 márczius 27) ez időben még huszonhat éves sem volt s már is hányatásokban gazdag pályát futott meg. Atyját sohasem ismerte, anyját, a nemes Zrínyi Ilonát meg második férje, Thököly Imre akaratlanul a maga veszedelmébe sodorta bele. Mikor Munkács német kézbe került, a 12 éves gyermeket Bécsbe, onnan meg a jezsuiták neuhauszi, csehországi intézetébe vitték. 1692-ben visszanyerte a szabadságát s csakhamar nőül vette Sarolta Amália hessen-reinfelzi hercegnőt.

II. Rákóczi Ferencz nem törődött a politikával, hanem visszavonultan élt óriási jószágain. Csakhogy a Rákóczi-név még mindig nem veszttette el ősi varázsát a tömegekre. Már 1697-ben kísérletet tettek a hegyaljai kuruczok, hogy az ifjú fejedelmet hatalmukba kerítsék s a mozgalom élére állítsák. Rákóczi neszét vette e szándéknak, s hogy minden gyanút eloszlasson, egyenesen Bécsbe sietett. Ott azonban sohasem bíztak benne, némelyek meg roppant vagyonára áhítoztak. Rákóczi hamar belátta tehát, hogy az udvari cselszövények útvesztőjében előbb-utóbb tönkre kell mennie. Nem talált más menekvést, mint a magyar viszonyokból való teljes kibontakozást s maga tette a kormánynak az ajánlatot, hogy megfelelő külföldi kárpótlás fejében átengedi magyarországi javait a császárnak. De kinevették, azt felelték neki, hogy a császár kárpótlás nélkül is elveheti jószágait. Rákóczi még inkább tétlenségre kárhoztatta tehát magát s kereken elutasította a francia követnek azt a bizalmas ajánlatát (1698), hogy Erdély trónjának visszaszerzésében vegye igénybe XIV. Lajos segítségét. Német ruhát öltött, császári tisztekekkel barátkozott s mindent megtett, hogy Bécs bizalmát megnyerje. Csakhogy hiábavaló maradt minden igyekezete. Időközben bensőbb viszonyba lépett a felvidéknek másik gazdag, nálánál tíz évvel idősebb főúrával, gróf Bercsényi Miklóssal.

Bercsényi németpárti családból származott s maga is sokáig az udvar támogatta. De mindinkább elkeseredett, s befolyása alatt és néhány más magyar barátja tudtával Rákóczi végre elhatározta, hogy érintkezésbe lép Franciaországgal s 1700 november 1-én Lajos királynak levelet irt. A levél átadását valami császári katonatisztre bízta, ki Eperjesen állomásozott s teljesen megnyerte bizalmát. Ez a tiszt azonban áruló, az udvar kémje volt, ki a dolgot bejelentette Bécsben. Rákóczit 1701 április 18-án hajnali két órakor nagysárosi várában elfogták s előbb Eperjesre, utóbb Németujhelyre szállították. Barátai közül többen fogságba kerültek s csak Bercsényinek sikerült Lengyelországba menekülnie. November 7-én neje segítségével Rákóczi is megszökhett s áruhában, sokféle kaland után eljutott Varsóba. Ott megtalálta Bercsényit, ki eközben már érintkezésbe lépett a varsói francia követtel és segítségét kérte.

Károlyi Sándor

A nép 1703-ban követséget küldött Rákóczihoz, hogy térjen haza s akkor a nép nyomban fegyvert ragad. Rákóczi néhány zászlót és kiáltványt küldött, hogy a nép maradjon veszteg, míg ő francia segítséggel be nem jön az országba. De mihelyt a nép megkapta a zászlókat, nem volt többé nyugta. Esze Tamás vezetése alatt 1703 május 21-én kitzúzte Rákóczi zászlaját. A fölkelés hírére Rákóczi maga is megindult s június 14-én ért a magyar határra. A vármegyék és a nemesi fölkelő csapatok egymásután csatlakoztak Rákóczihoz. Hasztalan sietett Károlyi Sándor szatmári főispán Bécsbe, hogy a minisztereket erélyesebb intézkedésre bírja. Őt is kinevezték. Minthogy időközben Szatmár s a szomszéd vármegyék nemessége is Rákóczihoz állt, októberben Károlyi kurucz lett. Eközben a mozgalom a Dunántúlra és Erdélyre is kiterjedt, a bányavidék Rákóczi kezébe került: külföldről meg Thököly bujdosói jöttek, sőt a császári ezredekben a magyar katonák is számosan szökdöstek haza.

Az udvar csapatokat küldött Magyarországra, melyek egy részét azonban Károlyi és Bercsényi Zólyomnál (november 15) keményen megverte, mire Károlyi betört Morvaországba. Erre Lipót magát a hős Szavojai Jenő herceget küldte Pozsonyba. Sereget azonban nem adott mellé s így a nagy hadvezér sem boldogult. A felvidéki tótok épp úgy lelkesedtek Rákócziért, mint a magyar parasztok. Ez elemekre támaszkodva, 1703 végén a fölkelés elérte legfőbb célját: bármi konokul ragaszkodott hozzá az udvar, elsöpörte Kollonics kényuralmát. A kuruczok buzogányainak csapása alatt összetört a császári önkény, a vallásüldözés, a rettenetes

adóztatás és adóvégrehajtás rendszere. Megszűnt az idegen zsoldosok embertelen rablása, a földesurak kíméletlen önkénye, hogy ez alakjában soha többé föl ne éledjen. Mindenütt visszatértek az elűzött protestáns papok, az erőszakkal áttérítettek szabadon vallhatták régi hitüket s újra magyar volt a hivatalos nyelv.

Nemzetük minden rétegének lelkes támogatása mellett a kurucz hadak diadalutja 1704-ben sem akadt meg. Várad és Szatmár összes várai és kivételével a felföld

városai kuruczok lettek. Erdélyben csupán Brassó, Déva, Szamosújvár és Szeben, hovágubernium menekült, maradt német kézen, s a rendek lelkesülten választották meg Rákóczit az 1704-ik évben július 6-án fejedelmökké. Még előbb megkezdődött a Dunántúl felszabadítása. Bercsényi és károlyi januárban átkelt a Duna jegén, elárasztotta az egész földet le a Drávaig s néhány

erődített hely kivételével birtokba vette, miközben Stiriában és Alsó-Ausztriában kalandoztak.

Az udvar ismét nagyobb hadat rendelt magyar földre s fővezérévé véres kezű, kegyetlen embert, a Básták, Karaffák méltó utódát, gróf Heiszter Szigbertet nevezte ki. Bercsényi, Károlyi és Ocskay László Szomolánynál (május 28-án) valami 4000 főnyi német sereget megsemmisített, mire Károlyi Bécs alá nyomulhatott. Éppen a császár születése napján (július 9-én) gyűjtotta fel a város körüli falvakat, melyek lángja szolgáltatta a kivilágítást az udvari ünnepélyekhez. Heiszter Koronczónál megverte ugyan (június 13-án) gróf Forgách Simont, de Károlyi hamar visszaadta a kölcsönt s Szentgotthárd közelében Rabatta tábornok egész seregét

I. Lipót király. Emlékérem Bécs felszabadítása alkalmából.

semmisítette meg, azután Stíriába tört s messze földet feldúlt, mi az udvart annyira megrémítette, hogy kész volt Rákóczival béketárgyalásokat kezdeni.

A király felhatalmazta Széchenyi Pál kalocsai érseket, indítsa meg hivatalosan a béketárgyalásokat. Az érsek, mint jó magyar s a Kollonics-rendszer ellensége, komolyan vette feladatát. De időközben Heiszter némi sikert aratott, Jenő és az angol Malboró herczeg meg augusztus 13-án Hőhstettnél tönkre verte a francia-bajor sereget. Ez előnyös helyzetben az udvar sem akart többé megegyezést, ámbár kénytelenségből, Anglia és Németalföld sürgetésére, megkezdte ősszel Selmecezen a tárgyalásokat, még pedig Stepney és Hamel-Breuninksz közvetítésével, kik ismételve hangoztatták, hogy Rákóczi őszintén óhajtja a kiegyezést. Bécs azonban elutasított minden komoly engedményt s követei — elsősorban Szeilern báró — egyszerűen meghíúsították a tárgyalásokat.

Mikor Heiszter Nagyszombatnál (december 26-án) súlyosan megverte Rákóczit, Bécsben hallani sem akartak többé a Dékés megoldásról. A szétvert kuruczok azonban hamar összegyűltek, újra betörték (1705) Ausztriába s Bécs környékét dúlták. A bécsiek maguk hatalmas tüntetésben, melyet katonasággal kellett elnyomni, fejezték ki békés érzelmeiket. De Lipót hajthatatlan maradt mindaddig, míg halálos betegségbe nem esett. Április 15-én betegedett meg s csak, mikor közeledni érezte utolsó óráját, kötötte lelkére fiának, József királynak: béküljön meg a magyarokkal.

I. Lipót május 5-én, déli egy óra tájban halt meg s helyét a már megkoronázott I. József foglalta el.

I. József élete huszonhetedik évében került trónra. Alacsony termetű, de egészséges, csinos arczu, megnyerő modorú, szőke férfiú volt. József király sok minden iránt érdeklődött, csupán csak a közügyek iránt nem. Általában irtózott a komoly munkától s az udvari élet százféle mulatságai, ünnepélyek, szép asszonyok, játék, táncz közt élte napjait. Így az új király alatt is a régi gazdálkodás folyt.

Még kevésbé akarták a kiegyezést a király tanácsosai, főleg az áttért s a jezsuiták szavát vakon követő Szeilern báró, kinek befolyása az új király alatt tetemesen megnőtt, valamint Jenő herczeg, a diadalmas hadvezér, kire József király föltétlenül hallgatott. Épen a döntő pillanatban, mikor az új király még nem feledte el haldokló atyja intését, a herczeg arra nógatta, hogy tüzzel-vassal bánjon el a hűtlen és esküszegő alattvalókkal s így verje ki fejükből, még pedig örökre, az eszmét, hogy ismét fegyvert merjenek fogni. Ily környezetben élt az új király; s habár ő még gondolt atyja tanácsára, habár szövetségesei, a tengeri hatalmak sürgetésére nem utasította el az új béketárgyalások eszméjét: pár hóval trónra lépte után a kuruczok tisztában lehettek azzal, hogy József király sem fogja törvénybe gyökerező követeléseiket teljesíteni. Pedig a

magyarok ez időben hön óhajtották a békés megoldást. Rákóczi és legkiválóbb vezérei egyaránt folyton hangoztatták, hogy csak azért fogtak fegyvert, hogy a nemzet sérelmeit orvosolják, Magyarországot visszaadják a magyaroknak s mint Bocskay, ők is kiegyezéssel végezzék be a küzdelmet.

I. József király.

nem is örököse: József, sem az uralkodóház, hanem gonosz tanácsadók, első sorban pedig Kollonics ellen rányul. Az udvar eleinte kész volt sokféle engedményre. Ellenben elvileg nem akart az egyezésnek olyan formát adni, minő a bécsi béke volt. Közkegyelmet akart hirdetni, de a békekötés formáját mereven ellenezte. József király 1705 nyarán végre beleegyezett, hogy angol és hollandi közvetítéssel megkezdődjenek a béketárgyalások. Rákóczi örömmel vette e fordulatot, s 1705 szeptember 1-ére, a Rákos mezejére „a régi hajdani országgyűlésnek formája szerint“ összehívta a rendeket. De a gyűlést nem a Rákoson (mert Pest német kézben volt), hanem Szécsényben (Nógrád) tartották meg. Maga az udvar sem tekintette törvénytelennek a gyűlést, mert Széchenyi Pál vezetése alatt elküldte oda békebiztosait. A rendek nemzeti szövetséggé alakultak s a hazának tett szolgálatai jutalmául Rákóczit „a haza szabadságáért összeszövetkezett magyar i. rendek vezérlő fejedelmévé“ választották és 24 tagból álló szenátust és országos gazdasági tanácsot rendeltek mellé.

I. József király felesége.

Eközben azonban a háború sem szünetelt. Bécsben elhatározták, hogy Herbvill gróf alatt valami 16.000 főnyi sereget küldenek az egyre

jobban szorongatott Rabutin segítségére s Erdély visszaszerzésére. Herbivill az osztrák határ védelmét gróf Pálffy János horvát bánra bízta; maga augusztus végén Budára, mely Pesttel együtt mindig a németek kezében maradt, érkezett. Onnan levonult Szegednek, Algyőnél átkelt a Tiszán, fölmentette az évek óta ostromzárolt Váradot, megszállta Debreczent, melyet lakosai a fejedelem parancsára pusztán hagytak, s november elején az erdélyi határra érkezett. Pihent, sőt ráczokkal megszaporodott sereggel nyomult a fejedelem ellen, kit Zsibónál francia hadmérnököktől épített, ámbár nem egészen kész sáncaiban támadt meg s érzékenyen megvert (november 11-én). Ezzel Erdély sorsa eldőlt. így az új béketárgyalások, melyek a zsibói csata idején már folyamatban voltak, előre reményteleneknek mutatkoztak. Nagyszombat volt a tárgyalások színhelye.

Mikor 1706 tavaszán a kuruczok Stiriát és Ausztriát újra dúlni kezdték, sőt hire járt, hegy az Adria partján francia csapatok fognak kiszállani, az udvar szívesen kötött Rákóczival fegyverszünetet. Ekkor a magyarok 25 pontba foglalták kívánságaikat. A tengeri hatalmak képviselői elfogadták e pontokat, kettőnek kivételével, melyek a rézpénzre s Rákóczi és Bercsényi megjutalmazására, tehát egészen mellékes ügyekre vonatkoztak. Ellenben az udvar hallani sem akart rólok s csakhamar (július 22-én) végleg megszakította a tárgyalásokat.

A nagyszombati tanácskozásokat csakhamar Jenő hercegnek a franciaíakon Torinónál aratott fényes diadala (szeptember 7-én) követte. Ezzel végkép eldőlt a kiegyezés sorsa.

Bécs engesztelhetlensége végre a magyar közvélemény hangulatát is alapjában megváltoztatta. Mihelyt az udvarban a háború, hívei végkép túlsúlyra kerültek, a kuruczok békevágya szintén tünedezni kezdett. Rákóczi formális szövetséget óhajtott Franciaországgal kötni, hogy XIV. Lajos arra kötelezze, hogy Magyarország ügyét annak idején az általános európai béketárgyalásokban juttassa megoldásra. Lajos király hajlandó volt Magyarországgal szövetkezni, de csak akkor, ha az ország önállóan nyilvánítja magát s formasieruen elszakad a Habsburgoktól, mert — mint mondta — örökös tartománynyal nem léphet szövetségre. Ezzel napirendre került az elszakadás, a Habsburgok trónfosztásának kérdése, melyet Franciaország már 1706-ban követelt. A tengeri hatalmak tudták, mi készül, s a béke érdekében újra József királyhoz fordultak, de megint sikertelenül. Erre 1707 január 22-én a magyar kormánytanács elhatározta, hogy teljesíteni kell a francia kívánságot s trónvesztettnek kell az ausztriai házat nyilvánítani. E határozatot először Erdély rendei mondták ki, hol az előző évben a kuruczok helyzete rövid időre jobbra fordult.

Magyarország rendéit a fejedelem Ónodra hívta össze. A magyar rendek összegyűltek, nem ugyan Ónodon, hanem a közeli sajókörömi mezőn, hol sátrakban tanácskoztak. De június 6-án Bercsényi egész

véletlenül szóba hozta Túrócz dolgát, mely erősen támadta a nemzeti kormányt, mire Rákóczi felhívta Túrócz követeit: Okolicsányit és Rakovszkyt, hogy igazolják rjiagukat. Ezek tapintatlan védekezésökkel általános megütközést keltettek s a rendek haragja hirtelen vad viharként zudult reájok. Bercsényi, Károlyi és mások karddal támadták meg őket. Sikerült ugyan sebesülten kifutniok a gyülesteremből, de ott Rakovszky Menyhértet, mint nyilvánvaló árulót nyomban megölték, míg Okolicsányit a fejedelem katonái megmentették, de a rendek halálra ítélték s kivégeztették; Túróczot pedig törölték az önálló vármegyék sorából s felosztották szomszédai közt, mely büntetést azonban nem hajtották végre. Junius 13-án maga a fejedelem hozta napirendre az „abrenunciációt“, amint I. József letételét nevezték. Mint Erdélyben, itt is egyhangúlag elfogadták. Az egész gyűlés azt kiáltotta: „mától fogva Józset nem királyunk!“ Az új király választását azonban későbbre hagyták s az uralkodói jogkör gyakorlását Rákóczi fejedelemre ruházták.

Rákóczi immár királyjelöltet keresett, ki a függetlenségi nyilatkozatnak hatályt képes szerezni. Felajánlotta a trónt Miksa Emánuel bajor választónak, Ágost lengyel királynak. Másrészt szövetségeseket igyekezett szerezni. Fordult a Portához, XII. Károly svéd királyhoz, tárgyalt Nagy Péter orosz czárral, sőt ismét felmerült az eszme, hogy ő kapja a lengyel koronát. De a nemzetközi helyzet minduntalan változott, s a sokféle erőködésnek az lett a vége, hogy Rákóczi senkitől sem kapott segítséget.

A bosszútól lihegő udvar döntő csapással igyekezett a függetlenségi nyilatkozatra felelni, mely ellen a nádor s általában a magyar és erdélyi labanczok ünnepélyesen tillakoztak. Erdély nagy részét már 1707-ben visszafoglalta a király, mire az ottani kuruczok ismét tömegesen bujdosnak el. 1708-ban Magyarországra került a sor. Mielőtt azonban a hadműveleteket megindította volna, József király 1708 február 28-ára Pozsonyba országgyűlést hívott össze oly czélből, hogy az is tiltakozzék a függetlenségi nyilatkozat ellen. A főpapok és főurak, kiknek többsége mindig labancz volt, nagy számmal jelentek meg s a politikai és vallásügyi kérdésekben a legszélsőbb eszméket hirdették. Ez a gyűlés hosszú megszakításokkal évekig tartott ugyan, de törvényt nem alkotott s az események menetére befolyást nem gyakorolt.

A döntést József király a hadseregre bízta, s a fordulat a csatamezőn állt be. Az udvar ismét a hóhér Heiszttert nevezte ki fővezérnek, ki újra megkezdte a rémuralmat. Döntő csatára augusztus 3-án (1078) Trencsén alatt került a dolog: a véres harc Rákóczi teljes vereségével végződött. Ez a vereség végzetessé vált a nemzeti mozgalomra, mert a trencsényi naptól kezdve rohamosan hanyatlott a kuruczok csillaga.

A vereség lelohasztotta a tömegek harczkedvét, a vezérek sorába meg bevitte az árulást. Gyanúba került mindenki: a bizalmatlanság ólomsúly-

lyal nehezedett a vezérek lelkére s megakasztotta őket abban, hogy friss lelkesedést öntsenek a szívekbe.

A mellett a Dunán-innen és a Dunán-túl, a felvidék s Erdély egyaránt a legszörnyűbb ínségre jutott. A háború okozta pusztulást fokozta az 1708-9-iki hideg tél, melynek mását az emberek oly könnyen nem látták, nem hallották. De a természet még ennyi csapással sem elégedett meg, s hogy végkép kicsavarja a magyarság kezéből a kardot, rábocsátotta a pestist. A romboló vész török területről 1703-ban áterjedt Aradra és Csongrádra s onnan elárasztotta az ország minden részét, megtizedelte a városi és vidéki lakosságot, elsöpört egész táborokat s teljesen fölforgatta a társadalmi és állami rendet. Évekig (1078—11) eltartott; áldozatai számát hivatalos adatok 300.000-re teszik, vagyis a lakoságnak legalább egy tized részét vitte sírba. Kíséretében öldöklő marhavész járt, mely a közvagyonnak megmaradt részét dézsmálta meg.

Ily körülmények közt a nemzeti ellenállás mindinkább ellanyhult s az ellenség 1709-ben megszállta Felső-Magyarország nagy részét. 1710-ben tovább folyt a hódítás, s az év végén, a mozgalom visszaszorult oda, a honnan kiindult, a Felső-Tisza vidékére, ámbár néhány város és vár másutt is kurucz kézen volt. Dönteni kellett tehát a jövőre nézve s Rákóczi már ekkor a külföldre való menekülésre gondolt, mert Nagy Péter orosz czár, ki régebben nem egyszer áltatta segélylyel, most újra közeledett hozzá,

Míg Rákóczi e tervekkel foglalkozott, a magyarföldi császári sereg vezetésében változás állt be: Heiszter megbetegedett s helyére gróf P á l f f y J á n o s horvát bán lépett. Pálffy föltétien udvari, de mégis magyar ember volt, a ki a hosszú küzdelmet valami egyezséggel óhajtotta befejezni. Hogy Pálffy szándékairól tájékozást nyerjen, a fejedelem Károlyi Sándort, a mozgalom vezérei közül az egyetlen, ki még itthon maradt, bízta meg, hogy az új fővezérnél tapogatózzék. E megbízás Károlyit annyira meglepte, hogy előbb személyesen értekezni akart a fejedelemmel s Munkácsra utazott. Épen indulása előtt kapta kézhez Pálffynak Pesten 1710 november 11-én kelt levelét, mely némileg megvilágította a helyzetet, s melyet Károlyi szintén elvitt a fejedelemnek. Pálffy azt az utasítást kapta az udvartól, hogy fegyverrel hódítsa meg az országot. Béketárgyalásokra egyáltalán nem volt tehát fölhatalmazva, de minthogy maga békére hajlott, az egyes vezetőkkel külön igyekezett megegyezni.

Károlyi találkozott Pálffyval (1711 január 10-én), majd Lengyelországba sietett, hogy rávegye a fejedelmet: jöjjön haza s beszéljen személyesen Pálffyval. Rákóczi engedett az okos szónak s Vaján a Vayak kastélyában találkozott (január 31-én) Pálffyval. Abban állapodtak meg, hogy Pálffy meghosszabbítja a fegyverszünetet, Rákóczi meg József királyhoz levelet intéz, melyet Károlyi fog Bécsbe vinni. Ott időközben értesültek a Pálffy

és a kuruczok közt folyó tárgyalásokról s a legélesebben rosszálták Pálffy eljárását. Ekkor azonban Anglia igen erélyesen közbevetette magát s e nyomásnak engedve József király végre felhatalmazta (1711 február 14-én) Pálffy a tárgyalások folytatására, de akkor is meghagyta neki, hogy ne

I. József, mint római császár.

általános szerződést kössön, hanem külön egyezték meg a főemberekkel.

A kuruczok szintén örömmel kísérték a tárgyalásokat, melyek Rákóczi és Pálffy találkozásánál nem maradtak titokban.

A sok szenvedés s a helyzet reménytelensége végleg lelohasztotta a harczkedvet. Mindazáltal Rákóczi épen a döntő pillanatban ama kevés szenátor megbízásából, ki még körében maradt, Lengyelországba ment, hogy ott az orosz segélyt szorgalmazza. Távoztakor Károlyit nevezte ki az összes hadak fővezérévé és utasította, hogy ha Magyarországból kiszorítanak, Lengyelor-

szágba húzódjék sergével. Rákóczi fejedelem távollétében tehát Károlyi lett a kuruczok vezére. Ezek azonban sem tovább harcolni, sem külföldre vonulni nem akartak, hanem határozottan követelték a meddő háború befejezését. Károlyi a fejedelem után sietett tehát: fölkereste Lengyelországban, föltárta előtte a helyzetet s esdve kérte, jöjjön haza s kösse meg a békét. De a fejedelmet tévedésbe ejtette az orosz segély lidérczfénye: immár határozottan ellenezte a kibé-

külést s lengyel földön maradt. Bécsben a hangulat szintén engesztelhetetlen maradt s bizonyára megghiúsítja a megegyezést, ha a nagy drámában váratlan fordulat nem áll be.

József király április 7-én megbetegedett, s tiz nappal később 33 éves korában meghalt. Az elhunytak nem maradt fia, így öcscse, Károly, örökölte koronáit. Károly azonban évek óta messze Spanyolországban harczolt a francziákkal, honnan csak hónapok múlva térhetett haza. Addig anyja, Eleonóra özvegy császárné vette át a régensséget, ki hivatalosan megbízta Pálffy az alkudozások vezetésével. A kurucz rendek április 27-én Szatmári tárgyalták a békeügyet, s noha Rákóczi követe, Radaí Pál a harcz folytatására ösztönözte őket, április 29-én végleg elfogadták ez előjük terjesztett egyezséget.

A híres szatmári egyezséget vagy békét (paczifikáció), mely 10 pontból áll, május 1-én írta alá a két fél főképviselője, Pálffy és Károlyi. A fegyverben álló kurucz had a kismajtényi síkon ugyanaznap ünnepélyesen letette a hűségesküt, átadta zászlait, de fegyverét megtartva „jó kedvvel“ oszlott szét. Erre egymásután nyitották meg kapuikat a még kurucz kézen levő várak, utoljára Munkács, s őrségök szétoszlott.

Ezzel lezajlott a kuruczvilág dicsőségben és szenvedésben oly gazdag tragédiájának utolsó jelenete. A ki a hűségesküt letenni nem akarta, az bujdosó lett; s míg Moldvából, Havasalföldről, a Temesközből s más török tartományokból ezeken meg ezeken siettek haza, mások (főleg a rendes katonák) lengyel földre húzódtak Rákóczihoz, ki ott várta a csár segélyét. Hasztalan hívta haza Károlyi: ott maradt s ott érte életének legnagyobb csalódása. A csár nemsokára oly méltatlanul bánt vele, hogy még 1711 végén azt írta, hogy olyannak tekinti ezt az uralkodót, mintha sohasem ismerte volna.

Rákóczi híveinek egyik része elvált ugyan tőle, de ő maga ekkor sem gondolt a hazatérésre. Itt hagyta nejét, gyermekeit, mérhetetlen kincseit s jószágait s önkéntesen a száműzetés keserű kenyerét választotta. Itthon pedig új korszak kezdődött: a hosszú, romboló tusák helyett az erőgyűjtés és újjászületés kora, melyben nemzetünk kitartó, törhetetlen munkává^ lassan, de fokozatosan újra visszahódította magának ősi hazáját. Az ifjú király, ki akkor Spanyolországban hadakozott a francziák ellen, csinos, szeretetreméltó ember volt; sokban atyjára ütött, szerette a zenét, költészetet, művészetet s osztrák székvárosát később nagyszerű építkezésekkel ékesítette. De ép oly kevéssé volt önálló, tetterős egyéniség, mint atyja; nem szerette a jezsuitákat, de hiányzott belőle a lelki erő, hogy mindenható befolyásukat megtörje. Mindenben mások vezetésére szorult s nem a kitartó munka, nem az önálló cselekvés és a gyors elhatározás embere volt, hanem olyanokra bízta magát, kis nem érdemelték bizalmát.

Mikor Károlyt bátyja váratlan halálával az események hazaszólították,

még azon hitben ringatta magát, hogy a római császárság s a Habsburgok magyar és német országai mellett a spanyol koronát is meg fogja tartani, miért is különös súlyt fektetett a magyar kérdés békés megoldására. Nyomban utasította a bécsi kormányt, hogy a magyarokkal kegyesen bánják, hogy a németek ne nyomjak el többé a magyarokat, hanem kedvezzenek nekik, a katonaság fegyelmet tartson, mert ő maga igazsággal és szeretettel akar a magyarokon uralkodni. Elfogadta a szatmári békét,

111. Károly, mint spanyol király.

melyből Rákóczit s a többi emigránsokat sem zárta ki. Spanyolországból

azonban nem közvetlenül Bécsbe, hanem a német birodalomba ment, hol római császárrá választotta és koronáztatta magát. Csak mint ilyen érkezett jó későn (1712 január 25) székvárosába, új világba, ismeretlen környezetbe, mely hajlékony lelkét hamar befolyása alá vetette s lassankint megváltoztatta magyar politikáját. A gyűlölet és bosszú világa volt az a kör, melybe a fiatal király jutott. Német miniszterei, a magyar főpapok és a labancz főurak, kik a kurucz világ idején annyi üldözést és vagyoni károsodást szenvedtek, lihegtek a bosszútól s győzelmöket kíméletlenül ki

akarták aknázni s a kurucz mozgalom vezetőinek elkobzott óriási jószágain akartak osztozkodni. Semmibe sem vették a szatmári békeszerződést s még a király távollétében megkezdték kijátszását; megindították a birtokfoglalást s a vallásüldözést, kényök-kedvük szerint éltek hatalmukkal.

Károlyi Sándor és Pálffy János grótok, a szatmári békemű alkotói, csak nagy nehezen bírták a labancztörekvéseket ellensúlyozni. Az anyacsászárnéhoz fordultak, ki Jenő herceg segélyével végre rávette fiát, hogy ünnepélyesen szentesítse s kihirdesse a szatmári békét (1712 márczius 30). Károly király sietett a rendeket összehívni, hogy megkoronáztassa magát. Április 15-én Pozsonyba küldte a szent koronát, melyet a kurucz mozgalmak idejére Bécsben őriztek. Május 19-én maga is Pozsonyba érkezett s fehér lovon, magyar díszben vonult a várba, hol magyar beszéddel üdvözölték. Azt felelte magyarjainak, hogy az ország szerető atyja akar lenni. E jóindulatú szavai, valamint szívélyes modora nagy lelkesedést keltettek a különben is csupa labancz rendekben, kik nejével, Erzsébet királynéval együtt készségesen koronázták meg.

III. Károly (mint császár VI. Károly s törvényeink szintén „Karolusz szeksztusz“-nak nevezik) ez első országgyűlése sokáig elhúzódott, mert a pestis miatt több ízben el kellett napolni, s a törvények szentesítése csak

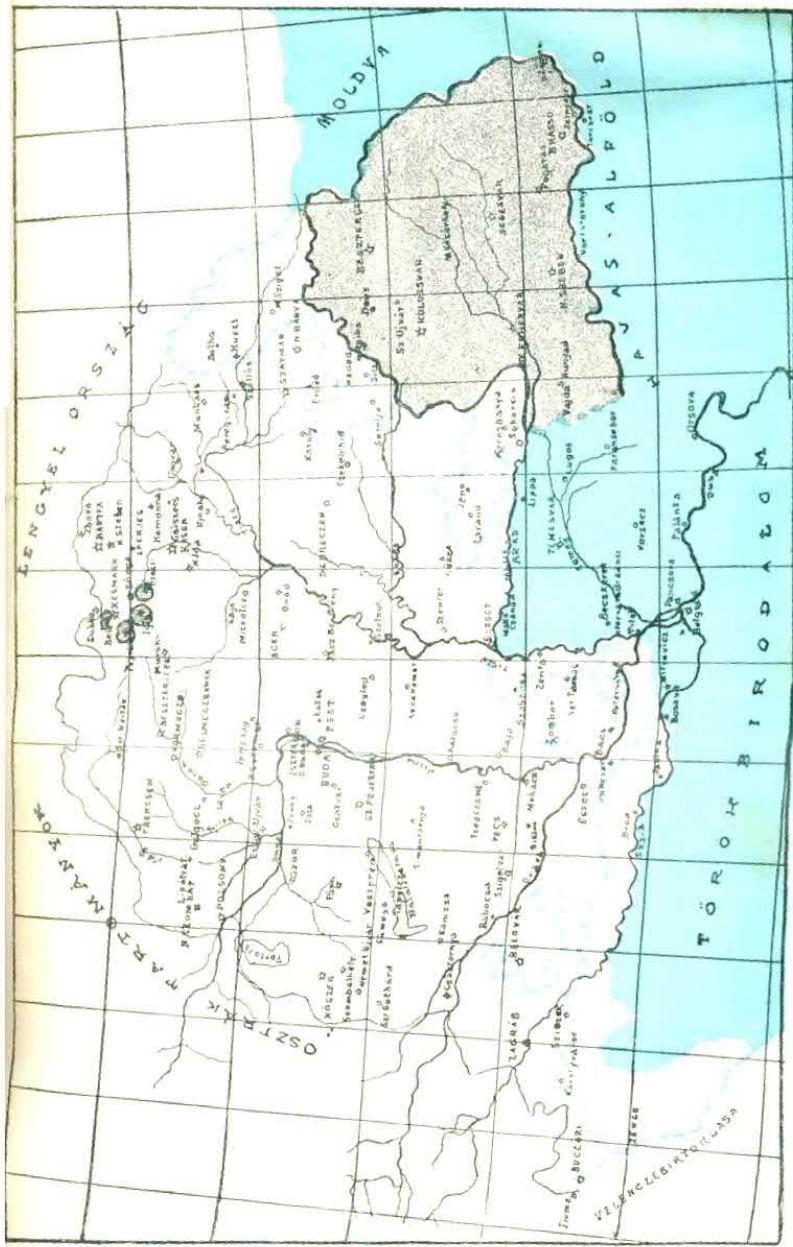
1715 június 10-én ment végbe. Nehéz tusák után a labanczok engedtesse a király parancsára becikkelyezték a gyűlölt szatmári békét. Annál kíméletlenebből fejezték ki gyűlöletüket „az istentelen Rákóczi-párt“ iránt (46. t. ez.). Eltörölték a szabadságharcz idején kelt összes gyűlések határozatait; mindazokat, kik hűségesküt nem tettek, száműzték, vagyonukat elkobozták; a száműzöttekkel való érintkezést felségsértés terhe alatt eltiltották; a felségsértés büntetéseit súlyosbították s megadták a királynak a jogot, hogy ily bűntények elbírálására külön bíróságokat rendelhet, sőt az elmarasztalt atyának fiait is megfoszthatja javaitól.

Másrészt azonban az 1712—15-iki törvénykönyvben elég határozottan kidomborodik Magyarország régi önállósága. Kötelezi a királyt, hogy legalább minden harmadik évben országgyűlést tartson, a koronát az országban őriztesse, a töröktől elfoglalt vagy elfoglalandó területeket az országba kebelezze, a törökkel való tárgyalásokban magyarokat alkalmazzon, a magyar kancelláriát, a magyar kamarát és az összes pénzügyi hatóságokat teljesen fölszabadítsa az idegen befolyás meg függés alól, és az 1711 előtti összes adóhátralékokat elengedje. Sőt a Habsburgok fiágának kihalta esetére fentartja Magyarországnak a szabad királyválasztás jogát is.

Károly király reformtevékenysége a német tanácsadók befolyása alatt hamar megfeneklett s minden téren újra megkezdődött a régi kormányrendszer.

Károly király a spanyol háború megszűntével szabad kezet nyert. Mikor Velence a szultánnal új háborúba keveredett és régi szerződések alapján a császár segítségét kérte, ez felhasználta az alkalmat, mert Jenő herceg, ki a régi magyar birodalom még török kézen levő részeinek felszabadításával akarta dicsőséges életét megkoszorúzni, határozottan a Keletre irányította a figyelmét. Ösztönzésére Károly szövetkezett (1716 április 13) Velenczével s háborút üzent a Portának. Jenő herceg Péterváradnál (augusztus 5) tönkrevverte a török sereget, mire a Temesközbe nyomult, melyet visszaszerzett. Temesvár október 13-án meghódolt.

A háború 1717-ben újra sikeresen folyt. Jenő herceg Belgrádot vívta s augusztus 16-án tönkrevverte a vár fölmentésére siető török hadat, mire a vár megadta magát. Rákóczi 1713-ban Lengyelországból Anglián át Franciaországba ment, hogy a hatalmat rábírja, hogy a császárral való béketárgyalásokba fölvegyék az ő és a magyarok ügyét. XIV. Lajos nagyon szívesen fogadta ugyan, de kívánságait nem teljesítette. Lajos halála után még a francia udvarban is az osztrák befolyás kezdett tért foglalni. Rákóczi készséggel követte tehát a szultán hívását s 1717-ben Konstantinápolyba ment. De megérkeztekor Belgrádnál már eldőlt a koczka, a kimerült Törökország a császárral (Paszárovczban 1718 július 21-én) békét kötött. Eleinte a király Rákóczi és a többi menekültek kiadását követelte, de végül megelégedett azzal, hogy csak az új határ közeléből távolíttassanak el, mire Rodostóban telepítették őket meg.

Magyarország a szalári béke korában.

Endrei Zoltán: A Világ Történelme IV.

„Globus” műintézet, Budapest.

Mám Terézia kora

Than Mór festménye
után

A MAGYAR NEMZETI EBREDESNEK KORA.

Új hódításait Károly egyszerűen „osztrák“ tartományoknak tekintette s katonailag szervezte, a mint általában csak a viszonyokon múlt, hogy a karloviczi békére következő rettenetes esztendőök a pozsáreváczi béke után meg nem újultak. Csupán azért nem történt ez, mert Károly királyt ekkor már más nagy terv foglalkoztatta, melynek valósítása érdekében mérsékelnie kellett magát, valamint német és labancz tanácsosai tulbuzgalmát.

III. Károly királynak Erzsébet királynéval való házasságából éveken át nem született gyermeke; minthogy pedig ő volt családjának egyetlen férfi-tagja, hamar fölmerült az eszme, hogy a trónutódlás jogát ki kell az uralkodó család nőági leszármazóira terjeszteni. Az idegen államokkal folyó béketárgyalásokban szintén elismerésre akarta a nőági örökösödést juttatni. De Anglia foglalkozni sem akart e kérdéssel, ellenben Franciaország a rastadi békében elismerte azt a trónutódlási rendet, mely a Habsburg-családban most és jövőre érvényben lesz. Már ekkor tanácskozások folytak

az iránt is, hogy a magyar országgyűléssel a nőági örökösödést elfogadtassák annál is inkább, mert egyetlen fiúgyermeké meghalt, s azontúl neje csupa leánygyermeket szült.

A király 1722 június 20-ára Pozsonyba országgyűlést hirdetett azon kifejezett czéllal, hogy a nőági örökösödést törvénybe igtassa. A karok és rendek, kik — mint a törvény mondja — igen nagy, addig alig látott

III. Károly emlékérmé római császárrá választása alkalmából.

számban gyűltek össze, már a június 30-iki ülésben elfogadták, egyhangúlag és ellenmondás nélkül jóváhagyták a nőági örökösödését. Határozatukról fényes küldöttség értesítette a királyt, ki rövid időre Pozsonyba jött s személyesen megköszönte a hűség és hódolat e megnyilatkozását.

A nőági örökösödés rendezése volt az országgyűlés legfontosabb feladata. A mint ezt megoldotta, a belső reformokra került volna a sor. Ezek iránt azonban feltűnően megcsappant az érdeklődés.

A közigazgatás, az igazságügy, a közgazdaság és

közművelődés, egyáltalában az állami tevékenység terén nevezetes alkotásokat teremtett ugyan az országgyűlés, de azok papíron maradtak. Mikor Károly 1728-ban összehívta harmadik és utolsó országgyűlését, azon a papi szellem már olyan túlsúlyban volt, hogy haladásról, reformtörvényekről szó sem lehetett többé. Károly nem tartott többé országgyűlést s Pálffy halála (1730) után a nádori széket sem töltötte be, hanem a törvény ellenére Ferencz lotaringiai herceget, Mária Terézia főhercegnő leendő vőlegényét nevezte ki Magyarország helytartójává. így Magyarországon külsőleg is helyreállt a régi császári rendszer. Mélységes elkéseredés fogta el a tömegeket, melyek igazán csak ekkor zárták szívéikbe II. Rákóczi Ferencz és Bercsényi Miklós nevét, s habár azt sem tudták merre vannak, tőlük várták szabadulásukat.

Ilyen hangulatban, ilyen súlyos helyzetben találta a magyar népet Károly utolsó nagy háborúja. Károly szövetségben állt Oroszországgal s mikor ez a szultánnak hadat üzent, a császárnak is be kellett avatkoznia.

Azonban a törökök mindenütt visszazorították hadseregét s végre is kénytelen volt Belgrádban békét kötni a szultánnal, kinek a pozsareváci

III. Károly király, mint római császár VI. Károly.

béke minden szerzeményét vissza kellett adnia. II. Rákóczi Ferencz nem érte meg a törökre oly győzelmes háborút, 1735 április 8-án meghalt Rodostóban. A csúfos belgrádi békét Károly sem sokkal élte túl, 1740 október 20-án meghalt.

Károly király halálával lépett először érvénybe az új trónutódlási rend: a nőági örökösödés, melynek alapján az uralkodó legidősebb leányára, Mária Terézia főhercegnőre szállt a Habsburgok összes országainak birtoka. Ez új örökösödési rendet elismerte ugyan Európa számos uralkodója, de alig, hogy Károly császár meghalt, mindenfelől igényeket

emeltek dús örökségére s Mária Terézia királynő trónra lépte pillanatában tudta, hogy véres harcokat kell országainak megtartásáért vívnia. Károly Albert bajor választó, I. József király egyik leányának férje, noha e házasság megkötése előtt minden trónigényéről lemondott, nyomban tiltakozott Mária Terézia trónralépte ellen s magának követelte a Habsburgok egész örökségét, valamint a császári méltóságot. II. Frigyes porosz király nem sokat diplomatizált, hanem 1740 december 16-án benyomult Sziléziába s csapatai a magyar határig portyáztak. Csakhamar több német fejedelem, Spanyolország, Nápoly, Szardínia követelt különféle területeket a Habsburg-országokból. Közéjük állt Franciaország s 1741-ben kitört a nagy világtusa: az osztrák örökösödési háború, azzal a határozott czéllal, hogy a Habsburg-monarkiát kiszorítsák a nagyhatalmak sorából, örökös tartományait felosztsák s Mária Teréziának egyedül a magyar korona maradjon.

E zivataros, végzetszerű napokban, midőn megingott a föld Mária Terézia királynő lábai alatt, csupán Magyarország maradt nyugodt s — bármennyire elkésérette a rossz kormányzat — feltétlenül sorakozott ősi uralkodóháza köré.

Az okos Mária Terézia nyomban felismerte e hangulat értékét s a külső veszedelemmel szemben a magyaroknál készült támaszt és oltalmat keresni. 1741 május 14-ére Pozsonyba hívta össze a magyar országgyűlést, hogy megkoronáztassa magát s trónja védelmére hívja fel a magyar nemzetet. Az országgyűlés viharszerűen nyilvánuló lelkesedéssel üdvözölte a királynőt. Férjét, Lotaringiai Ferencz herceget társuralkodóvá és kormányzóvá, buzgó hívét Pálffy Jánost nádorrá választották, őt pedig, „a gyönyörű, derék magyar ábrázatu menyecskét“, az ősi szertartások közt Magyarország királyává koronázták.

II. Frigyes porosz király kevéssel azelőtt (1741 június 5) formszerűen szövetkezett Károly Albert bajor választófejedelemmel, ki meg nagy nemzetközi ligát alakított a Habsburg-monarkia felosztására. Utóbbi benyomult Felső-Ausztriába, melynek rendei készségesen főherceggé fogadták s hadai alig 10 mértföldnyire közelítették meg Bécset, hol a lakosság szintén hön várta. De a magyarok óvatosságra kényszerítették a bécsieket, mert megüzenték nekik, hogy elpusztítják a föld színéről városukat, ha a bajort be merik fogadni. Károly Albert egyelőre nem Bécs, hanem Csehország ellen fordult, melyet megszállott s melynek rendei királyukká választották. Az udvar által annyira becézett cseh főpapok és főurak, kiktől a királynő erős ellenállást remélt, kevés kivétellel az idegen trónkövetelő mellé álltak s elpártoltak törvényes uroktól.

E lesújtó tapasztalatok megtették hatásukat Mária Teréziára, ki többször lejött Pozsonyba, noha — mikor Bécs veszélyben volt — a minisz-

terek minden áron Grácba akarták költöztetni. Ő azonban — az egykorú krónika szerint — azt felelte, hogy „ezen magyarok országát el nem hagyja, lévén a magyarok hűségében minden bizodalma.“ Szeptember 19-én családja több tagjával ismét megjelent Pozsonyban, s mint a hagyomány tartja, másnap csecsemő fiával, József főherczeggel karján, a rendek elé lépett. Könnyezve panaszkolta elhagyatottságát, elmondta, hogy csupán magyar rendei hűségébe, ősi erényeibe fekteti bizalmát, mire a megjelentek lelkesedve felelték: „meghalunk királyunkért, Mária Teréziáért, életünket és vérünket áldozzuk érte.“

A rendek 30.000 újonczot s ezenkívül a nemesi fölkelést ajánlották meg. A magyar anyaország a nemesi fölkelésen kívül 13 gyalog- és 15 lovasezredet, Erdély és a Dráván túli részek szintén több ezredet, valamint a határőrséget bocsátották a királynő rendelkezésére, úgy hogy a magyar korona országai legalább 100.000 harcossal vettek részt a nagy küzdelemben. De még mélyebb volt az erkölcsi hatás, melyet a magyarok hűségének e nagyszerű megnyilatkozása gyakorolt. Hozzájárult ez ahhoz is, hogy Frigyes porosz király még az országgyűlés befejezte előtt (október 9) elvált szövetségeseitől s megegyezett az udvarral, mely átengedte neki Szilázia nagy részét. E fő — mert tehetségre legkiválóbb — ellenség megbékítése nagyban megjavította Mária Terézia helyzetét, ámbár maradt ellensége elég, sőt Frigyes király is megújította a háborút. Lassankint a királynő hadai a harcztéren mindinkább felülkerekedtek (drezdai béke 1745 december 25), a németek Ferencz herceget választották császárrá. De a háború ezzel sem ért véget s a magyar katonák kiváló részt vettek benne. Különösen a magyar huszárság tűnt ki **N á d a s d y** Ferencz, **F e s t e t i c h**, **B a r a n y a y**, **G h i ! l á n y i** s sok más jeles főtiszt vezetése alatt, ámbár magyar vezérre az udvar nem szívesen bízott nagyobb tömegeket. A serezek, melyeket egyes főurak, főleg az ország maga a vármegyék útján, alakítottak, vitték a harczban a döntő szerepet. Résztvettek Csehország visszafoglalásában, Bajorország meghódításában, eljutottak a Rajnáig s a legnagyobb mértékben hozzájárultak a Habsburgmonarkia fentartásához, mely nélkülök bizonyosan szétesett volna. Ezt elismerték világszerte, elismerte maga a királynő, ki az ákeni békében (1748 október 23) aránylag igen csekély áldozattal fejezhette be a nyolczévi véres **ö r ö k ö s ö d é s i** háborút. Szilázia nagyobb részén kívül csupán olasz földön veszített némi területet, mit bőven kárpótolt tekintélyének megszilárdulása, mely e háborút kísérte.

Mária Terézia mindazáltal nem birt Szilázia elvesztésébe belenyugodni s a következő éveket új szövetségesek szerzésére, anyagi eszközeinek, haderejének gyarapítására fordította. Mária Terézia új minisztere, gróf

Mária Terézia és férje
Ferencz császár.

K a u n i c z Venczel (a későbbi herceg) megkötötte a francia-osztrák szövetséget, s királynőjével együtt bizonyosra vette, hogy immár visszakerzi Sziléziát s másodrendű hatalommá süllyeszti le Poroszországot. De számításából kimaradt Nagy Frigyes lángelméje, ámbár a királynő helyzete — mikor 1756 nyarán Frigyes hirtelen megkezdte a harcot — jóval kedvezőbb volt, mint 1741-ben.

Ebben a hétéves háborúban Magyarország megint erejét meghaladó áldozatokat hozott koronás királynőjéért. A rendes magyar ezredek és határőrök óriási sikerrel küzdöttek. Az 1757-ik évfolyamán Kollinnál Frigyes király első sorban grót Nádasdy Ferencz s magyarjai vitézsége folytán szenvedett súlyos vereséget, mire a császári hadak elárasztották Poroszországot s gróf H a d i k András 3500 huszárral és határőrrel s 5 ágyúval Berlint sarcoltatta meg (október 16—17). Utóbb Frigyes magyar területre óhajtott átvinni a háborút s óriási erőlködéseket tett (pénzzel is dolgozott), hogy a szultánnal hadat üzentessen Mária Teréziának, mely esetben a törökök magyar földre törtek s ott egyesültek volna a poroszokkal. De Törökország nem mert kardot rántani s a hétévi tusa lassankint az összes küzdő feleket kimerítette. Megkötötték a hubertusburgi békét (1763 február 15), mely lényegileg az ákeni békén nyugodott s Sziléziát végleg Nagy Frigyesnek engedte át. Mária Terézia belenyugodott az eldöntésbe, soha össze nem mérte többé kardját Frigyesével.

Mária Terézia háború nélkül is messze területekkel tudta birtokait gyarapítani. Még 1769-ben megszállta a lengyel zálogban levő magyar szepesi városokat; Lengyelország első felosztásakor (1772) meg további 1300 négyszög-mértföldnyi területet kapott. Nem szívesen látta ugyan a katolikus Lengyelország felosztását, melynek javarésze az eretnek porosz és orosz uralkodóknak jutott, de kivette a magáét a zsákmányból. Galiczia megszerzését a mai Bukovina elfoglalása követte (1774).

A hubertusburgi béke minden tekintetben forduló pont Mária Terézia uralkodásában. A külső háború helyett nagyszerű reform-alkotásokba fogott s a Habsburg-korszakban ekkor történt nálunk először, hogy a királyi hatalom következetes és tervszerű gondozásába vette az alattvalók anyagi és szellemi érdekeit, mi Mária Terézia uralkodásának valóban korszakos jelentőséget kölcsönzött. A nagy fordulat érdeme és dicsősége a királynőt magát illeti.

Mária Terézia igazán királyi lélek, eszes, erős akaratú asszony volt, kit nem csupán vakbuzgó szerzetesek neveltek, s kinek tetterejét, önálló gondolkodását ama női kör, melyben leánykorát töltötte, nem törte meg annyira, mint az előbbi trónörökösökét. Másrészt azonban mégis csak a bécsi udvar légkörében nőtt fel, mely beleoltotta a császári önkényuralom tanát, a nem-katolikusok iránti irgalmatlan gyűlöletet, mihez az új kor eszméiből még a németesítés és központosítás járult, úgy, hogy alapjá-

ban a császári rendszer legigazabb képviselője maradt: a reformjai csak ezt, a némileg modernizált rendszert igyekeztek végleges diadalra juttatni. A korlátlan uralomhoz ép oly csökönyösen ragaszkodott, mint bármelyik előde, sőt kiterjesztette azt saját családjára is, Forrón szerette férjét, 16 gyermekkel ajándékozta meg (e házasságból származnak a Habsburg-Lotaringiai család összes tagjai), de inkább királynője, mint felesége volt mindvégig. Ferencznek házassága évében, 1736-ban le kellett a lotaringiai

Mária Terézia

hercegségről mondania, melyért cserébe a kis Toszkána nagyhercegséget kapta. Csupán e tartományban volt valóságos uralkodó; s mikor 1745-ben római császár lett, megint csak címet kapott, de igazi hatalmat nem. Ferenc császár, bár a királynő féltékenysége tétlenségre kárhoztatta, mégis nemcsak új vért, de új szellemet is vitt az uralkodó családba. Nem osztozott a német miniszterek Magyarország iránti ellenszenvében sem s azok közé tartozott, kik a királynőnek 1741-ben a magyarok megnyerését ajánlották. Noha e tanácsa kitűnően bevált, a királynő csak kivételesen hallgatott szavára,

sőt lehetőleg kizárta gyermekeik neveléséből is. Csupán a két legidősebb fiú, József és Lipót főherceg lelki világára gyakorolhatott hatást, kik épen ez okból ütöttek el olyannyira a Habsburgok állandó típusától.

Mikor Ferencz császár meghalt (1765 augusztus 8), a királynő őszintén megsiratta s halála napjáig gyászolta. Férje halálakor legidősebb fiát, József-et császárrá választotta (1765) s kormánytárssá (korrégens) nevezte ki. De Józsefnek ép oly kevésbé engedett hatáskört, mint Ferencz császárnak, mert különösen józanabb vallásügyi nézeteiket kárhoztatta. Mária Terézia bámulatos munkakedvvel és munkaerővel végezte hivatását s nem csupán apróságokra, neve aláírására fecsérelte idejét. Többet dolgozott bármelyik miniszterénél, a nagy és az apró ügyekre egyaránt kiterjesztette figyelmét, minden fontosabb iratot személyesen átnézett s rávezette a saját véleményét. Általában nagyon szeretett írni, levelezni, főleg számos gyermekével s bizalmasaival úgy, hogy roppant szellemi hagyatéka maradt, mely egyénisége sokoldalúságának és kiválóságának erős bizonyítója.

Erényei mellett azonban elődeinek több fogyatkozása is megelevenedett lelkében. Pénzzel bánni, gazdálkodni ép oly kevésbé tudott, mint ők s az okatlan pazarlást, melyet elődei űztek, ő sem szüntette meg. Udvarát a

legfényesebben rendezte be s özvegy korában sem szüntette meg a költséges multságokat és ünnepélyeket, melyeken maga egyszerű gyászruhában jelent ugyan meg, ellenben családja tagjai és a meghívott vendégek mesés pompát fejtettek ki. A fényűzés az udvarból elhatott a társadalom összes rétegeibe és több családot juttatott romlásba. Ehhez járult a királynő mértéktelen kártyaszüvedéye, mely a korral folyton fokozódott. Bécsben, Pozsonyban, ahol csak megfordult, sokat és szerencsésen játszott, még pedig nagy pénzben, s azt mondták róla, hogy a holicisi uradalmat kártyán szerezte. Példáját követték a főurak, sőt a köznemesek is: országgyűlésen, megyegyűlésen, társas összejöveteleken az ördög bibliája lett a nők és férfiak főszórakozása, mely sokakat tett koldussá s a komolyabb elemeket is elszoktatta a komoly munkától.

A korlátlan kényuralom és a valláspolitikai tekintetében Mária Terézia egészen elődeinek nézeteihez ragaszkodott.

Magyarországot a császári rendszer szellemében politikailag egyszerű tartománynak, gazdaságilag Ausztria gyarmatának tekintette s a vallásüldözés fokozásával, valamint a tervszerű németesítéssel akarta népét sajátos nemzeti egyéniségéből kivetköztetni. Már 1741-ben ugyanakkor, mikor a magyaroktól várta trónja megmentését, ridegen ellenezte nemzeti kívánásaikat, melyeket ellenszolgáltatásul a hozandó áldozatokért a követek emeltek, kik a régi törvények alapján a magyar kormányzat önállósítását kívánták. Országgyűlést teljes tiz esztendeig nem tartott, miközben a magyarok a harctéren hősiiesen ontották véroket, s egész Európa hangoztatta, hogy a királynő Magyarország támogatásának köszöni a kedvező ákeni békét, s hogy Magyarországból meríti erejét, mit még a török követ is észrevett, midőn Bécsben járt. Annál kevésbbé zárközhatott el az okos királynő e tény elől s számtalanszor emlegette, Írásban és szóban kifejezte, hogy hálával viseltetik inegmentője, a magyarság iránt, hogy szereti a népet, melynek trónusát köszöni. Csakhogy a magyar nemzet alatt csupán bizonyos rétegeket: a főpapságot s a főuraknak azt a részét értette, mely föltétlenül követte parancsait. Ez elemeket busásan jutalmazta, udvarába gyűjtötte, egyéniségének bűvös körébe vonzotta, ellenben mindazt, ami a magyar nép előtt szent volt: politikai eszményeit, önállóságát, anyanyelvét, szellemi és anyagi érdekeit ép oly kevésbé méltatta figyelmére, ép úgy károsította, mint atyja és nagyatyja tette.

Mikor Mária Terézia először lépett a magyar rendek elé, 1741-ben azt mondogta, hogy nem kell őket komolyan venni, „mert eleintén igen keményen viselik magokat mindenben, de végtére mindenre reá állanak.“ Noha nekik köszönte harctéri sikerei nagy részét, nem is félt tőlök soha; s mennél inkább javult nemzetközi helyzete, annál következetesebben valósította azt az eredeti szándékát, hogy politikai hatalmukat elkobozza. A nemzeti eszme az elfrancziásodott, elnémetesedett uralkodó rétegekből az

alkotmány sánczain kívül álló tömegekbe szorult vissza s erélyesebb képviselője sokáig még az irodalomban sem akadt. így a királynő nagyobb rázkódtatások nélkül hajthatta végre terveit.

Az udvar szabad kezet engedett a főpapok és főurak vallásüldöző szenvedélyének, nem korlátolta pazarló, nagyúri életmódjukat, mely — noha a telepítés s a népesség szaporodása roppantul megnövesztette óriási

jóságaik jövedelmét — a legtöbbjüket (mint Pálffy kancellár, tehát hiteles tanú mondja) nagy adósságokba verte, mert (ugyancsak a kancellár szerint) túlságos pompát fejtettek ki, hiúságokra pazarolták pénzüket s hanyagul teljesítették állásuk kötelességeit.

Mária Terézia alatt érte el az arisztokraczia uralmának virágkorát a magyar egyházban. Ennek meg az volt természetes következménye, hogy valamint a főurak az államéletben, aképen a főpapok az egyházban föltétlenül támogatták a királynő kényuralmi törekvéseit s az egyház a legszorosabb alárendeltségi viszonyba jutott az államhoz.

Mária Terézia első sorban Róma hatása alól akarta a magyar papságot kivonni, hogy egymaga rendelkezze vele. Kötelezte a főpapságot, hogy évi jövedelme 10%-át a várerőditési alapra, 10%-át a lelkészi pénztárba (vallásalap) fizesse. A roppant esztergomi megyéből kihalította (1776) a besztercebányai, rozsnói és szepesi püspökségeket. Nem kért

Mária Terézia magyar kardja.
Jelenleg a Habsburg-ház kincstárában őrzik.

hozza pápai engedélyt, sőt a három új püspököt kinevezte, mielőtt terveit Rómában csak jelezte volna. Ugyanő alakította a szombathelyi és székesfehérvári katolikus püspökséget (1777), valamint több görög-egyesült püspökséget s művét a tanulmányi alap megteremtésével tetőzte be (1780).

Mindezekben rendesen oly önállósággal járt el, mintha az egyház egyszerű államintézmény lenne, melylyel a király ép úgy rendelkezhetik, mint a hadsereggel vagy a közigazgatással.

Művelődési tekintetben mindez a legüdvösebb hatással járt ugyan, de erősen beleütközött a fennálló törvényes jogrendbe; s hogy Mária

Terézia tisztán kényuralmi tervei javára eszközölte újításait, azt megvilágítja valláspolitikájának egy másik kidomborodó mozzanata.

Mária Terézia a katolikus egyház viszonyát a többi felekezetekkel szemben érintetlenül hagyta. A vallásos türelmességet, melyet akkor a korszellem már mindenütt hirdetett s nem egy uralkodó megvalósított, Mária Terézia ép oly kevéssé ismerte, mint bármelyik előde s az állam összes hatalmi eszközeit rendelkezésére bocsátotta a katolikus papságnak az üldözés és a térítés számára. Hasztalan igyekeztek előbb férje, azután fia, sőt egyes magyar és német tanácsadói mérsékletre bírni. Mária Terézia valláspolitikája negyven év folyamán változatlan maradt. Még olyan helyeken is állíttatott a protestánsok költségén plébániát, hol egyetlen katolikus sem lakott; a protestáns templomokat pedig tömegesen foglaltatta le s a protestáns szülőket arra kényszerítette, hogy gyermekeiket katolikus iskolába járassák. Igen sok földesúr egyszerűen elűzte protestáns jobbágyait, ami Sáros, Abauj, Bereg, Ung, Ugocsa, Pozsony, Nyitra, Gömör s sok

más vármegyében szörnyű veszteséget mért nemcsak a protestantizmusra, hanem a magyarságra. A magyar nép egyik része szétfutott, az a rész meg, mely ott maradt, rendszeren tót plébános alá került s számbeli csekélységénél fogva lassankint bele olvadt a tót többségbe.

E valláspolitikai készítése elő a legbiztosabban a kényuralom és a császári rendszer diadalát s azok a rétegek, melyek támogatták, voltak Mária Terézia legbuzgóbb munkatársai abban a tö-

Mária Teréziának 1754-ben élő négy gyermeke : József, Károly, Lipót, Ferdinánd.

rekvésében, hogy a rendek politikai jogait korlátozza, sőt lehetőleg elko- bozza és a kényuralmát megalkossa. A papi főurak mellett itt első sorban a rokon világi főurak sorakoztak köréje. Mikor Mária Terézia trónra lépett, a magyar főúri világban már hatalmas mérveket öltött az elnémetesedés, a magyarságtól való elidegenedés. Ezt a folyamatot a királynő

intézményekkel, kormányzata egész szellemével, főleg egyéniségének ellenállhatatlan varázsával igyekezett gyorsítani s teljes befejezésre juttatni. Bécsbe, állandó ott-lakásra, német családból való házasodásra buzdította a magyar főurakat, adományokkal, kitüntetésekkel (e czélnak szolgált alkotása, a magyar Szent István-rendjel is) jutalmazta azt, ki kívánságát teljesítette s külön intézetet alapított a végből, hogy az osztrák és magyar

Mária Terézia és fia, II. József mint társuralkodója.

előkelő világ ifjú sarjait a maga szellemében nevelje. Ez intézet a bécsi Teréziánium, melyben csak 1746 (alapítása) és 1772 között 117 magyar tanult, nem csupán főúri, hanem vagyonos köznemesi családok gyermekei. Az intézetben jeles tanárok, részben világiak működtek s német, ridegen udvari szellemben nevelték az ifjúságot. így új főúri nemzedék támadt, amelyből egészen kiveszett az a tudat, hogy magyar. Azt a mérhetetlen kincset, melyet nemzetük múltjában bírt, eszményeit, jogát, sajátos egyéniségének, önálló állami léteinek fentartására való törekvését nem ismerték, nem becsülték. Sokan meg sem tanulták a magyar nyelvet,

melyet „czigány nyelv“-nek neveztek. Sőt ama családok is, melyek nem vetkőztek ki teljesen magyarságukból, például a Széchényiek, valami átmeneti állapotba jutottak s Írásban és beszédben többet használták a németet, mint a magyart. Ekképen az a réteg, melyből a nádorok, kancellárok, országbírák, helytartótanácsosok, főispánok kikerültek: vagy épen nem, vagy kevéssé bírta a magyar nyelvet. Ezt leginkább az erdélyi mágnások őrizték meg, mert otthon tartózkodtak s az ő körükben csak a Magyarországból házasság útján oda szakadt főúri hölgyek nem tudtak magyarul. Elnémetesedtek a városok is és Pestet például valósággal meg kellett hódítani a magyarságnak.

Korlátlanul intézkedett Bécs a magyar ezredekkel s nagyban folytatta elnémetesítésöket, a császári seregbe való beolvasztásukat. Még a magyar egyenruhát is kiküszöbölték. A háborús időkben azonban legalább az a vakbuzgó papi szellem és az a rut protekció, mely a közszolgálat többi ágaiban lábra kapott, szorult háttérbe a magyar ezredekben. Itt a vallás és születés szempontjai nem lehettek egyedül irányadók s a tehetség, a vitézség, az érdem sem volt teljesen mellőzhető a harcias időkben. A protestánszal, ha katona volt, nem lehetett úgy bánni, mint a polgári életben, s a református B e l e z n a y Miklós, a jeles vitéz, egész a tábor-

nokságig vitte. Egészen a hadseregben józanabb, türelmesebb, sőt magyarabb szellem uralkodott, melyet a főpapság sanda szemmel nézett s nem egy papi író kárhoztatta a katonaság szabadosságát és oly irányban befolyásolta a nemességet, hogy tartózkodják a katonai pályától, mely megrontja hitbuzgóságát.

Mikor a királynő befejezte külháborúit, 1764 június 17-én összehívta harmadik és utolsó országgyűlését. Akkor már azt hitte, hogy a magyar

II. József, mint római király

rendiség teljesen meg van törve nem lesz képes önkényuralmi terveit megakadályozni. Ám mindkét táblán a legszélsőbb rendi hangulat jutott túlsúlyra s az volt a legnépszerűbb szónok, aki a legerélyesebben visszautasította az egyeduralkodói törekvéseket. Az országgyűlés azonban egészen meddő maradt. Ami jó törvényt hozott, azt a királynő nem hajtotta végre, amit meg a királynő akart, a hadi adó emelésén kívül, a rendek utasították el. Ezzel az udvar s a rendiség útjai sok időre elváltak egymástól. Mária Terézia sohasem tartott többé országgyűlést, hanem saját hatalomteljéből

valósította terveit s a rendiségnek nem volt sem bátorsága, sem ereje, hogy szándékainak útját állja.

Mária Terézia negyven esztendei uralkodása folyamán nagyszerű változások, messze kiható újítások álltak be a magyarság életében s ez a négy évtized a nagy nemzeti munka, a nevezetes reformok és haladások ideje. Csakhogy törvénytárunkban alig van nyomuk e reformoknak, mert kezdeményezésekben és valósításukban a rendiség alárendelt szerepet játszott. Az egész korszakban rideg elvi ellentét nyilvánul a törvényhozás két tényezője, a korona és az országgyűlés közt. A rendek hűségesen ragaszkodtak a nemzeti önállóság eszméjéhez, a magyar államterület kormányzatának függetlenségéhez, melyről azonban a korona hallani sem akart s ezekre nézve törvényeket vagy egyáltalán nem hoztak vagy nem hajtottak végre. Ellenben az elavult belső szervezet megjavítását az anyagi és szellemi érdekek korszerű gondozását immár a korona sürgette. Nem kevesebb, mint 2340 különféle rendeletet bocsátott ki s a rendeletek e tömege maga jelzi, hogy a kormányzatban új és józanabb, az állam hivatásának inkább megfelelő idő kezdődött.

Első sorban a magyar birodalom területi viszonyainak zür-zavara enyhült. Mária Terézia még 1741-ben, az országos lelkesedés hatása alatt megígérte a belső határőrvidék s a kincstári területek visszakebelezését. Ígéretét 1742—50 közt váltotta be. A belső határőrvidéket a vármegyék alá rendelte; a városok előbb kiváltságos, azután szabad királyi városok lettek.

A királynő (1744) megengedte a jászoknak és kunoknak, hogy 580.000 forinton kiváltsák magokat (redempció) a pesti rokkantak kórházalapjának földesúri hatósága alól. Ezzel a kis- és nagykunok és a jászok területe ismét a szabad területek sorába lépett. 1769-ben Lengyelország felszámolása előtt katonailag megszállta a lengyel uralom alatt levő szepesi városokat s visszaadta őket az anyaországnak. Uralkodása utolsó éveiben eleget tett a törvény azon rendelkezésének is, hogy az 1671-ben elkövetett s azóta idegen uralom alatt álló Zrinyi-Frangepán-javakat, vagyis a magyar tengerpartot a szent koronához csatolja, sőt neki adta (1779) a XV. század óta osztrák kormányzat alatt álló Fiume városát, mely külön kormányzót kapott. Tanácsosai az utolsó pillanatig ellenezték e szándékát s a magyar kivitt Triesztbe igyekeztek terelni, melynek Fiumével szemben roppant kiváltságokat biztosítottak. Egyes közigazgatási ágak: bányászat, vámügy, posta, továbbra is bécsi hatóságok kezén maradtak, sőt a királynő újabb határőrségeket szervezett, de nem többé az ország belsejében, hanem a végeken.

A városi hatóság 1720-1779 közt általában megduplázódott, a vidéki népesség azonban még sokkal nagyobb arányban növekedett, mert a beköltözés főleg a mezővárosokba és a falvakba özönlött. Mária Terézia uralkodásának negyven esztendeje folyamán ellenség nem dülta a magyar birodalom területét s így az új lakosok hamar gyökeret verhettek az új haza talajában, ámbar sok helyt akadályt emelt a telepedésnek megerősítése elé a vallásos vakbuzgalom. Mindazáltal — főleg 1763-ban, a porosz háború befejezése után — nagyszerű méreteket öltött a telepítés, kivált az állam területén.

Mária Terézia a jobbágy sorsán is enyhíteni akart. Országos urbérben akarta a földesur és a jobbágy jogait és kötelezéseit megállapítani. De bármi vakon követték az urak az udvart minden másban, ebben az egyben, a hol önérdékükről és előítéletükről volt szó, ridegen szembeszálltak a királynő szándékával. A királynő tehát a rendek nélkül fogott a kérdés megoldásához, s elkészítette az „urbárium“-ot, melyet Magyarország számára 1767-ben magyar, latin és tót nyelven hirdettek ki. A mai Tórország még 1756-ban, a Temesköz és Horvátország csak 1780-ban kapott külön urbáriumot. Erdélyben a királynő szintén megkezdte az anyaggyűjtést, de nemes szándéka megtört a hatóságok rosszindulatán s a reform épen ott nem létesült, a hol a legszükségesebb lett volna.

Az új úrbérrendezés nem érintette magát a jobbágyi intézményt, nem tette a jobbágyot telkének szabad tulajdonosává: csupán az intézmény elfajulását akarta orvosolni. A helyi viszonyok szerint minden vármegyében külön állapította meg azt: hogy milyen lehet a legkisebb jobbágytelep s hogy mi a legnagyobb teher, a mit még jobbágyra szabni lehet. Ez utóbbit még kölcsönös megegyezéssel sem lehetett emelni. E két alapvető eszméhez járult sok apró javítás, az uriszék szabályozása s úrbéri ügyekben a felsőbb folyamodású felügyelet behozatala, a szabad költözésnek nagyobb arányú biztosítása. Az addigi állapotokhoz képest az új úrbérrendezés nagyszerű haladás volt tehát, csakhogy végrehajtását egészen a vármegyére s ezzel a földesúrra bízta, s ezért jórészt kárba veszett. Sőt lassankint ellankadt az udvar is s a panaszos parasztküldöttségek sem juthattak többé a trón elé. Mária Terézia úrbérrendezése gazdasági és közművelődési tekintetben mindazáltal a legáldásosabb következményekkel járt. Fokozta a munkástömegek önértetét, munkakedvét, anyagi jólétét, szorosabbá fűzte az erkölcsi kapcsolatot a nép milliói s a haza közt; a földesurakra meg szintoly előnyösnek bizonyult, mert a jobbágyok vagyoni gyarapodása igen nagy mértékben fokozta az ő anyagi erejüket is.

Mária Terézia a magyar közoktatásügy terén nagyszerű reformokkal örökítette meg nevét uralkodása utolsó évtizedében. A királynő nem zárkózott el a kor szellemi áramlata elől, de csak azt vette át belőle, a mi a császári rendszernek megfelelt. Az új külföldi reformirány az iskolában az anyanyelvre helyezte a fősúlyt, a királynő meg az anyanyelvet egyszerűen a némettel azonosította.

Mínt hogy a magyar nyelvnek szószólója egyáltalán nem akadt, a királynő tanügyi újításaiban kizárólag a német nyelv érvényesült. Először az oktatásügy legszembeszokóbb hiányait pótolta s a Szepczen lévő iskolát akadémivá, főiskolává bővítette. A királynő csakhamar (1769—70) a nagyszombati egyetem újjászervezéséhez látott. Itt meghagyta ugyan a latin tannyelvet, de a magyar főiskolát teljesen a bécsi egyetem kaptájára húzta, sőt közvetlen függési viszonyba helyezte a bécsitől, mert az újonnan kinevezett magyar tanár Bécsben volt köteles vizsgát tenni. Más tekintetben azonban a reform a legszelesebb körű volt. A királynő egyszerűen államosította a Pázmány és mások által alapított, tehát tisztán katolikus intézetet — a nélkül, hogy a főpapok, kik a protestánsok apró falusi iskoláit is a legkíméletlenebb erőszakkal szedegették el, a királynő szándéka ellen szót emeltek volna — 1769 július 17-iki rendeletével s ezzel az intézetet az állam birtokába helyezte. Bőségesen gyarapította javait és jövedelmeit, szaporította a tanszékeket s a kor viszonyainak megfelelően rendezte a tanárok fizetését.

Ugyanekkor az egyetem orvosi kart nyert orvosok, sebészek, gyógy-

szerészek képzésére. De míg a nagyszombati csak Magyarországon képe-
sített gyakorlatra, a bécsi egyetem oklevele érvényes volt nálunk is. Más-
részt a királynő a protestánsoknak sokáig nem engedte meg, hogy orvos-
tudori oklevelet szerezzenek. Az egyetemmel kapcsolatban gimnáziumot
nyitattott, de nemesi ifjak számára, míg a nem-nemeseket — bármi jelesül
tanultak, ha kellő vagyont nem igazoltak, — egy-két osztály elvégzése
után egyszerűen kizárták, hogy mesterséget tanuljanak. Az egyetem rek-
tora azt ajánlotta, hogy ebben a középiskolában a latinra és magyarra
egyenlő súlyt fektessenek. De a kanczellária a magyarnak csupán olyan
szerepet juttatott, mint bármely más hazai nyelvnek, például a tótnak, a
konviktusban meg egyenesen erőszakolta a német nyelvet, mely az ország
többi konviktusaiban szintén túlsúlyra emelkedett. Így a budaiban (1769)
az egész ifjúság tanult németül, magyarul ellenben senki.

Ilyen állapotban találta a magyar közoktatást a XVIII. századnak műve-
lődési tekintetben egyik legnagyobb eseménye, a jezsuita rend eltörlése.
Mária Terézia nem támogatta, meg volt a jezsuitákkal elégedve, de mikor
a pápa eltörölte a rendet, ő is rátette kezét vagyona. Magyar földön
akkor a jezsuitáknak 45 rendházuk volt. Évi jövedelmüket (1766) hivata-
losan 250.000 forintra tették s elkobzott vagyonuk későbbi, *nagyon*
alacsony becslés szerint valami 8 millió forintra rúgott. E vagyon a
koronára szállt, mely eladta s a befolyó vételért tanulmányi czélokra for-
dította.

A jezsuita rend feloszlatásával a középiskolák többsége, mely jezsuita
kézen volt, elvesztette tanári karát. A királynő úgy segített magán,
hogy ideiglenesen meghagyta a volt jezsuitákat tanári, sőt czen-
czori és revizori állásukban úgy, hogy egyelőre semmi sem változott
s a jezsuiták a rend eltörlése után sem veszítették el a régi hatás-
körüket.

A jezsuita rend feloszlatása arra bírta a királynőt, hogy az eddigi egyes újtá-
sok helyett az egyetemes magyar katolikus s lehetőleg az egész országos tanügyet
egységes terv szerint összes ágaiban, a saját eszméinek megfelelően ala-
kítsa át. Ő osztotta az országot először tanterületekre, melyek keretében
minden iskola megkapta állami felügyelőjét. Ezzel a rendekre és feleke-
zetekre szétszakadt társadalomban bizonyos egységet teremtett, mely szin-
tén előfeltétele volt az egységes nemzet lassú megalakulásának. Gondos-
kodott egységes tantervről, új és szakavatott tanári és tanítói kar képzésé-
ről, persze német szellemben. A népiskolában egyszerűen az osztrák
tankönyveket hozta be; s mikor kitűnt, hogy ezeket nálunk lehetetlen
használni, kétnyelvű tankönyveket készíttetett, de az egyik nyelv mindig a
német volt, ellenben a másik a helyi viszonyok szerint, magyar, tót
vagy más.

Az iskola immár egészen új különlegességet, az eddigi magyar-latin

mellé még magyar-német nemzedéket nevelt. Az országnak az új tanrendszer mégis nagy hasznára volt. Azt a sok jót, azt a sok haladó eszmét, melyet az új tanrendszer más tekintetben nyújtott, a magyarság nyomban a saját érdekében értékesítette. Első sorban az egyetemi oktatás javult, a tanárok száma szaporodott s az új főiskola már a tudomány művelését is feladatának tekintette. Mikor pedig a királynő a primás, a kancellár, az országbíró tanácsa ellenére az ország központjába, Budára helyezte át (az 1777 — 8-diki tanév már ott folyt le), a főiskola kezdett belépni a nemzeti kulturtényezőik sorába, ámbár a kancellár megghiúsította a királynő azon szándékát, hogy tanárokul protestánsok is alkalmaztassanak.

Még nagyobb, igazán korszakos jelentősége volt a reformnak az, hogy megtörte a latin nyelv ősi, rég igazolatlan egyeduralmát az iskolában s ezzel előkészítette bukását a közéletben. A sok új tantárgy érdekében, mely az új tantervbe került, korlátolni kellett a latin oktatást s így az iskola mindinkább kivetkőzött régi jellegéből, nem a latinra fektette többé a fősúlyt, a mi szükségképen maga után vonta, hogy ez az idegen bálvány a közéletben se részesüljön, oly tiszteletben, mint régen. Helyére Mária Terézia a németet akarta ugyan ültetni, de az is idegen volt s nem birt túlsúlyra emelkedni úgy, hogy a nagy változásból az anyanyelv, a magyar irodalmi élet újjáébredése támadt. Ez a kor egyik legemlékezetesebb eseménye, mely minden további haladásnak előfeltétele volt.

Bármi mesterségesen elzárta a bécsi rendszer a magyar közszellemet a külföld behatásától, az új eszmék észrevétlenül, de szakadatlanul beszivárogtak hozzánk s itt egyre mélyebb hatást tettek a közielekre. Buzgó hazafiak már 1772 előtt megismertették a külföldi irodalom értékeiből a magyar közönséget. Lassankint egyes vékony szálak fűződtek a magyar s a külföldi irodalom közt. De az új eszmék sok más csatornán át, sokszor titkos utakon is eljutottak hozzánk.

A XVIII. századnak főleg második felében Európa-szerte mód nélkül elszaporodtak a titkos társulatok, melyek azonban csak látszólag voltak titkosak, még kevésbé követtek forradalmi czélokat, hanem egyszerű társas körök voltak s a műveltséget, a jótékonytságot, a kor eszméit igyekeztek társadalmi utón terjeszteni. 1740 körül jelentkezik a szabadkőművesség Németországban s csakhamar tömegesen alakultak más ilyen társaságok. A legfurcsább neveket öltötték s némelyek a haladás, mások a maradiság érdekeit szolgálták; némelyeknek czélja egyszerű játék, szórakozás, színházi előadás, költői szórakozás volt; egyesek kizárták körükből az alsó osztályokat, vagy legalább a zsidót, másokban az uralkodó családok sarjai mellett minden tisztességes ember helyet foglalhatott. Közös tulajdonságukká vált azonban, hogy tagjaik titokzatosan öltözködtek, noha

titkolni valójuk alig volt — üléseik bizonyos szertartások szerint folytak le.

Az a tettvágy, mely az akkori állami viszonyok mellett az alkotmányos élet híján másutt nem érvényesülhetett, e társaságokba húzódott, s a felvilágosodott kor türelmes és emberbaráti eszméit terjesztette. A legtöbb beolvadt a szabadkőművességbe, mely Bécsbe és onnan hozzánk is elhatott. Bécsben Ferencz herczeg, Mária Terézia férje pártfogása alatt alakult meg (1742) az első szabadkőműves páholy. A királynő feloszlatta ugyan, de később újra megengedte s az intézmény 1750 után nagyon elterjedt hazánk minden részében. Főleg a városokban, Pesten, Kassán, Zágrábban, a Királyföldön alakultak páholyok, leginkább a főúri társadalom részvételével. Alig volt főúri család, mely a tagok sorában képviselve nem lett volna, gróf Esterházy Ferencz magyar és gróf Bethlen Gábor erdélyi kancellár szintén szabadkőműves volt, a páholyok tagjai között szerepelt gróf Széchényi Ferencz is.

Egész hirtelen az írók munkás csapata tűnt föl, s a magyar könyvpiacz a cenzura minden erőszakossága daczára csodás gyorsasággal élénkült meg. Irodalmilag ujjáébredt a magyar, s mihelyt ez megtörtént, az Európa-szerte uralkodó összes szellemi irányok egyaránt megtalálták nálunk képviselőiket; és paloták, udvarházak, szerény jobbágyviskók vegyesen szolgáltatták az írókat. Beköszöntött a lelkek tavasza, rügyezni kezdett az irodalom életfája s a szellemi ujjáébredés egyesítette először a nemzeti társadalom különböző rétegeit. Az egyik lelke sugallatát követi, a másik, az egyszerű strázsameter vitéz bajtársai „közös ösztönzésére“ kezd írni, de mindnyájan egyenlő szeretettel áldoznak az anyanyelv oltárán. Minthogy az országnak nem volt politikai és társadalmi központja, a haza különböző részeiben egyszerre hangzott fel az irodalom pacirtszava, mindenütt új írók lépnek elő, kik összefüggés, közös érintkezés nélkül végzik nemzetébresztő munkájukat.

Bessenyei, hogy visszahódítsa nemzete elidegenített rétegeit, színművet, színházat, tudományos akadémiát s minden egyéb művelődési tényező megalkotását, az iskola, főleg az egyetem magyarosítását követeli. Azt akarja, hogy a nép ne csupán ócska mesékből, naptárakból, álmos könyvekből merítse lelki táplálékát. Másrészt a tisztas munkát becsét hirdeti, szót emel az elnyomottak érdekében, hangsúlyozza, hogy az urak is parasztokból lettek, javítani akarja a jobbágyság helyzetét s utal rá, hogy jelen állapotában a paraszt maga sem tudja, mennyi esze van, vagyis milyen gazdag nemzeti kincs vész el benne értékesítetlenül. A nagy királynő észre sem vette ezt az új tényezőt s mikor 1780 november 29-én meghalt, azon hitben hunyhatta le szemét örökre, hogy elérte elődei célját s végleg diadalra juttatta a császári rendszert Magyarországon.

Mária Terézia volt az első magyar király, aki a pragmatika szankció jogán került a magyar trónra és leszármazottjai azóta uralkodnak Magyarországon. Elmondjuk itt pár szóval, mi a különbség a magyar és az osztrák pragmatika szankció közt. A magyar pragmatika szankció III. Károly és a magyar nemzet között kötött szerződés, melynek értelmében a magyar nemzet III. Károly után a leányági örökösödést elfogadja; ez az örökösödés kiterjed I. József és I. Lipót leányági leszármazottaira is. Amikor ebből a három ágból való leszármazás kihal, a szabad királyválasztás joga visszaszáll a nemzetre.

Egészen más az osztrák pragmatika szankció.

Az osztrák örökösödési rend biztosítja az osztrák örökös tartományok feloszthatatlanságát és örökös öröklési jogát. Ez a Habsburgoknak házi törvénye, melyet az örökös tartományokban egyszerűen kihirdettek és annak értelmében az osztrák tartományokat mindig Habsburg ivadék örökli, amíg csak egyetlen is él és a legutolsó annak testátlhatja, akinek akarja.

K a u n i t z herceg,
Mária Terézia minisztere.

Mária Terézia halálakor legidősebb fia, József, az első Lotaringiai-Habsburg uralkodó rég római császár volt. Nem új ember volt többé s még mint trónörökös jelezte, hogy más szellem lakozik benne, mint anyjában. A közvélemény sejtette tehát, hogy ezúttal a trónváltás mélyreható rendszerváltozást jelent; ámbár egyelőre nem történt semmi, sőt az új király első leiratában (nov. 30) biztosította a rendeket, hogy jogaikat tiszteletben tartja, a kormányzések viszont az országgyűlésre és koronázásra készültek, melynek napját 1781 jun. 25-re várták. De másképp történt. József Magyarországon is császár akart maradni. Mikor a királyi székbe ült, nem kívánt felhatalmazást senkitől ujitó eszméi keresztülvitelére, hanem belátása szerint indította meg a munkát. Teremtett hasznosat, üdvösét, áldásosat s évszázadok óta ő volt az első Habsburg-uralkodó, ki a kényuralomba nemesebb erkölcsi tartalmat ömlesztett, s belé igyekezett oltani az alattvalók iránti kötelességérzet fogalmát. Gazdaggá, műveltté akarta tenni népeit: habár kevésbé azért, hogy boldogok legyenek, mint inkább azért, hogy dusabb segélyforrásaikat kedve szerint használhassa hódító, világhatalmi ábrándoktól vezetett külpolitikai céljaira.

II. József, mikor trónra lépett, már özvegy ember volt. Két ízben nősült, de mindkét házasságát hamar felbontotta a halál. Minthogy fia nem volt, 1773 óta öcscsét, Lipót főherceget s ennek fiát tekintette saját gyermekeinek s trónja örököseinek. Minden idejét, minden erejét tervei valószínűsítésére fordíthatta tehát, s immár igazán öntudatosan, a kor eszméiből merített segélyeszközökkel folytatta őseinek összpontosító és németesítő politikáját.

József mint trónörökös és uralkodó többször bejárta Magyarországot egyes vidékeit, tanulmányozta állapotait, megismerkedett a nép s a különféle társadalmi osztályok helyzetével, hangulatával és óhajaival. Általában szerette a magyarokat, de csakis oly értelemben, mint édes anyja: szerette azokat, kik föltétlenül engedelmeskedtek akarátának. Még az ország iránt sem vezette rosszindulat s már ifjú korában mondta, hogy népességét, iparát, kereskedését, oktatásügyét fejleszteni kell, még pedig úgy, hogy elejét vegyék az aggodalomnak, mintha kiváltságaitól meg akarnák fosztani. Kiemelte azt is, hogy a magyar kitűnően alkalmas a katonai szolgálatra, hogy élénk szellemű s — ha jól, nem pedig szolgálai módon vezetik» ha az iskola kiműveli, — hamar meglepő haladást fog tenni. Sőt tovább ment, s fennen hirdette, hogy Hunyadi Mátyás király útjain óhajt haladni s az „igazságos“ nevet akarja a magyaroktól kiérdemelni. Szándékai a legnemesebbek voltak: csak hogy mindaz, amit alkotott vagy alkotni akart, idegen czélnak, Magyarország beolvasztásának szolgált s így elvi ellentétben állt azon néprétegek legszentebb érzelmeivel, melyek az elfrancziásodott, elnémetesedett, ellatinosodott országban még mindig maradtak. Megadta a szabadságot az elnyomott osztályoknak, de cserében legszentebb eszményeiket akarta elkobozni. Ez életének tragikumuma. Olyan hatalommal jutott összeütközésbe, mely anyja uralkodása idején még gyönges és tehetetlen volt, mely azonban immár mint fiatal, legyőzhetetlen óriás vette föl a harczot s végül a nemzetközi viszonyok segítségével leteperte. Ez a hatalom a nemzeti érzés volt. Anyja 15 éven át nem tartott országgyűlést s minden reformját a rendek közreműködése nélkül hajtotta végre. József nem koronáztatta meg magát, nehogy esetleg a koronázási esküvel ellentétbe jusson, de nyomban hozzálátott tervei kiviteléhez.

József munkáját az egyházpolitika terén kezdte. Nyomban trónralépte után figyelmeztette a kancelláriát, hogy a vallásügyben enyhébben járjon el; s mikor ennek daczára folyt az erőszakoskodás: József 1781 október 25-ki pátensében tudtára adta az összes hatóságoknak, hogy mindkét protestáns felekezetre, valamint az ó-hitűekre kiterjeszti a vallásszabadságot és a jogegyenlőséget. Ez a rendelet megadta nekik a jogot minden közhivatalra, egyetemi és főiskolai tanszékre, lehetővé tette a hitközségek alapítását, megengedte a protestáns vallásra való áttérést. Nyomban megszűntek a katolikus vallásra való áttérések: 1783—4-ben egyetlen egy áttérés sem történt, jeléül annak, hogy az eddigieket sem a vallásos meggyőződés sugallta. Csak hogy a rendelet végrehajtása töméntelen akadályba ütközött, még a protestánsoknál is, kik sok helyt úgy megszokták a katolikus szertartásokat, hogy papjaikkal emiatt heves viszályba keveredtek. De a *tulajdonképeni bajt a főpapság okozta. Valóságos „szent ligát“* alkotott a türelmi rendelet ellen s mindenképpen igyekezett azt kijátszani.

József császár türelmessége nem csupán a keresztény felekezetekre, ha

nem a zsidókra is kiterjedt, kik minden jog nélkül éltek kincstári és földesúri javakon. József márcz. 31-iki rendeletében meghagyta a zsidóknak, hogy mindenütt, hol megfelelő számmal élnek, hitközséget alakítsanak s iskolát állítsanak a rendes tanügyi hatóság felügyelete alatt. Megnyitotta számukra a felső tanintézeteket, sőt egyenesen kimondta, hogy buzdítani kell őket, hogy egyetemre küldjék a gyermekeiket. Megengedte, hogy iparosságot, fuvarosságot üzzenek, a czéhekbe fölvéssenek, paraszt-telket bérelhessenek, ha azt magok művelik. Fentartotta ugyan a türelmi adót, de minden zsidó jelt eltörölt s megengedte, hogy a zsidó úgy öltözködjék, mint más honlakos, sőt kardot is viselhessen. Ám a hatóságok eljárása ríktó ellentétben maradt József türelmességével, mi a császárt annyira megharagította, hogy számos főispánt és vármegyei tisztviselőt *el* akart csapni. De minthogy a kitartás nem tartozott jellemvonásai közé, lassankint a töméntelen nehézség, a kormányzések rossz indulata, a főpapok fölbesugása, a római befolyás elterelte eredeti szándékától. Egymásután tette a legellentétebb intézkedéseket, különösen az áttérést akarta gátolni, s végre is annyi módosítást eszközölt türelmi rendeletén, hogy kevés maradt meg belőle az életben. A protestánsok meg panaszkodak, hogy nem elég szilárd a jogalap a vallásszabadság biztosítására s hogy ehhez törvény kell. Végül attól félték, hogy vallásukat akarja eltörölni s hogy „a különböző vallások uniáltatása“ lappang a türelmi pátens háta mögött. Mindez József császár népszerűségét a nem-katolikusok közt is megingatta. Pátens helyett ők is törvényt követeltek vallásszabadságuk biztosítására s csatlakoztak az országos ellenzékhez, mely időközben a császár általános uralkodói rendszere ellen alakult.

A türelmi rendelettel párhuzamosan József a katolikus egyházban igen messzemenő változtatásokat eszközölt. 1781 márcz. 30-án szigorúan elrendelte, hogy a pápának a magyar egyházhoz intézett iratait a magyar birodalomban csak akkor szabad kihirdetni, ha élőleges bemutatás után megnyerték a királyi engedélyt. Mindinkább az állam szolgálatába helyezte a katolikus papságot; rendeletileg szabályozta az egyházi szertartásokat, a körmeneteket, a böjtöt, a temetést, miközben beavatkozott mindenbe: a családi és magánviszonyokba, s például megtiltotta, hogy a nők fűzöt viseljenek. így a sok kicsinyes részlet-munkában elveszett munkásságának egységes volta, míg a haladás barátai kinevették túlzásait s Nagy Frigyes sekrestyés-testvérnek csúfolta.

1782 elején maga VI. P i u s pápa Bécsbe sietett, hogy más útra terelje; de noha meglegedetten indult haza, látogatása nem tett mélyebb hatást a császárra, ki tovább haladt a maga útjain s a magyar katolikus egyházban emlékezetes változtatásokat eszközölt. Rendezte a szegény alsó papság anyagi helyzetét. Összeíratta a plébánosok jövedelmét s megvizsgálta, hol kellene új lelkeszséget állítani. A hivatalos adatok szerint 950

új plébánia s 559 káplánság látszott ajánlatosnak s a lelkészek az ellátás legalacsonyabb határának 418 írtban való megállapítását kérték. E tervek kiviteléhez pénz, rengeteg pénz kellett, melyet József úgy szerzett meg, hogy azokat a férfi és női szerzetes-rendeket, melyek nem betegápolással vagy tanítással foglalkoztak, a jezsuita rend példájára, eltörölte s vagyonaikat elkobozta (1782). A dús vagyont a helytartótanács vette át, s jövedelmét a vallásalapra (kassza parohorum) és a közjó céljaira fordította. A kellő pénz birtokában a császár megindította — bármennyire gátolták a főpapok és saját hatóságai — a lelkészségek szaporítását s a lelkészi fizetés rendezését. A plébánosi pénz-jövedelem legalacsonyabb fokát, a kongruát, melyet még anyja 200 írtban állapított meg, 300, a káplánét 150—200 írtba szabta. Gondoskodott az alsó papság megfelelő kiképzéséről s a Pázmáneumot Bécsből Budára akarta áthelyezni. De a kancellária figyelmeztette, hogy az összpontosítás rendszere azt kívánja, hogy az intézet a birodalom fővárosában maradjon s ezzel csakugyan meghiúsította az áthelyezést. Egészben József császár a sok aprólékos, zaklató intézkedés mellett, mely különben magától megszűnt, rendkívüli szolgálatokat tett a magyar katolikus egyháznak, mert visszavezette igazi hivatásához, ami nyiban elősegítette a hitélet egészséges lendületét.

József császár Nagyszébenből bocsátotta ki a rendeletet, mely Erdélyben eltörli a jobbágyságot s a parasztot fölmenti a földesúri hatóság alól. Immár szabadon költözhetett, nősülhetett, mesterségre adhatta magát s ott kereshetett foglalkozást, a hol jónak látta. Ha azonban meg akart telkén maradni, bizonyos bért kellett fizetnie s nem mint jobbágy, hanem mint egyénileg szabad bérlő állt földesurával szemben. Az erdélyi hatóságok azonban nem hajtották végre a császár nemeslelkű rendeletét. Másrészt a magyargyűlölő oláh papok felizgatták híveiket a magyarság ellen s 1787 okt. 31-én H ó r a és K l o s z k a vezetése alatt kitört a lázadás. Négy hét alatt 129 községet pusztítottak el.

Végül elfojtották a lázadást s a két fővezért, Hórát és Kloszkát fogságra vetették s kivégezték.

Az Erdélyben tett szomorú tapasztalatokból József császár azt a tanúságot merítette, hogy a jobbágyság felszabadításához Magyarországon csak a közigazgatás újjászervezése után szabad fognia. Valósággal meggyűlölte a fennálló közigazgatási tényezőket, melyek már türelmi rendelete végrehajtásában annyi keserűséget keltettek nemes lelkében. Saját kormányzókéi, a városok s vármegyék tisztikara annyi rosszakarattal, oly csökönyös ellenállással játszották ki szándékait, hogy az egykorú Szirmay Antal szerint magaviseletük nemcsak felháborította, hanem elvonta lelkét a magyaroktól. Az a felfogás emelkedett benne túlsúlyra, hogy el kell törölnie az egész rendi szervezetet s a régi törvényhozást, melyre a reformok ellenségei folyton hivatkoztak ellene. Különösen a vármegyét gyűlölte meg, mely — mint

három évi tapasztalás után panaszolta — „rendeletéit csak ekspedició s nem ekzekució tárgyává teszi“, azaz átveszi őket, de végre nem hajtja. Abban, hogy a törvényesség útját sürgette, a császár „csak rosszakaratot és dölyföt“ látott s végül a legszélső eszközökhöz akart folyamodni. Azt tervezte (1789), hogy német és más idegen embereket ültet a magyar közhivatalokba, a magyar hivatalnokokat meg az örökös tartományokba, vagy Belgiumba helyezze át. E hangulatban azután halomra döntött mindent, ami útjában állt, mert ez a rombolás különben is megfelelt politikai végcéljának, az egységes birodalom eszméjének. Bécsben összpontosította a kormányzatot, míg az egyes országok élén csak tartományi főhatóságokat akart, melyek Bécs vezetése alatt végzik hivatásukat.

József a szent koronát, a magyarság ez ősi kincsét és önállósága jelképét Bécsbe vitette. A vármegyék tömegesen követelték a korona visszaszolgáltatását. De a császár nem hallgatott rájuk s haladt a maga útján. Az erdélyi káliczelláriát a magyarba olvastotta, a helytartótanácsot Budára helyezte át (1783), egyesítette vele (1785) a magyar kamarát, az ország legfőbb pénzügyi hatóságát, ellenben kizárta belőle az egyházi elemet, s protestánsokat is nevezett ki tisztviselőivé. Ezzel a helytartótanács, mely eddig inkább papi, mint világi intézmény volt, igazi állami közeggé, a legfelső akarat végrehajtójává lett.

József megszüntette Erdély egyes nemzeteinek helyhatóságát s 10 vármegyére osztotta az országot, sőt kilátásba helyezte, hogy előbb-utóbb egyesíteni fogja Magyarországgal. Erdély után az anyaország következett, melynek szintén új közigazgatási beosztást adott (1785). Tíz kerületre (cirkulus) osztotta, melyek mindegyike 4—5 megyéből állt. A kerület feje a királyi biztos (direktor) volt, ki a vármegyék alispánjait kinevezte, míg a többi tisztviselőket továbbra is a megye gyűlése választotta, ámbar a királyi biztos bármikor felfüggeszthette s mással helyettesíthette őket. Az új alispáni karban századok óta ekkor jelent meg újra, mint első fecske, nem-nemes és protestáns: Hajnóczy József. Mihelyt József a közigazgatást gyökeresen átalakította, megszüntette (1785) a jobbágyságot Magyarországon s a kapcsolt részekben is, melyekre a közigazgatási reform szintén kiterjedt. Örökre eltörölte a jobbágy nevet, kimondotta a korlátlan szabad költözést, megengedte, hogy a jobbágy a földesur engedelmével is házasodhassék, mesterséget tanulhasson, iskolába járhasson, értelmiségi pályára léphessen, hogy ingó javairól szabadon rendelkezék, hogy őt telkétől meg ne foszthassák s személyes szolgálatra a földesur ne kötelezhessen. Ez roppant haladás volt az eddigi helyzethez képest, de nem tette a jobbágyot telkének tulajdonosává. A ki nem akart paraszti állapotban maradni, az szabadon költözhetett máshová. Aki azonban telkén maradt, az tovább is fizette a szabatosan megállapított úrbért, vagyis telkének bérlőjévé vált.

A közigazgatás újjáalkotásának másik főfontosságú mozzanata az volt, hogy elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól s bevonta a királyi városokat az új igazságügyi szervezetbe. A császár megállapította az egyes bírói fokozatokat s hatásköröket, a királyi táblából kizárta a papságot azzal, hogy a pap csak egyházi állásba való. Az úri széket fenntartotta ugyan, de megszorította illetékességét. Elvonta a házasságpöröket a püspöki szentszékektől, emberségesebb szellemet hozott a büntetőjogba, eltörölte a halálbüntetést és a kinpadot, mint vallató eszközt s általában javította, gyorsította a bírói eljárást.

A közigazgatás és igazságszolgáltatás átalakítását a császár az adó-reformmal, a közteherviselés életbeléptetésével akarta betetőzni, de a köz-nemesség, mert országgyűlést nem tartott, ellene volt. A császár igyekezett új terveit támogató nemesi réteget is teremteni. A Temesközben, mely eddig kizárólag a kincstár tulajdona volt, eladatta az államjavakat, s aki jószágot vásárolt, azt megnemesítette. „Korcsmárosok, kalmárok, tímárok, könyvnyomtatók, grófok komornyikjai, udvari tisztjeik, örmények s több efféle hitvány emberek megnemesültek országunkban“ — írja Dugonics András. Másrészt tömegtelen idegen bányaugyi, katonai, harminczadosi, sőtishti hivatalnok szerzett nemességet, mert a császár szívesen megadta minden hivatalnokának, aki kérte, az ármálist, (nemesi oklevelet), ámbár ez armálistákat a vármegye nem akarta a többi nemesekkel egyenrangúaknak elismerni. #

Hogy a régi birtokos osztályt végkép megfélemlítse és elnémítsa, József császár az irodalomban valóságos irtóháborút indított ellene. Németül, de magyar fordításban is nem egy munka jelent meg, mely a nemesség előjogait, életmódját, jobbágycsúszás iránti kíméletlenségét több-kevesebb igazsággal, részben a közelgő francia forradalom szellemében ostromozta. Néme-lyikben van találó élez és gúny. E munkák nem maradtak hatástalanok s hozzájárultak a nemesség megfélemlítéséhez, elannyira, hogy a vármegyék éveken át nem mertek az új intézményeknek komolyan hadat üzeni, s a hol volt ellenzék, az is óvatosan, tartózkodóan viselkedett.

Igazi komoly, mélyreható ellenzék József császár és rendszere ellen csak akkor alakult, mikor legszentebb kincsében, anyanyelvében támadta meg a magyarságot. Az újjáalakított császári rendszerbe még Mária Terézia fölvetette a németesítést, melynek szolgálatába helyezte az iskolát és a kormányzatot. De bizonyos óvatossággal járt el, míg József császár heves vérmérsékletével, csekély valóságérzetével túltette magát minden korlátot, minden kíméleten s nem is sejtette, hogy milyen zivatart fog magára idézni, a mikor ráerőszakolja a német hivatalos nyelvet a magyar népre. A hadseregen kezdte, majd 1784 április 26-iki rendeletében kimondta, hogy jövőre német legyen az állam nyelve s a kancellária, a kamara, a helytartótanács, az erdélyi gubernium november 1-től kizárólag e nyelvel

éljen; 1786-tól kezdve ugyanezt tegyék a vármegyék, három év múlva pedig a törvényszékek és a pörös felek; s általában csak az viselhesen állami, megyei, egyházi tisztséget, aki németül tud. Minél inkább ismertté váltak szándékai a társadalom szélesebb rétegeiben, annál nagyobb rémületet keltettek, annál mélyebben fölkaavarták a szenvedélyeket. A nép lelkét a legérzékenyebb pontján támadta meg. Másrészt a rendelet töméntelen magánérdekeket sértett, mert az eddigi hivatalnoki elem legnagyobb részét kizárta a szolgálatból: hisz arra gondolni sem lehetett, hogy a kitűzött határidőben annyira elsajátítsák a németet, hogy e nyelven működhessenek. Még a hétszemélyes tábla bírái sem tudtak németül s minden meszterkedés mellett igen sok vármegye bíróságát úgy kellett megalakítani, hogy egyetlen németül tudó bíró sem akadt benne. Az ügyvédek közül szintén legföljebb minden harmadik értett németül. A császár ismerte a viszonyokat; kénytelenségből többször elhalasztotta a nyelvrendelet szigorú végrehajtását s utoljára 1790 november 1-ig toltta ki a határidőt, mely napot azonban már nem élte meg. De hogy a nyelvrendelet számára legalább a jövőt biztosítsa, a magyar tanügyet egészen elnémetesítette.

A magyar nyelv elleni kíméletlen küzdelem juttatta nálunk zátonyra József császárt és rendszerét. Ez újítása már oly mélységes és fenkölt érzelmeket sértett, melyek az egész nemzetet egy zászló alá hajtották ellene. Maga egyesítette rendszerének összes ellenségeit, azokat, kik minden cselekedetét elfogult, önző rendi érdekből gáncsolták és azokat, kik lelkesen fogadták hasznos újításait, de most visszariadtak attól, hogy legdrágább kincsekkel, nemzetiségökkel, anyanyelvükkel kelljen a haladást megfizetniük. Ilyen áron nem kellettek a reformok. A kor irodalma éppen nem rideg ellenszenvvel kísérte József császárt és alkotásait. Hősies bátorsággal védelmezte ugyan a magyar nyelv jogait, de egyebekben elismerte József szándékának nemes, valamint sok újításának szükséges és hasznos voltát.

A magyar birodalom lakosságának nagy része azonban nem tudott magyarul s az irodalom hatása nem terjedhetett ki reá. Igen nagy rétege a lakosságnak éppen német volt s csak nemrég költözött be, úgy, hogy a németesítést természetesen örömmel kellett fogadnia. Csakhogy a nem-magyar ajkuakat József császár gazdasági politikájával idegenítette el magától s hajtotta a magyarság táborába. A gazdasági kiaknázás eddigi rendszerét a császár nemcsak hogy fentartotta, hanem még inkább kiélesbitette; s noha tudta, hogy ez ellenkezik politikai céljaival, noha elismerte (1784), hogy az egész monarkia összes terményeinek tökéletesen szabad forgalma s közlekedése jobban megfelelne az uralkodó család érdekeinek, a közbenső vámsorompókat nem döntötte le.

Első sorban a városokat sújtotta József császár politikája. Általában nem szerette a nagy városokat, s bizalmasan utasította is hatóságait, hogy Pesten nem kell a házakat szaporítani, a várost megnagyobbítani. Ural-

Frigyos Vilmos, a nagy választófejedelm fogadja a francia kiutasítottakat.

Endrei Zalán: A Világ Történelme. IV.

„Globus” műintézet, Budapest

kodása idején a legtöbb királyi város valóban inkább hanyatlott, mint emelkedett. 1787-ben a városok összes lakossága papokkal és nemesekkel még mindig csak 402 000 lélek volt s a mezővárosok népessége sokkal nagyobb arányban nőtt, mint számos városé. Ehhez azonban a városok elzárkózó szelleme is járult s például Pest, ha csupán tőle függ, örökre falusi fészek maradt volna. A tanács állandóan akadályozta a bevándorlást, előbb a magyarokét, rácokét, görögökét, azután a zsidókét, kiket még

II. József császár, Magyarország koronázatlan király

1786-ban is ki akart tiltani. De a helytartó-tanács érvényre emelte az összesség érdekeit a kenyéririgység ellen s kimondotta, hogy úgy kell a zsidókkal bánni, mint az állam többi hasznos polgáraival. Csak e józanabb felfogás segítette elő Pest fokozatos emelkedését, mely ez időben még mindig elmaradt Buda mögött. (1780-ban Budának 23.643, Pestnek csak 16.746 lakosa volt.) De a császár sem az egyikkel, sem a másikkal nem sokat törődött. Mikor az egyetemet Pestre helyezte át, a budai királyi

a palota egyszerűen üresen maradt.

Ellenben a helytartó-tanácsot és a kamarát s más hatóságokat Budára telepítette s ezzel a kormányzat központja a határszélről ismét az ország szívébe került vissza. Ekkor öltötte Buda a hivatalnokváros jellegét s épült a Krisztinaváros is. Pestet viszont az egyetem áthelyezése, de különösen kedvező földrajzi fekvése gyarapította s országos vásárait tömegtelen nép sereglett. A német polgárok: Lőcse, Selmecz-, Körmöcz-, Besztercebánya, Brassó, Szeben lakói folyton szegényedtek. Pozsony — a kormányzéseknek Budára helyezése következtében, melylyel együtt járt sok főúri családnak elköltözése — szenvedett érzékeny kárt.

Mindezt nagyon jól tudta a magyar földműves, iparos, kereskedő s tudta azt is, hogy a kormányzat okozza szegénységét, elmaradottságát. És ez a tudat gyökeres átalakulást okozott gondolkodásában. Még az új telepések is meggyűlölték a császári rendszert.

Ekképen József császár, kit trónraléptekor annyi rokonszenvvel fogadtak, egymásután lázította maga ellen a magyar nép összes rétegeit: a protestánsokat épen úgy, mint a főpapságot; a parasztszályt épen úgy, mint a nemességet; a kereskedés, ipar tényezőit ép úgy, mint az őstermelésből élő elemeket.

Az osztrák hatalom mindent elkövetett, hogy az országot gazdaságilag

is Ausztria gyarmatává tegye. Tervszerűen megakadályozta a kereskedés fejlődését Bécs javára s még állattenyésztésünket is tönkre igyekezett tenni, úgy, hogy míg Ausztria jólétben úszott, a magyar nép körében általános volt a nyomor. Mikor Nagy Frigyes 1786-ban meghalt, József császár eljutott hatalma delelőjére. Megszabadult legfélelmetesebb ellenfelétől, s mint országainak reformátora, az európai közvéleményben nagy népszerűségnek örvendett, hatalmas hadseregre támaszkodott s oly biztosra vette rendszerének teljes diadalát, hogy figyelemre sem méltatta a magyar nép hangulatát.

Józsefnek ez az előnyös helyzete azonban 1787-ben hirtelen megváltozott. Belgiumban, mely akkor a Habsburgok örökös tartományai közé tartozott, kitört a forradalom. József erre a rémhírre a Krímből, ahová Katalin czárnő látogatására utazott, a szörnyű rossz utakon roppant fáradalmak közt, hanyatthomlok sietett haza s 10 nap alatt Bécsben tért meg. Júliusban ismét otthon volt, de az ut megtörte különben sem nagyon izmos testi szervezetét. Ez idő óta gyógyíthatatlan kór támadta meg, vért hányt s nagyon elgyöngült. De azért erélyesen fogott a belga fölkelés leveréséhez. Ugyanekkor, tehát a legalkalmatlanabb időben, Katalin czárnő megüzente a szultánnak a háborút, melyben József császárnak részt kellett vennie. 1787 szeptemberben elrendelte a mozgósítást s a következő év elején valami 300.000 katona állt a délvidék különböző pontjain, 150.000 ember a császár és kedvencze, Laszi tábornagy vezetése alatt Pétervárad és Zimony közt. A török nem sokat törődött az oroszokkal, hanem egész erejét a császár ellen összpontosította. A hadi események mély hatást tettek a magyar közvéleményre, melyet a keringő rémhírek még inkább felizgáltak. A népszerűtlen háború különben is országos drágaságot okozott, mire a kormány a piaczi árnál sokkal olcsóbbra szabta meg a hadsereg számára szükséges cikkek árát. Mikor a nép ilyen áron nem akarta eladni gabonáját, a katonák házkutatást tartottak s elszedték a készletet. Sőt nem is készpénzzel fizettek, hanem utalványt adtak, mely csak a háború után vált esedékessé.

Mindez fokozta az elkeseredést s tette ösztönözte a bátrabbakat. Egyesek érintkezésbe léptek a belga mozgalom vezéreivel, mások, mint Bekk báró, Semsey és Vécsey, a porosz udvarhoz fordultak. A József-ellenes irodalom erősen szította az ellenzéki hangulatot s csakhamar megmozdult az egész ország. A vármegyék valósággal rohamot intéztek a fennálló rendszer ellen s felirataikban kérték-követelték az országgyűlés összehívását. A természet is a császár ellen fordult. Kitört a pestis, másrészt az 1788/9-iki tél rettenetesen hideg volt s töméntelen bajt okozott a katonaságnak. Mikor meg 1789 tavaszán karhatalommal vették el a néptől gabonakészleteit s felverték a vermetet, magtárakat s mindenkitől „torokon verve“ elszedték, ami élelmiszere volt: az elkeseredés a végletekig foko-

zódott s a vármegyék gyűlésein viharos jelenetek játszódtak le. Ily hangulatban találta az országot a párisi forradalom, a világtörténelmi jelentőségű 1789-iki francia események hire, mire a nemzeti mozgalom valósággal elsöpörte József császár rendszerét. Hajdú vármegye a maga körében azonnal visszaállította a régi rendet s a királyi biztosnak tudtára adta, hogy szívesen látja mint főispánt, de mint biztost nem. A német nyelvet kizárta a hivatalos életből, Debreczen városát felszabadította a megyei hatóság alól, a rendőrfőnökséget eltörölte, a föld felmérését félbeszakította. Példáját a többi vármegyék egymásután követték.

E zivatárszerű, ellenállhatatlan mozgalom igazi mivoltát József császár még 1789-ben sem értette meg, országgyűlésről hallani sem akart s a vármegye megfékezésére külföldiekkel akarta a tisztségeket betölteni. Laudon sikerei a harctéren ugyan változtatták a helyzetet, de Józsefnek, aki mind nagyobb beteg lett, végre is be kellett látnia rendszerének tartóhatatlanságát. Arra a hírre, hogy a belgák 1790 január 7-ikén függetlenekké nyilvánították országukat s elszakadtak a Habsburgoktól, József császár január 28-án elrendelte, hogy Magyarországhoz leirat intéztessék, mely a türelmi pátensen, az új lelkeszerekre és a jobbágyság felszabadítására vonatkozó rendeletein kívül összes többi intézkedéseit és rendeleteit érvényteleneknek nyilvánítja s az országot visszahelyezi abba az állapotba, melyben anyja, Mária Terézia halálakor, vagyis 1780-ban volt. A rendszerváltozás jeléül a császár a szent koronát visszaküldötte az országba. Alig két nappal később, február 20-án meghalt. Bármilyen erős volt az elégedetlenség, elhunytának hire mély meghatottságot keltett, olyat, minőt Hunyadi Mátyás halála óta egy magyar királyé sem.

József utóda öccse, Lipót főherceg lett, ki atyjától annak idején a toszkánai nagyhercegséget örökölte s ott 1766 óta önállóan uralkodott.

II. Lipót, akít atyja, Ferencz császár a maga szellemében nevelt olyan uralkodónak ígérkezett, minőre akkor Magyarországnak s az örökös tartományoknak leginkább szükségük volt. A haladás barátja, egyszersmind azonban a törvényesség, az alkotmányosság híve volt s békés utón óhajtott rendezni a szörnyű zűrzavart, melyben József császár a Habsburgok összes országait hagyta. A török háború még folyt, Poroszország is mozgolódott, Franciaországban pedig olyan tűz támadt a forradalommal, mely lángba készült borítani egész Európát. Ehhez járultak a zilált belső állapotok. Általános volt az elégedetlenség s Lipót azt sem tudta, hol kezdje meg a zűrzavar tisztázását. Annál nehezebb volt a kibontakozás, mert a különböző osztályok, melyek József rendszere ellen összefogtak, most ismét elszakadtak egymástól s a maguk javára akarták kihasználni a helyzetet. Megkezdődtek a vallási üldözések, a nemesi osztály elnyomni igyekezett a jobbágyságot, valamennyi osztály valóságos dühvei fordult József császár újításai s az általa alkalmazott hivatalnokok ellen. Ezeket a vármegyék

egyszerűen elkergették s mindenütt a régi rendet állították vissza. Ám az akkor hatalmasan fellendülő, felvilágosodott irodalom maró éllel ostromozta a nemesség kiváltságait. Gróf Batthyány Alajos, Nagyváthy János s mások többé-kevésbé éles hangon bírálták a nemesi kiváltságokat, s a polgári egyenlőséget hirdették. Még élesebb hangon törtek lándzsát a rendi hagyományok ellen a félhivatalos írók, köztük Martinovics Ignác, a tudós pap és tanár, kinek egyik műve néhány nap alatt 5000 példányban kelt el. Ebben a nemesség minden előjogának eltörlését s a teljes jogegyenlőséget sürgette. A legszilajabb tusa azonban a valláskérdésben folyt, az „újmodi filozófusok“ a türelmesség igéjéért kardoskodtak.

Másrészt akadtak sokan, kik megint azt hirdették, hogy tűzzel-vassal kell a nem-katolikusokat irtani. Mások az eltörölt szerzetesrendek visszaállítását s a József császár által fontos egyházi és iskolai célokra rendelt vagyon kiadását sürgették. Lipót király ezt a tanácsot nem követte. Azzal az elhatározással sietett kedvelt Firenzéjéből a császárvárosba, hogy a béke olajágával lép alattvalói elé: megadja nekik, a mi megilleti őket s József császár újításaiból megmenti azt, a mi bennök értékes. Magyarjait nyomban biztosította, hogy országgyűlést tart s megkoronáztatja magát.

Lipót ügyesen és sikeresen fáradozott a külpolitikai bonyodalmak elhárításán is. Noha 1799 ben a török harctéren kedvezően folytak a műveletek, a király szeptember 23-án kilencz havi fegyverszünetre lépett a szultánnal s kilátásba helyezte, hogy kiadja hódításait. E mérséklete egyrészt megkönnyítéie a végleges béke megkötését, mely a következő évben (1791 augusztus 21-én) a jelzett alapon Szisztovóban csakugyan létrejött, másrészt elősegítette a Poroszországgal való megegyezést. Mihelyt Bécsben lemondtak a hódításokról, Poroszországnak nem volt oka többé a háborúra s a két udvar még 1799 őszén megegyezett egymással. Az északi és a déli határokon összevont császári hadak eképen még 1790-ben fölszabadultak s mindinkább Magyarországbán helyeztetek el, hogy a magyarok megfékezésére szolgálhassanak.

Lipót király mégis a törvényesség útjára lépett s alighogy Bécsbe érkezett, már 1790 márczius 29-én összehívta az országgyűlést június 6-ára, még pedig a közóhajnak megfelelően Budára, az ország szívébe és fővárosába.

Az országgyűlés kimondta, hogy tárgyalásainak naplója magyarul is vezettség a latin mellett, s a két tábla egymással váltott üzenetei magyarul szövegeztessenek. Az alsó tábla a magyart nyilvánította tanácskozásai hivatalos nyelvének, ámbár megengedte, hogy az, a ki nem tud magyarul, a latin nyelvet használja. Az országgyűlés többsége a hitlevelet akként akarta szövegezni, hogy fölvétesség bele mindaz, a mi Magyarország önállóságát s a korszellemnek megfelelő újításokat is biztosíthatja. Ellenben Lipót ragaszkodott a közvetlen elődei: anyja és nagyatyja hitle-

veiének szövegéhez, minden egyebet pedig külön alkotandó törvényekben akart szabályoztatni.

Hónapokig eltartott, míg a király és a rendek között megegyezés létesült, mi közben a tárgyalások igen szenvedélyes folyamatot vettek, mert a vitában többfelől hirdették, hogy József császár önkénye megszakította a Habsburgok örökösödési jogát s a nemzetre visszaszáll a királyválasztás joga. Époly hevesen taglalták a reformkérdéseket. A tusa nemcsak a

II. Lipót király.

tanácskozó teremben, hanem az irodalomban is hevesen folyt s egyes munkákon kívül töméntelen gúnyvers, paszkvill, telve pizkolódással jelent meg a különféle párti szónokok ellen.

A Károlyi-, Pálffy-, Nádasdy- és Splényi gyalog-, az Erdődy- és Toszkána huszárezredek magyar tisztjei még május 19-én, a Gyulay-ezredé május 30-án oly irányú kérvényt intéztek az országgyűléshez, hogy a magyar nyelv s a magyar elem a magyar ezredeknél törvény útján emeltessék érvényre. Az alsó tábla júniusban foglalkozott a tisztikaroknak e kérvényeivel, melyek közül

kivált a hazafias szellemű Gréven-huszárezredé, mely legutoljára érkezett, keltett különös figyelmet. Az ezred akkor részben Pesten, részben a déli harctéren állomásozott s magyar tisztjei nevében gróf Festetich György alezredes, Laczkovits János és Archi Pál kapitányok, Vincze János és Tsitsmán István főhadnagyok adták át július 5-én kérvényüket az országgyűlésnek. A Gréven-ezred tisztjei magukra idézték az udvar haragját, mely az akkor 36 éves Festetich grófot, ki 18 éves korától szolgált hűségesen, valamint Laczkovits kapitányt elfogatta s haditörvényszék elé állította Festetichnek és Laczkovitsnak le kellett tiszti rangjáról mondania s mindketten kiléptek a hadseregből. A király végre is azt ígérte, hogy a magyar ezredbe kizárólag magyarokat fog tiszteül alkalmazni. Ez ígéret azonban utóbb feledésbe merült, s a magyar ezredek helyzete nem változott.

A hitlevél körüli vitákban fölmerült az az eszme is, hogy a nemzet befolyást nyerjen a külügyek vezetésére legalább annyiban, a mennyiben közvetlenül Magyarországot illetik. Csakhogy a rendek nem igen tudták, hogyan valósítsák meg ezt a helyes gondolatot. Követelték ugyan, hogy „azon helyekre, a hol most a hazát érdeklő békeszerzés munkálatik, az ország maga részéről hitezett követeket, a fejedelemmel előre való híradással, küldjön.“

Alighogy a nemzetközi helyzet megjavult, a király szeptemberben meg-

változtatta magatartását s gyorsan dűlőre akarta juttatni a magyar kérdést. Megszólaltatta a ráczokat, katonasággal rakta meg az országot, főleg a fővárost. A rendek végre beleegyeztek, hogy Lipót hitlevele megegyezzen Mária Teréziáéval. Már harmadnap (november 12) Sándor Lipót főherceget, a király negyedik fiát (született 1772) egyhangúlag Magyarország nádorává választották. November 15-én megtörtént a koronázás.

Lipót király előbb is, a koronázás után is hajlandó volt a közjogi, valamint a reformkérdéseket, vallásszabadságot, jobbágyviszonyokat, nem-nemesek hivatalképességét, az adóügyet, az igazságszolgáltatást, egyszóval a nemzet minden jogos óhaját teljesíteni s törvénybe iktatni. Közjogi kérdésekben a király és a rendek hamar megegyeztek, ellenben a belső haladás terén a rendek és a király óhajai közt már több eltérés mutatkozott.

Lipót királyt — mint mondotta — az az eszme vezette, hogy a reformok s üdvös hatásaik lehetőleg az egész lakosságra kiterjesztessenek, ellenben a rendek úgy vélekedtek, hogy az ország régi alkotmánya nagyon jó s mindenre nézve vannak benne bölcs törvények, csakhogy ezeket nem hajtották végre. Ez azonban csak részben felelt meg az igazságnak, mert például a jobbágyok vagy akár a nem-egyesültek jogállásának korszerű rendezéséhez a régi törvények nem nyújtottak segédeszközt s a rendek többségének érvelése mögött merő rendi elfogultság rejtőzködött. Lipót király örök érdeme, hogy a túlnyomó befolyást, melyet az országgyűlésre gyakorolt, a haladás javára érvényesítette. A 74 cikkből álló 1790/1-iki törvénykönyv, melyet a király 1791 márczius 12-én szentesített, örök emlékezetű marad a magyar birodalom történetében. Önérzetes, szabad nép és nemes érzésű uralkodó hangja szól belőle s élesen domborítja ki a magyar birodalom önállóságát.

A törvénykönyv legnevezetesebb cikke a X-ik, mely kimondja, hogy: „noha Magyarország és az uralkodóház többi országai közt a törvényes trónöröklési rend ugyanaz, Magyarország a hozzákapcsolt részekkel szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg független, vagyis semmi más országnak vagy résznek alávetve nincs.“ A törvénykönyv nem elégszik meg a függetlenség általános, elvi kimondásával, hanem a külön törvények egész sorával bátyázza azt körül. Elrendeli, hogy a jövőre a király köteles előde halála napjától hat hó alatt magát megkoronáztatni, legalább minden 3 évben országgyűlést tartani, a szent koronát állandóan Budán őriztetni s személyesen is minél többet az országban tartózkodni. Kimondja, hogy adót és más közjövédelmet, valamint az ujonczokat csak az országgyűlés szavazhatja meg.

Ép oly emlékezetesek az országgyűlés reformalkotásai: megadja az ágostai és helvét hitvallásúaknak a szabad vallásgyakorlatot (Horvátország

EGYKORU EMLÉKÉRMEK.

III. Károly király neje, Erzsébet Krisztina.

Mária Terézia és férje Lotringiai Ferencz.

kivételével) az összes magyar és szlavón vármegyékben, még pedig nemesnek és nem-nemesnek egyaránt. Egy másik czikk (XXVII. t. ez.) a görög nem-egyesültek vallásügyét rendezi a szabad vallásgyakorlat alapján s azokat, kiknek polgárjoguk volt, a jószágszerzés és hivatalviselés terén egyenjogusítja a többi honlakosokkal. A zsidókat a törvény (XXXVIII. t. ez.) addig is, míg ügyüket majd véglegesen rendezik, az ország minden részében, a városokban és községekben meghagyja azon állapotban, melyben 1790 január 1-én, vagyis József császár alatt voltak, s intézkedik, hogy azokat, kiket időközben ez állapotból kizavartak, visszahelyezzék. A jobbágyság sorsának végleges szabályozását s országos urbér kidolgozását a törvény országos bizottsághoz utasította ugyan, de míg ez megtörténik, Mária Terézia urbérét törvényesítette. Ezzel visszaállt az uriszék intézménye, de a törvény kötelességévé tette a vármegyének, hogy oda hasson, hogy a panaszkozó jobbágy gyorsan és igazságosan elégtételt nyerjen. A földesur maga nem szabhatott többé semmiféle büntetést a jobbágyra, hanem csak az uriszék, még pedig rendes ítélet alapján. Lipót épen nem félt az országgyűléstől, mint elődei tették, a magyar nép egyetemet szerette s azért sietette az új országgyűlést, hogy a rendek mielőbb beválthassák azt, amivel ezúttal adósi maradtak az országoknak.

Lipót király, mint Magyarországon, Erdélyben is összehívta (1790 december 10-ére) a rendeket. Ez az országgyűlés szintén felkarolta a magyar nyelv ügyét s kimondta, hogy jegyzőkönyvei magyarul vezettesenek és kinyomassanak. Csakhogy a rendi osztályérdek még ridegebben uralkodott rajta, mint a pozsonyi gyűlésen. A szászok ellenzése folytán törvényben fentartotta Erdélynek, mint a szent korona tagjának, különállását. A hivatalviselést jövőre is a nemesség előjogának nyilvánította, sőt kizárta az egytelkeseket és armálistákat a főhivatalokból, melyeket egyedül a birtokos nemességnek tartott fenn. Még a városi birtokos polgárság sem nyerhetett — a szászok kivételével — mást, mint városi hivatalt. A görög nem egyesülteket csak a túrt, nem pedig a bevett felekezetek közé igtatta, s a jobbágyságot illetőleg eltörölte ugyan a röghözkötöttséget, de a szabad költözést igen sok és aprólékos feltételhez fűzte, úgy, hogy a gyakorlatban az elv alig érvényesülhetett. Az erdélyi országgyűlés azonban jóval tovább ment a magyar nyelv védelme terén, mint a pozsonyi, mert a magyar és a székely nemzet összes hatóságainál a magyar nyelvet tette hivatalossá, másrészt ő is hét országos bizottságot küldött ki a további reformok előkészítésére.

Lipót király a korszakot alkotó országgyűlést nem sokkal élte túl, 1792 márcz. 1-én meghalt.